

БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ТҮЗЕТУ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
ОРТАЛЫҒЫ

АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН
АРНАЙЫ ДАМЫТУ БАҒДАРЛАМАСЫ

Алматы 2020

УДК 376
ББК 74.3
С 71

Түзеу педагогикасы ұлттық ғылыми-практикалық орталығының ғылыми-әдістемелік кеңесі мақұлдады және ұсынды (2020 жылғы 30 маусымдағы №26 хаттама).

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Мектепке дейінгі және орта білім комитеті бекіткен және пайдалануға ұсынды (29.10.2020-ғы № 18-1/650 шығыс хаты).

Құрастырушы авторлар:

Ерсарина А.К. - психология ғылымдарының кандидаты, ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға кешенді диагностика жасау және оналту зертханасының меңгерушісі

Жангельдинова З.Б. – психолог, оналту орталығының меңгерушісі

Айтжанова Р.К. - медицина ғылымдарының кандидаты, балалар неврологы, психиатры, директордың ғылыми-әдістемелік жұмыс жөніндегі орынбасары

Рецензенттер:

Шерьязданова Х.Т. - психология ғылымдарының докторы, профессор

Егоров Е. В. - педагог-психолог, әлеуметтік ғылымдар магистрі, "Ashyq Alem" ҚҚ аутизмді бар балаларға арналған ресурстық бөлменің жетекшісі, "Балама орталығы" ЖШС басшысы, мінез-құлқ талдаушысы, «Ранняя Пташка» (EarlyBird) бағдарламасының лицензияланған жаттықтырушысы

С71 Аутизмді балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы /Ерсарина А.К., Жангельдинова З.Б., Айтжанова Р.К.- Алматы, ТП ҰҒПО, 2020. - 169 б.

ISBN 978-601-332-887-4

Бағдарлама аутистік бұзылымдары бар балаларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсететін оналту орталықтарының, түзету кабинеттерінің, арнайы және жалпы білім беретін мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының психологтарына арналған. Бағдарламаны ата-аналарды аутизмді бар баламен дамытушылық жұмысқа тарту мақсатында да қолдануға болады.

Бағдарлама материалдары арнайы педагогика және мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу факультеттерінің студенттерін даярлау барысында, сондай-ақ білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарында және т. б. кеңінен қолданылуы мүмкін.

УДК 376
ББК 74.3

ISBN 978-601-332-887-4

© ТП ҰҒПО, 2020

© А.К.Ерсарина, З.Б.Жангельдинова, Р.К.Айтжанова, 2020

МАЗМҰНЫ

ТҮСІНІКТЕМЕ ЖАЗБА	4
I. АУТИСТІК БҰЗЫЛЫМДАРЫ БАР БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ САУЫҚТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	6
1. Аутистік бұзылымдары бар балаларды психологиялық-педагогикалық сауықтырудың мақсаты, міндеті, айқындамалары	6
2. Аутистік бар балалардың клиникалық-психологиялық мінездемелері	9
3. Аутистік бар балаларды психологиялық-педагогикалық жүйелеу.....	16
II. АУТИСТІК БҰЗЫЛЫМДАРЫ БАР БАЛАЛАР АРНАЙЫ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ	22
1. АСБ бар балалардың ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне психологиялық-педагогикалық диагностика жасау. Психологиялық-педагогикалық жұмыс стратегиясы мен әдістерін анықтау	22
2. Жұмыстың бастапқы сатысында аутистік бұзылымдары бар балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы	30
3. Ерте жастағы және мектеп жасындағы ауыр аутистік бұзылымдары бар балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы	49
4. Ерте жастағы және мектеп жасындағы жеңіл және бір қалыпты аутистік бұзылымдары бар балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы	71
5. Мектеп алды және мектеп жасындағы жеңіл және бір қалыпты аутистік бұзылымдары бар балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы	99
6. Аутистік бар балаларды дамыту жұмысына ата-аналарды тарту бағдарламасы	123
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	144
ҚОСЫМШАЛАР	148

ТҮСІНІКТЕМЕ ЖАЗБА

Аутистік спектрдің бұзылымдары (бұдан әрі-АСБ) бар балалар үшін арнайы дамыту бағдарламасын әзірлеудің өзектілігі мен қажеттілігі, біріншіден, Қазақстанда осы санаттағы балалар санының тұрақты ұлғаюымен, екіншіден, арнайы және жалпы білім беру ұйымдарында аутизмі бар балалармен жұмыс істеуге арналған отандық бағдарламалардың болмауына байланысты. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды арнайы тәрбиелеу мен оқытудың қолданыстағы бағдарламаларында АСБ бар балалардың психикалық дамуының ерекше ерекшеліктері ескерілмеген.

Әзірленген дамытушы бағдарлама психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттерінің және оңалту орталықтарының психологтарына, сондай-ақ аутистік бұзылымдары бар балаларға жеке (кіші топтық) психологиялық көмек көрсететін мектепке дейінгі, мектепте арнайы және жалпы білім беру ұйымдарының психологтарына арналған.

Арнайы даму бағдарламасы аутизмі бар баланың дамуының маңызды аспектілерін – қарым-қатынасты, әлеуметтік өзара әрекеттесуді және әлеуметтенуді дамытуға бағытталған және барлық жастағы немесе сөйлеу, танымдық және басқа дағдыларды қалыптастыру мақсатын көздемейді. Әзірленген бағдарламаның негізгі критериясы - эмоционалды және коммуникативті дамудың тиімділігі, АСБ бар баланың мүддесі үшін әлеуметтік бейімделу және әлеуметтену.

Бағдарлама түсіндірме жазбадан, аутизмі бар балалардың клиникалық-психологиялық сипаттамасынан, балалар аутизмінің әртүрлі нұсқаларының сипаттамасынан және психологиялық-педагогикалық жұмыс бағдарламасының мазмұнынан тұрады. АСБ бар балалардың жасын, ерекшелігін және әртүрлілігін (даму деңгейі мен оқыту әдістеріне бейімділігі, даму қарқыны бірдей емес, қосымша бұзылымдарының болуы), сондай-ақ ата-аналарды психологиялық-педагогикалық процеске тарту қажеттілігін ескере отырып, дамыту жұмысының жалпы бағдарламасы төрт тәуелсіз бағдарламаны қамтиды:

- жеңіл және орташа аутистік бұзылымдары бар ерте және мектеп жасына дейінгі балалар үшін;

- аутизмнің ауыр бұзылымдары бар ерте жастағы және мектеп жасына дейінгі балалар үшін;

- жеңіл және орташа аутистік ауытқулары бар мектепалды және мектеп жасындағы балалар үшін;

- ата-аналарды баланы дамыту жұмысына тарту бағдарламасы.

Әр бағдарламаның өзіндік мақсаттары мен міндеттері, орналастыру реті, сатылары, күтілетін нәтижелері бар және жеке топтық (шағын топтық) психологиялық-педагогикалық жұмыстың өзіндік әдістері мен тәсілдерін қамтиды. Бағдарлама аутизмі бар балалардың жақындарымен, ересектермен, құрдастарымен қарым-қатынас және әлеуметтік өзара іс-қимыл жасау дағдыларын дамытуға; әртүрлі дағдыларды қалыптастыруға: сөйлеу, когнитивтік, әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік мінез-құлық қағидаларын меңгеруге және балаларды мектепке дейінгі және мектептік білім беру ұйымдары жағдайында білім беру процесіне қосуға ықпал ететін болады. Бағдарлама балалармен жұмысты дамыту бойынша нақты ұсыныстар мен нұсқаулар ұсынылатын мамандар үшін әдістемелік нұсқаулық бола алады.

Ұсынылған бағдарлама психологиялық-педагогикалық жұмыстың негізгі бағыттарын қамтиды және жаһандық тәжірибеде қолданылатын аутизмі бар балалармен жұмыс жасаудың көптеген стратегияларын, әдістері мен тәсілдерін сипаттайды. Мамандар егер тиісті дайындық болса, өз жұмысында басқа стратегияларды, әдістерді немесе тәсілдерді қолдана алады.

Психологиялық сабақтардың балаларға арналған оқу жүктемесінің көлемі:

- ерте жаста (0-3 жас) – аптасына 20-30 минуттан 2 сабақ.;
- мектепке дейінгі жастағы (3-6 жас) – аптасына 2 сабақ 35-40 мин.;
- мектеп жасында (6-18 жас) – аптасына 35 минуттан 2 сабақ.

АУТИСТІК БҰЗЫЛЫМДАРЫ БАР БАЛАЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОҢАЛТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1. Аутистік бұзылымдары бар балаларды психологиялық-педагогикалық оңалтудың мақсаты, міндеттері, айқындамалары және әдіснамалық негіздері

Аутизм спектрінің бұзылуы бар балалар-бұл аутистік бұзылымның ауырлығы, психикалық даму деңгейі мен ерекшеліктері бойынша айтарлықтай айырмашылықтары бар полиморфты топ. Бұл АСБ бар балаларға көмек көрсету саласындағы әлемдік қоғамдастықтың сарапшылары мен мамандарына психологиялық-педагогикалық оңалтудың бірыңғай немесе жалғыз тиімді технологиясының, бағдарламасының немесе әдісінің жоқтығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді [1,2].

Біз әзірлеген бағдарлама жеке технология немесе әдіс емес, әртүрлі тактикаларды, психологиялық-педагогикалық араласу әдістерін және оларды қолданудың әдістемелік нұсқауларын қолдана отырып, аутизмі бар балалармен жұмысты дамытудың жалпы стратегиясын ұсынады. АСБ бар балалардың жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін ескере отырып әзірленген осы Үлгілік бағдарламаның негізінде психолог белгілі бір баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне барынша сәйкес келетін жеке-дамыту бағдарламасын (ЖДБ) жасайды.

Аутистикалық бұзылымның сипатына және психикалық (ақыл-ой) даму деңгейіне байланысты дамыту бағдарламасы ерте және мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалармен жұмыс жасауда да қолдануға болады.

Бағдарламаның мақсаты психикалық дамуды қалыпқа келтіру, әлеуметтік бейімделу және аутизмі бар баланы білім беру ұйымдарында оқыту мен тәрбиелеуге сапалы дайындау үшін қарым-қатынас және әлеуметтік өзара іс-қимыл дағдыларын дамыту болып табылады.

Бағдарламаның міндеттері:

- қарым-қатынас және өзара іс-қимыл процесінде, оның ішінде аутизмі бар балаларға тән сенсорлық және эмоционалдық жайсыздықты жеңілдету есебінен баланың психикалық белсенділігін арттыру;

- сыртқы әлемді бірлесіп және біртіндеп игеру үшін эмоционалды өзара әрекеттесуді орнату: қарапайым әрекеттер мен жағдайлардан күрделіге дейін әлеуметтік мағыналарды сезіну, түсіну;

- қарым-қатынастың (вербалды емес және сөйлеу) қолжетімді нысандары мен құралдарын қалыптастыру);

- баланың отбасындағы ата-аналармен өзара іс-қимылы мен қарым-қатынасының сапасын арттыру;

- әр түрлі іс-шаралар мен ойын түрлерінде ересектер мен балалармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуді дамыту;

- өз сезімдерін түсінуге, басқа адамның эмоционалды жағдайын тануға үйрету;

- әртүрлі әлеуметтік жағдайларда ересектермен және балалармен (құрдастарымен) өзара әрекеттесу үшін әртүрлі коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру;

- танымдық іс-әрекетті дамыту: қарым-қатынас және өзара іс-қимыл процесінде қабылдау, ерікті назар, сөйлеу, ойлау;

- мақсатты және әлеуметтік қолайлы мінез-құлықты дамыту, қажетсіз мінез-құлықты жеңу;

- әр түрлі өмірлік жағдайларда баланың әлеуметтік жұмыс істеу дағдыларын жақсарту;

- мектепке дейінгі және мектеп ұйымдарының балалар ұжымының жағдайларына бейімделу және білім беру процесіне қосу үшін баланың мүмкіндіктерін дамыту.

Психологиялық жұмыстың күтілетін нәтижелері ретінде мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу дәрежесі аутистік бұзылымның ауырлығына, дамудың басқа да қатар жүретін бұзылымдарының болуына, жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне байланысты балаларда әртүрлі болуы мүмкін.

Бағдарлама аутизмі бар балалармен жұмысты дамытудың жалпы және нақты айқындамаларына негізделген. Бағдарламаның жалпы принциптері:

1) Аутизмі бар баланың даму кезеңдерімен байланысты баланың жалпы даму заңдылықтары мен кезеңдерін ескеруді қамтитын онтогенетикалық айқындама. Баламен жұмыс жүргізу кезінде ол дамудың қай кезеңінде және оның дамуының жеке аспектілері екенін және онтогенездің қандай кезеңдері мен сатыларынан дәйекті өту керектігін түсіну керек.

2) Баланың жеке басының тұтас дамуына, синхронды емес және оның психикалық дамуының біркелкі еместігін жеңуге немесе азайтуға бағытталған жүйелілік айқындамасы. Психологиялық-педагогикалық әсер жеке бұзушылықты немесе кемшілікті түзетуге бағытталған жаттығулармен шектелмеуі керек, бірақ әртүрлі әлеуметтік салаларда баланың жалпы дамуы мен мінез-құлқын қалыпқа келтіруге ықпал етуі керек.

3) Жеке және сараланған тәсіл - балалардың белгілі бір тобына тән типтік ерекшеліктерді анықтау және белгілі бір баламен дамып келе жатқан жұмыстың мазмұнын, қарқыны мен ұзақтығын даралау.

4) Жеке бағдарлау балаға тек проблемалар мен бұзушылықтарға ғана емес, сонымен қатар өзінің қажеттіліктері мен ынталандыруына, сондай-

ақ дамудың күшті жақтары мен жеке ресурстарына ие белсенді тұлға ретінде қарауды қамтиды. Маманның міндеті-баланың қажеттіліктерін ескере отырып және ресурстарын қолдана отырып, ұсынылған іс-әрекетке қызығушылық арқылы қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуге ынталандыру.

5) Психологиялық жұмыстың әлеуметтік-коммуникативтік бағыты ересек адамның балаға психологиялық-педагогикалық әсерінен ересек пен баланың белсенді өзара әрекеттесуіне назар аударуды білдіреді. Бұл айқындаманы іске асыру баламен нәтижелі қарым-қатынасты жеңілдететін арнайы жағдайлар жасауды және қалыптасқан дағдыларды күнделікті өмірде қолдану қажеттілігін қамтиды: ойын, қарым-қатынас және әлеуметтік өзара іс-қимыл.

6) Баланың проблемалары мен күшті жақтарын жақсы түсіну үшін ата-аналардың пікірін ескеруді, отбасының мүмкіндіктері мен ресурстарын ескере отырып, ата-аналардың сұранысы мен қажеттіліктеріне негізделген даму бағдарламасын әзірлеуді; ата-аналарды даму процесіне тартуды қамтитын отбасылық-орталықтандырылған тәсіл.

Аутизмді бар баламен жұмысты дамытудың нақты айқындамалары:

а) Баламен жұмыс кезінде психикалық жүктемені мөлшерлеу айқындамасы мыналарды қамтиды:

- баланың сенсорлық және аффективті жүйелеріне әсер ететін ойындар мен жаттығуларды мұқият, алдын-ала қарау нәтижелеріне негізделген таңдау;

- ерекше жағдайлар жасау: баланың сезім ағымы мен психикалық белсенділігін реттеуге көмектесетін даму ортасын ұйымдастыру;

- баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, тиісті сенсорлық және эмоционалды белсенділікті қамтамасыз ету;

- жұмсақ режимді сақтау және баланың сенсорлық және эмоционалды жүктемесін болдырмау.

б) Аутизмді бар баламен жұмыс жасаудағы біріктірілген және дәйекті тәсіл мыналарды қамтиды:

- кешенді медициналық-психологиялық-педагогикалық тәсіл, қажет болған жағдайда медициналық көмекке жүгіну;

- жұмыстың әртүрлі әдістері мен технологияларын қатар қолдану;

- жұмыстың топтық және шағын топтық нысандарына біртіндеп ауыса отырып, оның бастапқы кезеңдерінде дамытушы жұмыстың жеке сипаты;

Әзірленген бағдарламаның әдіснамалық негізі Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи тұжырымдамасының теориялық ережелері болды:

- психикалық нормативті және ауытқулы даму заңдылықтары мен кезеңдері туралы [3,4];

- коммуникативтік қызмет және оның онтогенезде қалыптасу кезеңдері туралы (М. И. Лисина), сондай-ақ балалардың қарым-қатынасын дамытудың

теориялық және практикалық аспектілері туралы (С. О. Смирнова, Х. Т. Шерязданова) [5-7];

Бағдарламаның әдістемелік негізі:

- эмоционалды-бағытталған тәсілдер: эмоционалды-семантикалық тәсіл О.С. Никольская, Р.Е. Баенская, М.М. Либринг, әдіс DIR-FT ("Floortime") с. Гринспен және С. Уидер [8, 9];

- баланы имитациялау және баланың орындаған әрекетеріне ілесуге негізделген әдістер: Son-Rise бағдарламасы (Б. Кауфман, С. Кауфман); Мельенің прелингвистикалық дағдыларын дамыту моделі (Prelinguistic Milieu Teaching PMT; Yoder and Warren); М. Е. Баймұханованың артта қалған имитациялау әдісі [10-13];

- мінез-құлық тәсілдері: қолданбалы мінез-құлықты талдау (И. Ловаас), TEACCH бағдарламасы (Treatment and Education of Autistic and Related Communication Handicapped Children, Eric Schopler) [14-18];

- коммуникацияның баламалы құралдарын пайдалануға негізделген тәсілдер (PECS) [18-19];

- аутизмі бар балалардың ата-аналарына көмек көрсетуге қолданылатын әдістемелік тәсілдер "Аутизмі бар балаларға ерте араласудың Денверлік моделі", топтық жұмыс формалары [20, 21];

- сенсорлық интеграцияның әдістері мен тәсілдері (Дж.Айрис), балалармен жұмыс жасаудың дене-бағытталған, кинезиологиялық және нейрорпсихологиялық әдістері [22-26];

- балалар психологиясы мен педагогикасы тәжірибесінде қолданылатын балалардың қарым-қатынас дағдыларын дамытудың әдістері мен тәсілдері [7, 27-30].

Ұсынылып отырған бағдарламада жеке, соның ішінде жоғарыда аталған тәсілдерден бейімделген және модификацияланған әдістер мен тәсілдер пайдаланылады, бірақ авторлық бағдарламалардың өздері емес, оларды пайдалану лицензиялық курстарда, семинарларда, тренингтерде және т.б. арнайы оқытуды көздейтін технологиялар мен әдістемелер, оларды авторлық бағдарламаға немесе технологияға сәйкес практикалық жұмыста қолдану құқығын куәландыратын тиісті сертификаттың болуы.

2. Аутизмі бар балалардың клиникалық-психологиялық мінездемелері

10-шы қайта қараудың халықаралық аурулар жіктемесіне (АХЖ-10) сәйкес балалар аутизмі F84 "Жалпы даму бұзылымдары", "Психологиялық даму бұзылымдары" диагностикалық тобына жатады және үш диагностикалық санатты қамтиды: балалар аутизмі, атипиялық аутизм және Аспергер синдромы [31]. Қазіргі уақытта халықаралық қоғамдастықта екі

диагностикалық санатты бөлу әдетке айналған: балалар аутизмi және аутизм спектрiнiң бұзылуы (АБС) [32]. Соңғылары басқа аурулар аясында пайда болады немесе классикалық балалар аутизмiнiң толық белгiлерi болмауы мүмкiн немесе олар жеңiл түрде көрiнедi, алайда бұл балалардағы психикалық дамудың бұзылуының жалпы құрылымы, сондай-ақ олармен психологиялық-педагогикалық жұмыстың негiзгi бағыттары жиi кездеседi [32].

Аутизм спектрiнiң бұзылуында зияттық жеткiлiксiздiк (жеңiлден бастап айқын ақыл-ойдың кемдiгi), ақыл-ой дамуының тежелуi, сөйлеудiң бұзылуы жиi кездеседi. Сондай-ақ, қосарлас бұзылымдар байқалды: есту, көру, тірек-қимыл аппараты бұзылған аутизм көрiнiстерi, сондай-ақ эндокриндiк, соматикалық аурулар. Бұл бұзылулар күрделi бұзылымның жеке құрамдас бөлiгi болуы мүмкiн (туа бiткен генетикалық және басқа аурулар) және ASD патогенетикалық байланысы болуы мүмкiн [33-35].

Қазақстанда қалыптасқан практикада АХЖ-10 диагностикалық санаттарынан басқа аутистiк спектрдiң бұзылыстары "аутистiк көрiнiстермен психикалық дамудың тежелуi" медициналық диагнозы, сондай-ақ психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялар белгiлейтiн "эмоционалды – коммуникативтiк дамудың тежелуi", "қарым-қатынас пен әлеуметтiк өзара iс-қимылдың бұзылуы" психологиялық-педагогикалық диагноздары шеңберiнде саралануы мүмкiн. Балалар аутизмiнiң негiзгi диагностикалық белгiлерi-бұл әлеуметтiк өзара әрекеттесудiң, қарым-қатынастың және шектеулi, стереотиптiк және қайталанатын қызығушылықтың, мiнез-құлықтың және iс-әрекеттiң сапалық бұзылымдары [31]. Бұл бұзылымдар мен ерекшелiктер аутизмi бар баланың психикалық дамуындағы әртүрлi ауытқуларды анықтайды және оның әлеуметтiк бейiмделуiн айтарлықтай қиындатады.

Балалар аутизмi-бұл дизонтогенез, ол психикалық дамудың барлық аспектiлерiнiң бұзылуында көрiнедi: эмоционалды, коммуникативтi, сенсорлық, моторлы, сөйлеу және ақыл-ой, сонымен қатар ерiктi әлеуметтiк мiнез-құлық пен жеке тұлғаны қалыптастыруда [8,36,37].

Балалардағы Аутизм бұрмаланған (асинхронды) даму ретiнде сипатталады, онда психикалық дамудың кейбiр аспектiлерi уақтылы, басқалары - алдын - ала, үшiншiсi – бөгелiспен дамиды. Олардың даму реттiлiгi қалыпты немесе кешiктiрiлген онтогенезге сәйкес келмейдi. Аутизмi бар балаларда интеллектуалды және аффективтi дамудың сәйкессiздiгi, кейбiр салалардағы жетiстiктердiң басқаларында кешеуiлдеуiмен немесе дамымауымен үйлесуi байқалады [36, 37].

Балалардағы аутизмнiң қалыптасуында келесi туа бiткен (биологиялық) факторлар шешушi рөл атқарады:

1. Сенсорлық ақпаратты қабылдау мен өндеудiң бұзылуы. Түрлi зерттеулер аутизмi бар адамдардың миының сенсорлық жүйелерi басқа адамдардың

миына қарағанда сыртқы әлем сигналдарын басқаша қабылдайтынын және өңдейтінін көрсетті [38]. Аутизмі бар балалардың көпшілігінде сенсорлық ақпаратты қабылдау және өңдеу проблемалары бар, бұл әртүрлі ынталандыруларға (проприоцептивті, вестибулярлық, тактильді, есту және т.б.) өзгерген, атипті реакцияға әкеледі. ASD бар әр түрлі балалардағы сенсорлық өңдеудің ерекшеліктерін әртүрлі дәрежеде, бір немесе бірнеше сенсорлық жүйелерде анықтауға болады және бірқатар ерекшеліктермен көрінеді [38].

1) Аффективті және сенсорлық ыңғайсыздық шегінің төмендеуі немесе жоғарылауы:

- сенсорлық және аффективті жүйенің жоғары сезімталдығы, бір немесе бірнеше ынталандыруға сезімталдық шегінің жоғарылауымен көрінеді. Аутист баланың сезімдеріне қоршаған ортаның көптеген әсерін ол ыңғайсыз және ауыр сезім ретінде қабылдайды. Әсіресе сезімталдық пен осалдық басқа адаммен эмоционалды байланыста болған кезде байқалады (көзқарасқа, дауысқа, жанасуға төзбеушілік) [8, 38];

- сенсорлық әсерлерге сезімталдық шегін төмендету түріндегі гипосезімталдық. Аутист балалардың көбінесе сезіне алуы қиынға соғады; олар өз денелерін қалыпты көре, ести немесе сезіне алмайды. Қажетті сезімдерді алу үшін олар авто-ынталандыру деп аталатын нәрселерге жүгінеді: бірдей қозғалыстар мен әрекеттерді тұрақты стереотиптік орындау.

Аутизмі бар кейбір балаларда белгілі бір модальділіктің қоздырғыштарына сезімталдықтың жоғарылауы немесе төмендеуі мүмкін (мысалы, тек тактильді немесе есту қабілетіне) байқалуы мүмкін. Көбінесе бір сенсорлық әсерлерге жоғары сезімталдықтың және басқаларына төмен сезімталдықтың бір мезгілде үйлесуі байқалады.

2) Негізгі және жанама ақпаратты тану, ажырату мәселелері. Аутизмі бар балалар сенсорлық ақпаратты бір уақытта толық және шексіз егжей-тегжейлі түрде қабылдайды, бұл маңызды ақпаратты қабылдауды және маңызды емес ақпаратты ескермеуді білдіреді. Баланың сезіне алу мүшелері алған ақпаратты сұрыптай алмауы, қоршаған ортаның әсерін іріктеп қабылдауы және назарын негізгі және маңызды емес деп бөлуі - назардың алшақтығына, сенсорлық шамадан тыс жүктемеге әкеледі және қоршаған ортаны дұрыс қабылдауға және өзара әрекеттесуге кедергі келтіреді. Миға кіретін барлық сенсорлық әсерлерді оларды сүзгілеусіз мәжбүрлеп қабылдау АСБ бар балаларға жаңа ақпаратты қабылдау мен өңдеудегі қиындықтарды және оны өзгермейтін, таныс түрде алуға деген ұмтылысты түсіндіреді. Демек, күнделікті өмірдің тәртібі мен рәсімдеріне деген тұрақты міндеттеме және қоршаған ортадағы кез-келген өзгерістерге қарсы тұру: қоршаған ортадағы немесе өмір салтындағы шамалы өзгеріс тітіркенуді, қорқынышты, стрессті немесе озбырлықты тудыруы мүмкін.

3) Қабылдаудың фрагменттігі. Маңызды емес ынталандыруларға еріксіз ден қою қажетті ақпаратты өңдеуге кедергі келтіреді: тұтас көріністен жеке маңызды бірліктерді оқшаулау және, тиісінше, олардың жалпыланған түсінігі. Сондықтан аутизмі бар балалар көбінесе жеке бөліктерді ғана қабылдайды, әсіресе олардың назарын аударған және тақырыптың әр бөлігін жеке толыққанды объект ретінде қарастыратын, бұл жалпыланған сөйлеу және танымдық дағдыларды үйренуді қиындатады.

4) Ақпаратты баяу өңдеу. Нейрофизиологиялық зерттеулер аутизмі бар балалардың сенсорлық ақпаратты баяу өңдейтінін дәлелдеді; оларға және олардың айналасында не болып жатқанын білу үшін көп уақыт пен күш қажет [39]. Олар айтқанды тыңдайтындай немесе естімейтіндей, түсінбейтіндей, ауруды сезінбейтіндей және көмекті қабылдамайтындай көрінеді. Алайда біраз уақыттан кейін - оқиға болған сәттен бастап бірнеше минут, сағат немесе тіпті күн кетуі мүмкін - ақпаратты өңдеу және осы сезімдер туралы хабардар болу жүріп жатады.

5) сенсорлық ақпаратты тұрақты қабылдамау (ауытқу). Баланың жағдайына байланысты (белсенділік немесе әлсіреу) қоршаған орта әсері жағымды немесе төзімді болып көрінуі мүмкін, бірақ бірнеше минуттан кейін сол әсерлер ыңғайсыз және тіпті ауыртатын бола түседі. Сондықтан аутизмі бар балалар сенсорлық ақпаратты қабылдау процесін бақылауға және оның "көлемі" мен "көлемінің" ауытқуын реттеуге тырысады немесе мүлдем қабылдамайды ("саңырау" немесе "соқыр" болады). Егер балалар, оның ішінде мәжбүрлі түрде оны өңдеуді жең алмағанына қарамастан, ақпаратты қабылдауды жалғастыра берсе, онда сенсорлық шамадан тыс жүктеме және шамадан тыс әлсіреу пайда болуы мүмкін, бұл алаңдаушылық, тітіркену, күйзеліс және қорғаныс мінез-құлық назарларын (айқайлау, жылау, озбырлық, өзіне-өзі озбырлық) тудырады.

6) сенсорлық ақпаратты қабылдаудың өзге де немесе теңгеру тәсілдерінің болуы. Сенсорлық ақпаратты қабылдау мен өңдеудің қиындықтарына, сондай-ақ бейтаныс, қорқынышты және ауыр сезімдермен күресуге тырысқандықтан, аутизмі бар көптеген балалар өздерінің қабылдау тәсілдерін теңгеруші түрде дамыта алады:

- басқа сенсорлық режимнің белгілерін елемей, қоршаған орта белгілерін қабылдау үшін тек бір сенсорлық арнаны пайдалану (мысалы, бала көрнекі белгілерді қабылдайды және есту белгілерін қабылдамайды). Бір сенсорлық арнаны басым пайдалану қабылдауды айтарлықтай шектейді, бірақ кем дегенде бір сезім мүшесімен ақпаратты барабар түсінуге мүмкіндік береді. Кейінірек балалар басқа арнаға ауыса алады немесе оларды екі-үшке дейін кеңейте алады;

- периферийлік қабылдау: тікелей және мақсатты емес, жанама түрде ақпаратты жақсы қабылдау және түсіну, мысалы, тікелей емес, бүйірлік көру немесе перифериялық (Үстірт) тыңдау. Периферийлік қабылдау сенсорлық

шамадан тыс жүктемені болдырмау үшін қорғаныс шаралары болып табылады;

- жүйенің жұмысын тоқтату (өшіру). Сезімдердің тым көп жүктелуі сенсорлық жүйенің жұмысын тоқтатуға әкелуі мүмкін-бала бірнеше немесе тіпті барлық сенсорлық арналарға кіруді бұғаттай алады: саңырау, түсінбейтін, ештеңе сезбейтін, "өз-өзімен болатын" болып көрінеді.

Ауырған арналарды жабу үшін аутизмі бар балалар стереотиптік мінез-құлықты қолдана алады немесе оларды басқа арналар арқылы бағыттай алады (мысалы, заттарды сезіну арқылы олар көру қабілеті мен есту қабілетін "өшіреді").

II Аутизмі бар балалардың осындай ерекшеліктерінде төмен жалпы психикалық тон және ерікті және мақсатты белсенділіктің бұзылуы байқалады:

- психикалық қалжырау мен қанықтылықтың жоғарылауы. Аутизмі бар балалар тіпті жағымды әсерлермен тез қаныққан. Әсіресе, психикалық сарқылу, егер қажет болса, адамдармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу және ерікті әрекеттерді орындау үшін өзін-өзі ұйымдастыру қажет. Шаршау кезінде летаргия, енжарлық, қоршаған ортаға немқұрайдылық пайда болады. Іс-әрекеттің қалыптан тыс таралуы тән: біресе жүгіреді, біресе жатады [8];

- қоршаған ортаға белсенді зерттеу қызығушылығының төмендеуі немесе болмауы, бұл өз бетінше назар аударуды, реттеуді жоспарлауды және өз қызметін бақылауды талап ететін әртүрлі дағдыларды (коммуникативті, сөйлеу, әлеуметтік, танымдық және т.б.) игеру мүмкіндіктерін шектейді.

Белсенділіктің бұзылуы, сондай-ақ, ақпаратты белсенді және таңдаулы түрде қабылдау және өңдеу қабілетсіздігінде, оны өткен тәжірибемен байланыстыруда, дағдыларды икемді пайдалану қабілетсіздігінде, сырттан берілген дайын нысанда үйренгендерін көбейтуге деген ұмтылыста көрінеді [8,36].

III Эмоциялар мен әлеуметтік ақпараттың мағынасын түсінудегі қиындықтар. АСБ бар балаларда тиісті құралдарды (ишара, ым-ишара, сөйлеу) қолдана отырып, адамдармен қарым-қатынаста эмоцияларды түсіну және білдіру қабілеті бұзылған. Басқа адамдардың сезімдері мен ниеттерін түсінбеушілік, болып жатқан оқиғалардың аффективті мағынасын игерудегі қиындықтар тән, бұл адамдардың іс-әрекеттерінің, әрекеттерінің, мінез-құлқының себептерін дұрыс бағалауға мүмкіндік бермейді, мотивацияның қалыптасуын шектейді және бұрмалайды және әлеуметтік бейімделуді айтарлықтай қиындатады [8,33,36].

Ақпараттың әлеуметтік мағынасын түсіну қабілетінің бұзылуы немесе төмендеуі, оны түсінудің нақтылығы және нақтылығы басқа адамдармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің қиындықтарын ғана емес, со-

нымен қатар әлеуметтік анықталған сөйлеу, зияткерлік және мінез-құлық дағдыларын игеру мен икемді пайдалануды анықтайды. Сөйлеу және интеллектуалды дамудың белгілі бір салаларында жоғары жетістіктерге ие аутизмді бар жоғары функционалды балалар да өздігінен жүретін және қарым-қатынас жағдайында икемділікті қажет ететін қарапайым сөйлеу сұхбатын қолдай алмайды. Қарым-қатынас барысында олар нашар ерекшеленеді және серіктестің эмоциялары мен ниеттерін ескермейді, қарым-қатынас жағдайын өзгерту кезінде икемді және лайықты түрде қалпына келтіре алмайды, мақсатты немесе стратегияны өзгерте алмайды. Аутизмді бар балалар себеп-салдар байланысын орната алады, жалпылау жасай алады, бірақ тұрақты және таныс жағдайда; тұтастай алғанда, олардың қоршаған әлем туралы пікірлері мен идеялары нақты, сөзбе-сөз, фрагменттелген және өзгермейді [8,33,36].

МКБ-10 өмірдің алғашқы күндерінен бастап аутист баланың психикалық дамуымен бірге жүретін жоғарыда аталған қолайсыз факторлар (сенсорлық ақпаратты өңдеудің бұзылуы, психикалық тонустың төмендігі және эмоциялар мен әлеуметтік ақпараттың мағынасын түсіну қиындықтары) аутизмнің келесі диагностикалық өлшемдерінде көрсетілген аутизмге тән көріністер мен ерекшеліктердің пайда болуына әкеледі:

1) Әлеуметтік өзара әрекеттестіктің сапалы бұзылуы:

а) атауға, ауызша сұрауларға, индекстік және басқа ым-ишараларға, ишараға, интонацияға, көзқарасқа реакциялар жоқ немесе шектеулі.

б) жоқ немесе шектеулі қолданылады (негізінен қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін): көздің байланысы, бет әлпеті, ымдау және басқа қимылдар, қозғалыстар, вокализация, сөздер, тіркестер.

в) басқа адамдардың эмоцияларына назар аудару айтарлықтай төмендігі және/немесе әлеуметтік жағдайға сәйкес мінез-құлықтың икемді және барабар өзгерістері жоқ;

г) құрдастарымен өзара әрекеттесу және ойын орнату мүмкіндігі жоқ немесе шектеулі.

2) Сапалы байланыстың бұзылуы:

а) эмоционалды және/немесе ойын, іскерлік (өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін), жақын адамдарымен, басқа ересектермен, құрдастарымен сөйлеу қарым-қатынасына қатыспайды немесе шектеулі түрде қолдау көрсетпейді;

б) қарым-қатынаста көңіл мен ләззаттың болмауы немесе әлсіз бөлінуі, қарым-қатынаста синхрондылық пен өзара түсіністік жоқ; әлеуметтік ойындар ойнамайды;

в) экспрессивті ишараны, вокализацияны, интонацияны, қимылдарды, қалыпты, қимылдарды (пантомималарды) қолдана отырып, сөйлеудің болмауын өтеуге тырыспайды, коммуникативті қолдану өте шектеулі);

г) диалогты, сөйлесуді (сөйлеуді дамытудың кез-келген деңгейінде)

бастау немесе қолдау мүмкіндігі шектеулі, сөйлеу сөздерінің икемділігі жеткіліксіз, қайталанатын және стереотиптік сөйлеу.

3) Мінез-құлықтың шектеулі, қайталанатын және стереотиптік нысанда-ры, қызығушылықтар мен белсенділік:

а) күнделікті өмірдің көптеген аспектілерінде қатаң тәртіпті орнатуға деген ұмтылыс; белгілі бір заттарға, әрекеттерге (рәсімдерге), мүдделерге ерекше сүйіспеншілік;

б) стереотиптік және шектеулі іс-әрекеттер мен мүдделердің сіңірілуі, басып алынуы;

в) моторлы стереотиптер;

г) заттардың бөліктеріне немесе ойыншықтардың функционалды емес элементтеріне (олардың иісіне, бетінің жанасуына, шу мен дірілге) көбірек көңіл бөлу [31].

Стереотиптік мінез-құлық формалары әртүрлі формада көрінеді:

- моторлы (шеңбер бойынша жүгіру, айналаны айналдыру, тербелу, қол, білек қозғалыстарын қағу, қол саусақтарының ырғақты бүгілуі);

- сенсорлық (саусақтардың көз алдында бұралуы, машиналардың дөңгелектері, целлофан пакеттерін шытырлату; сол заттарды иіскеу; тіндерді қатпарлау, жармаларды себу, су құю; заттарды сору және жалау; аяқ-қолдардың ерікті кернеуі, құлақтарды қысу, басын ұру, дөңгелектеу, тежеу, баланы ересектерге лақтыру);

- сөйлеу: эхолалия, дыбыстарды үнемі айту, сөздер мен сөз тіркестерін коммуникативті бағытсыз қайталау, фразалар-дәйексөздер, мөрлер, өлең оқу;

- заттармен стереотиптік іс-әрекеттер, стереотиптік ойын: заттарды қатарға салу, белгілі бір тәртіппен, өрнектер құру, пішіні, өлшемі, түсі бойынша топтастыру; бірдей ойын әрекеттерін ойнау және т. б.;

- мінез-құлық стереотиптері: күн тәртібін сақтау, тамақ, киім таңдау, се-руендеу және т. б.;

- стереотип қызығушылықтары, ойын, қиял, (аса қамту және оларды иге-ру)

Аутистік бұзылымдарының клиникалық белгісі бола отырып, стереотиптік мінез-құлық психологиялық тұрғыдан аутизмі бар баланың қоршаған ортаға әсерін жеңуге тырысатын қорғаныс шаралары немесе тәсілдері ретінде қарастырылады [8,33,36]. Аутизмі бар баланың стереоти-пиясы психологиялық тұрғыдан дәлелді, яғни пайда болу және дамуда өз логикасы бар және мынадай функцияларды атқарады:

- қорғаныс: жоғары сезімталдықтан, сенсорлық жүктемеден неме-се өзгертуге қабілетсіздіктен туындайтын ыңғайсыздық пен ауырсынуды азайтыңыз, жағымсыз немесе қорқынышты нәрсені тоқтатыңыз. Стереотип-терге ынтасын салу және игеру ыңғайсыздықты, тәжірибе мен қорқынышты жоюға мүмкіндік береді, ыңғайсыздық сезімін азайтады.

- сергітетін және ынталандыратын: сезімталдықтың төмендеуі жағдайында түсетін ақпаратты қабылдауды жақсарту, тонды көтеру үшін жағымды сезімдер алу;

- өтемдік: бейтаныс, түсініксіз ақпарат алған жағдайда, оның фрагменттелген немесе бұрмаланған қабылдауымен қоршаған ортаны түсіну;

- бақылау: әлеммен байланысты бақылауға алу және өзін ыңғайсыз әсерлерден, түсініксіз және қорқыныштан қорғау үшін бірдей болжамды әрекеттер алгоритмін немесе мінез-құлық рәсімін орындау [8, 36].

Осылайша эмоционалды байланыс пен әлеуметтік өзара әрекеттесуді орнатудың биологиялық тұрғыдан анықталған қиындықтары аутизмді бар балада қоршаған әлемді қорғаудың және бейімделудің әдістерінің мәжбүрлі қалыптасуына әкеледі: сыртқы әлеммен байланыстардан аулақ болу және мінез-құлық пен өзара әрекеттесудің шектеулі, стереотиптік формалары. Бұл көптеген зерттеушілерге балалардағы аутизмді наукастың қарым-қатынас жасағысы келмейтін немесе басқалармен өзара әрекеттесуден саналы түрде бас тартатын психикалық ауру ретінде емес, әлеуметтік қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің туа біткен қиындықтарынан туындайтын ерекше бұзылған даму ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [8, 31, 33,36].

Көптеген психологиялық зерттеулер, аутизмді бар балалардың ата-аналарының байқаулары және оларға көмек көрсету мен жәрдемдесудің көп жылдық халықаралық тәжірибесі аутизмді бар балалардың басым көпшілігі айналасындағы адамдардың назары мен сүйіспеншілігіне деген қажеттілікті сезінетінін, шынайы көңіл, қызығушылық пен оларға деген сүйіспеншілікті, адамдармен бірге болуға деген ұмтылысты көрсетті [8, 33,37]. Аутизмді бар бала қалайды, бірақ басқа балалар күнделікті өмірде еш күш жұмсамай-ақ игеретін адамдармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің жалпы қабылданған әдістерін өз бетінше игере алмайды немесе икемді қолдана алмайды. Тиісінше АСБ бар балалардың қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында сәтті болуына мүмкіндік жасау үшін аутизмді бар баламен психологиялық жұмыс, ең алдымен, оның коммуникативтік қабілеттері мен әлеуметтік құзыреттілігін дамытуға бағытталуы керек.

3. Аутизмді бар балаларды психологиялық-педагогикалық жүйелеу

Балалар аутизмді мен АСБ үлкен клиникалық және психологиялық-педагогикалық әртүрлілікпен сипатталады. Аутизмді бар балалардың психологиялық-педагогикалық гетерогенділігі аутизмнің немесе аутизм спектрінің бұзылуының бір диагнозы бар бір жастағы балаларда психикалық дамудың жалпы деңгейі немесе оның жеке жақтары (коммуникативті, интеллектуалдық, сөйлеу, эмоционалды, әлеуметтік)

айтарлықтай өзгеруі мүмкін екендігінде көрінеді. Біркелкі дамымау келесі жеке айырмашылықтарда да көрінеді:

- даму қарқыны: кейбір балалар жас дамуының бір сатысынан келесі сатысына ауысып, айқын прогресспен дамиды, соның ішінде психологиялық-педагогикалық араласусыз өздігінен; басқалары айтарлықтай психологиялық-педагогикалық көмек көрсетілгеніне қарамастан, дамудың ерте кезеңдерінде ең төменгі оң қарқынымен ұзақ уақыт қалады;

-көрсетілетін психологиялық-педагогикалық көмекке сезімталдықта, сондай-ақ дамудың әртүрлі аспектілері мен білім беру салалары бойынша материалды игеру және оқу қарқынында: бала біраз уақыт психологтың және/немесе педагогтың әсерін қабылдамай, дағдылар мен білімді игере алмайды немесе оларды өте баяу игере алмайды, одан кейін секіріс жүреді; табысты кезеңдер "тоқырау"кезеңдерімен ауысады.

АСБ бар балаларға сараланған көмек көрсету мақсатында осы бағдарлама шеңберінде аутизмі бар балаларды жүйелеуді екі топты бөле отырып пайдалану ұсынылады: Біріншісі - жеңіл және орташа аутистік бұзылымдар бар балалар және екіншісі - ауыр аутистік бұзылымдар бар балалар, олардың әрқайсысында шағын топтарды бөлу көзделген.

Жүйелеу аутизмі бар балалардың психикалық даму ерекшеліктері туралы деректерді, О.С. Никольскаяның балалар аутизмінің психологиялық жіктелу өлшемдері [40], DSM-5 [32] жіктемесінде ұсынылған аутистік спектр бұзылымдарының (АСБ) ауырлық деңгейлері негізінде әзірленген, бірақ аутизмі бар балаларды топтарға бөлудің негізгі өлшемдері баланың көрсетілетін көмекке сезімталдық дәрежесі, оның даму динамикасының көрсеткіштері және психологиялық жұмыстың белгілі бір әдістерін қолдану қажеттілігі болды.

I. Аутизмнің ауыр бұзылысы бар балалар

Бұл балалардың арасында психофизикалық дамудың ерекшеліктеріне және сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу әдістеріне байланысты үш шағын топты бөлуге болады.

Бірінші шағын топтың балалары аутизмнің күрделі нысанында, ол айнала болып жатқан нәрселерден толық бөлінуде, қоршаған ортамен белсенді байланыс нысандарының қол жетімсіздігінде көрінеді. Бұл балалардың психологиялық ерекшеліктері Никольская О.С. жіктемесіндегі балалар аутизмінің бірінші тобының суретіне сәйкес келеді [40].

Мұндай балалар аты-жөніне, өтініштерге жауап бермейді және өздері ештеңе сұрамайды немесе ересек адамның қолын қалаған нәрсесін алу үшін механикалық түрде пайдаланады. Олар басқаларға немқұрайлы қарайды, олардың барлық әсерлерін елемейді, бірақ олар тіпті бейтаныс адаммен дене байланысына қарсы тұра алмайды, оларды тамақтандыруға, киюге және басқа да амалдарға пассивті түрде тартылуы мүмкін.

Мақсатсыз мінез-құлық байқалады: бөлменің кеңістігінде қозғалу, олармен белсенді әрекеттерсіз заттарға қол тигізу, жиһазға өрмелеу, шеңберде жүгіру, объектілер мен әрекеттер туралы ұзақ және селқос ойлау. Бұл мінез-құлық аутостимулятор ретінде қарастырылады-әр түрлі сезінімдерді алудың селқос тәсілдерін қолдана отырып: жайлылық күйін тыныштандыратын, қолдайтын және нәрлендіретін [8, 40].

Баланы тапсырманы орындауға белсенді түрде бағыттауға тырысқанда, ол іс-әрекетке қарсылық көрсетеді, бірақ наразылық пен негативті түрінде емес, байланысқа түсуден аулақ болады: бала тұрып, ересек адамның қолынан тайып кетеді және жағымсыз араласудан қашады.

Балаларда сөйлеу жоқ, әр түрлі вокализация жиі байқалады: дыбыстар, ысқырықтар, шолпылдау. Олар сөйлеуді ғана емес, басқалармен қарым-қатынас жасау үшін ым-ишара мен қимылдарды да пайдаланбайды. Ересектердің іс-әрекеттеріне, пәндік және ойын әрекеттеріне еліктеу жоқ. Жекелеген облыстарда (түсі, пішіні, көлемі және т.б. бойынша топтастыру) қабілеттердің селективті көрінісімен ақыл-ой дамуының кешігуі байқалады.

Психологиялық жұмыс барысында дамып келе жатқан көмекке төмен сезімталдық, ұзақ уақыт болмауы және баяу оң қарқын байқалады. Бұл балаларда әлеуметтік өзара әрекеттесудің өте шектеулі бастамасы және басқалардың әлеуметтік бастамаларына аз жауап, сөйлеу және сөзсіз емес қарым-қатынас дағдыларының жеткіліксіздігі, бұл әлеуметтік жұмыс істеудегі елеулі бұзушылықтарға әкеледі.

Екінші кіші топтың балалары басқалармен таңдамалы түрде байланысқа түсе алады, оларды қоршаған әлемді тануға деген қызығушылықпен ықыласқа қарағанда қабылдамауы мүмкін. Бұл балалардың психологиялық ерекшеліктері Никольская О.С. жіктемесіндегі балалар аутизмінің екінші тобының суретіне сәйкес келеді [8, 40].

Қорғау әдісі ретінде балалар ынғайсыздық пен қорқыныш тудыратын барлық нәрселерден белсенді түрде бас тартады. Сондықтан әлеммен байланыс бала белгілеген және қатаң түрде орындайтын тәртіппен ғана жүзеге асырылады, ал қоршаған ортамен өзара әрекеттесудегі барлық күш-жігер қалыптасқан қатаң өмір стереотипін, белгілі бір рәсімдерді қатаң сақтауға бағытталған. Бұл балалар жаңа, бейтаныс нәрселерге шыдамайды және барлық нәрселерде тұрақтылыққа ұмтылады: тамақ, киім, таныс орта, серуендеу бағыттары және т. б. Ұнату өте аз және қатаң түрде қалыптасады, баланың мінез-құлқын рәсімнен тыс шығаруға тырысу оған наразылықтың айқын реакциясын тудырады (айқайлау, жылау, белсенді қарсылық және озбырлық).

Бұл топтың балалары тек жақын адамдарымен байланысқа түседі, шектеулі болса да, сөйлеу құралдарын қолданады. Олар анасына деген

сүйіспеншілікті көрсетеді, көбінесе онымен симбиотикалық байланыс деңгейіне жетеді: бала анасынан бір минутқа бөліне алмайды.

Бұл балалар тобында сенсорлық ақпаратты қабылдау және өңдеу проблемалары болуы мүмкін: сезімталдықтың жоғарылауы және / немесе төмендеуі, кейбір сезімдерді алу кезінде шамадан тыс игеру және басқалардың дүрбелеңінен аулақ болу. Көптеген сенсорлық және моторлы стереотиптер бар, олар күрделі және таңқаларлық болуы мүмкін.

Балаларда қолдау болған кезде де әлеуметтік қарым-қатынас пен өзара әрекеттестіктің айқын бұзылуы байқалады; әлеуметтік өзара әрекеттесудің шектеулі басталуы және басқалардың әлеуметтік бастамаларына шектеулі немесе қалыптан тыс жауап беру. Мінез-құлықта икемділіктің болмауы, өзгерістер мен өзгерістерге бейімделудегі қиындықтар немесе жеткілікті жиілікте көрінетін және әртүрлі жағдайларда жұмыс істеуге кедергі келтіретін шектеулі / қайталанатын мінез-құлық түрлері. Бұл балалар көбінесе теріс және проблемалық мінез-құлықты көрсетеді, бұл байланыс пен өнімді өзара әрекеттесуді қиындатады және олармен психологиялық жұмыстың тиімділігін едәуір төмендетеді және әртүрлі және арнайы жұмыс әдістерін қолдануды талап етеді.

Үшінші шағын топтағы балаларда аутизмдік бұзылымдар зияттық және/немесе сенсорлық және қозғалыс бұзылымдарымен бірге жүретін күрделі бұзылымдар бар. Бұл балалар бұзылымдарының күрделі сипаты олардың көмекке өте төмен сезімталдығын, дамудың өте баяу қарқынын анықтайды және қосымша технологиялар мен жұмыс әдістерін қолдануды, сондай-ақ түзету және дамыту жұмыстарының алғашқы кезеңдерінен бастап дефектолог-мұғалімдердің (олигофренопедагогтар, сурдопедагогтар, тифлопедагогтар) қатысуын талап етеді.

II. Жеңіл және орташа аутизмдік бұзылымдары бар балалар

Жеңіл және орташа аутизмдік бұзылымдары бар балалар тобында бірнеше шағын топтарды да ажыратуға болады. Бірінші шағын топқа орташа бұзылымдары бар балалар кіреді, олардың ерекшеліктері Никольская О.С. психологиялық жіктеудің бірінші және екінші топтарының сипаттамаларына сәйкес келеді, бірақ олар дамудағы жақсы оң қарқынмен және көмекке сезімталдықпен ерекшеленеді [8, 40].

Диагностикалық және ақпараттық жұмыс барысында психолог бұл балалардың аутизмнің ауыр бұзылымдары бар балалардан ерекшеленетін сипаттамаларын анықтай алады.

Жалпы алғанда басқалармен қарым-қатынастан аулақ болуды көрсететін бірінші топтағы балалар мезгіл-мезгіл дене байланысын бастай алады: жақындарын құшақтай алады, бірақ эмоционалды өзара әрекеттесусіз және қысқа мерзімде: бала, әдетте, ересек адам оны қарым қатынасты жалғастыруға немесе кеңейтуге тырысқанда, мөлшерлеп байланысын

тоқтатады. Бұл балалар, егер олар қызығушылық танытса және жеке сөздер мен тіпті сөз тіркестерін айтса, сөйлеу түсінігін анықтай алады, бірақ негізінен аутостимуляция және артта қалған эхолалия ретінде коммуникативті бағдарланбайды (басқалардың сөйлеуінен естіген сөздердің қайталануы, жарнама және т.б.). Эмоционалды түрде боялған ауызша өтініштерді орындау эпизодтары болуы мүмкін ("мүмкін емес!", "тиіспе!") немесе бала үшін маңызды өтініштер ("жеуге барамыз!" "жүр!"). Сондай-ақ, балалар ересек адамға бағытталған және аффективті маңызды жағдайларда олардың қажеттіліктері мен тілектерін білдіретін сөздерді қолдана алады: "бер!", "кет!"» [8, 40].

Сондай-ақ, олар практикалық тапсырмаларды орындауда (лайнерлері бар тақталармен, пішін қораптарымен әрекеттерде) смартфондармен, компьютерлермен әрекеттерде тез тапқырлық пен жақсы көрнекі есте сақтау қабілеттерін көрсете алады.

Аутизмдік бұзылымдары бар екінші шағын топтағы балаларда теріс және барлық жаңа нәрселерге белсенді қарсылық аз көрінеді. Қалыптасқан стереотиптер мен рәсімдердің біртіндеп өзгеруі және кеңеюі баланың бейімделуіне және мінез-құлықтың бұзылуына әкелмейді, бірақ ұсынылған ойындарға деген қызығушылықтың пайда болуына ықпал етеді. Бала стереотиптерді сақтай отырып, аз қалыптасады және оның тәжірибесінде жаңа және бейтаныс адамның пайда болуына төзімді болады. Сіз онымен келісе аласыз, бір нәрсені түсіндіре аласыз, оған оқиғалар мен әрекеттердің басқа нұсқаларын ұсына аласыз. Ол ең күрделі стереотиптерді төмендетуі немесе жоғалтуы мүмкін, қорқыныш азаяды. Бала енді анасынан ажыраған кезде әбігерлік көрсетпейді, балаларға қызығушылық таныта бастайды, олардың ойынын бақылайды және оған қатысады [8, 40].

Бұл балалар өздерінің қажеттіліктерін білдіру үшін сөйлеуді қолдана алады, бірақ олардың сөйлеу дамуы ерекше: балалар, ең алдымен, сөйлеу қалпын үйренеді, оларды белгілі бір жағдайға қатаң байланыстырады және оларды әрқашан стереотиптік түрде қолданады. Эхолалия, инфинитивтегі, екінші немесе үшінші тұлғадағы тіркестер, тілектер мен қажеттіліктерді білдіру үшін қолданылатын сөйлеу қалыптары тән.

Дарындылық көбінесе жеке психикалық функциялар мен дағдыларды дамытуда көрінеді: ерекше есте сақтау, музыкалық есту, оқу дағдыларын ерте игеру, санау операциялары, алфавиттер және әртүрлі тілдердің сөздіктері және т. б.

Үшінші кіші топқа жеңіл аутистік бұзылулары бар балалар кіреді, олар енді бұзылулармен емес, байланыстарды бастау және тиімді әлеуметтік өзара әрекеттесу қиындықтарымен көрінеді. Қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің әртүрлі аспектілерін түсінудегі қиындықтар, икемсіз мінез-құлық бұл балалардың әртүрлі әлеуметтік жағдайларда сәтті жұмыс істеуіне

кедергі келтіреді. Сондықтан кәсіпқорлардың қолдауы мен көмегінсіз әлеуметтік қарым-қатынастың жеткіліксіздігі әлеуметтік бейімделудегі елеулі проблемаларға алып келеді және жалпы білім беру процесіне сәтті қосылуға кедергі болып табылады. Бұл балалардың психологиялық ерекшеліктері аутизмі бар балалардың О.С.Никольскаяның үшінші және төртінші топтарына сәйкес келеді [8, 40].

Никольская О. С. жіктелмесіндегі үшінші топтағы балаларда, ең алдымен, мінез-құлық проблемалары атап өтіледі: айқын қыңырлық пен негативті, баланың шамадан тыс қақтығысы, тек өз жолымен немесе керісінше жасауға деген ұмтылыс. Тағы бір проблема-баланың өз іс-әрекеттері мен хоббиінде шамадан тыс бекітілуі, оны алаңдату мүмкін емес; бала басқаларды тыңдамайды, олардың реакцияларына, өтініштері мен талаптарына жауап бермейді. Баланың назарын оның қызығушылығынан тыс нәрсеге аудару, жоспарланған іс-қимыл бағдарламасын өзгерту мүмкін емес.

Бұл топтың балалары жоғары ақыл-ой және сөйлеу дамуымен ерекшеленеді, ерте интеллектуалды қызығушылықтар мен ермек ісі бар, бірақ олардың бағыты осы жастағы балаларға тән емес болғандықтан, басқаларды таң қалдырады. Бұл топтағы балалардың сөйлеуі, әдетте, өте кітап тілі, балалардың сөйлеу бұрылыстары мен сөз тіркестеріне тән емес ересектер тіліне толы. Қызығушылығы - жасына сәйкес емес жоғары зиятты және алаңдаушылық сипаттағы. Ақпараттың көбірек жинақталуына қарамастан, ол бөлшектелген түрде игеріледі, стереотиптік түрде қолданылады, тек аутистік көріністер аясында ғана. Жақсы сөйлей отырып, балалар оны қарым-қатынаста белсенді және икемді қолдана алмайды, күнделікті тақырыптардағы әдеттегі сұхбатты қолдай алмайды.

Никольская О.С. жіктелмесіндегі төртінші топтың балалары қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуді ұйымдастырудағы қиындықтар түрінде аутизмнің жеңіл түрі болады. Бұл балалар сезімталдық пен осалдықтың жоғарылауымен, сынға және мақұлдамауға төзбеушілікпен ерекшеленеді. Олар жақын адамдарына өте жақын, олардан үнемі назар аударуды және эмоционалды қолдауды талап етеді. Бұл балалар көбінесе өте ұяң, ұялшақ және қорқақ балалар туралы әсер қалдырады. Сондай-ақ, олар басқа адамдардың сезімдерін, мінез-құлқын түсіну және олармен белсенді және икемді өзара әрекеттесуді ұйымдастыру мүмкіндіктерін төмендетеді; олар қарапайым әлеуметтік жағдайларда саскалақтауы мүмкін. Балалар үшін бұл топқа, сондай-ақ мінез-құлық және қызметтің ұмтылу стереотиптерінің нысандары тән. Әдетте қалпыт стереотиптің шамалы өзгеруімен қорқыныш пен бөгелудің өсуі байқалады. Қозғалыстардың тежелуі мен белгісіздігі тән. Оларда психикалық дамуының тежелуі жиі байқалады. Сөйлеуі үйлесімді, бірақ жұтаң, бұлыңғыр, грамматикалық емес.

Айта кету керек, аутистік бұзылулардың ауырлығын және белгілі бір

топтар немесе деңгейлер шеңберіндегі баланың даму болжамын анықтау өте шартты, өйткені ең ауыр қиындықтарды бастан кешірген бала даму процесінде, оның болжамын әрдайым болжау мүмкін емес. Аутизмі бар балалардың даму қарқыны, тіпті балалардың бір тобында да, олардың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне, оқу жағдайларына байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Кейбір балалар бір деңгейден немесе топтан екінші деңгейге ауыса алады немесе айтарлықтай өзгеріссіз бір деңгейде қалады. Алайда уақтылы көмек көрсету нәтижесінде балалардың көпшілігі бірінші топтан екінші топқа ауысып, одан әрі мектепке түсу үшін жеткілікті әлеуметтік қызмет етудің белгілі бір деңгейіне жетіп, айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізе алады.

II. АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ДАМУЫ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

1. Аутизм бұзылымдары бар балалардың ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне психологиялық-педагогикалық диагностика жасау. Психологиялық-педагогикалық жұмыстың стратегиясы мен әдістерін анықтау

Психологиялық-педагогикалық жұмыс баланың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін бағалау, дұрыс стратегияны, әртүрлі тәсілді, онымен жұмыс істеу әдістерін таңдау мақсатында диагностикалық және танымдық кезеңнен басталады.

Оңалту орталықтары мен психологиялық-педагогикалық түзеу кабинеттеріне, сондай-ақ мектепке дейінгі және мектептегі білім беру ұйымдарына аутизмі бар балалар аутизм бұзылымның болуын, сондай-ақ басқа да даму бұзылымдарын: психикалық дамуының тежелуін немесе ақыл-ойының, сөйлеу қабілетінің бұзылуын және т. б. көрсететін медициналық және психологиялық-педагогикалық диагноздары көрсетілген ПМПК қорытындысы негізінде қабылданады. ПМПК қорытындысында, әдетте, балада аутизмдік бұзылымның айқындылық дәрежесі мен ерекшеліктері көрсетілмейді, оларды білместен білім беру ұйымының психологына аутизмі бар баламен жұмыс істеудің дұрыс стратегиясы мен дұрыс әдістерін таңдау қиынға соғады. Жалпы диагнозда айтылғандай және бірдей жаста аутизмі бар балалар аутизмнің бұзылуының ауырлық дәрежесі, аутизмді қорғау әдістері, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу мүмкіндіктері, сенсорлық және моторлық саланың ерекшеліктері, ақыл-ой және сөйлеу дамуы бойынша әртүрлі көрінісін көрсете алады. Осыған байланысты маманға баламен

және оның отбасымен диагностикалық және зерттеу жұмыстарын дұрыс ұйымдастыру және жүргізу маңызды.

Диагностикалық-таныстыру кезеңінің мақсаты-эмоционалды, әлеуметтік-коммуникативтік, ақыл-ой және сөйлеу дамуының деңгейін, ерекшеліктерін, сондай-ақ баланың жұмыс стратегиясын, тәсілдері мен әдістерін анықтау мүмкіндіктерін анықтау.

Диагностикалық-консультациялық кезеңнің міндеттері:

- баланың даму ерекшеліктері, күшті жақтары мен проблемалары туралы ата-ана пікірін және көзқарасын анықтау; отбасының қажеттіліктерін нақтылау;

- баланың даму тарихын нақтылау үшін медициналық және әлеуметтік-психологиялық анамнез мәліметтерін жинау;

- баланың ересектермен байланыс, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу деңгейі мен мүмкіндіктерін анықтау, қол жетімді қарым-қатынас құралдарын бағалау (сөзсіз және сөзбен);

- стереотиптік әрекеттердің, қызметтің және мінез-құлықтың ерекшеліктері мен сипатын анықтау; олардың функцияларын нақтылау: сергітетін (аутостимуляторлық), қорғайтын, бақылайтын, өтемдік;

- сенсорлық, моторлық, ақыл-ой және сөйлеу дамуының деңгейі мен ерекшеліктерін, сондай-ақ оның жасына тән әрекеттерді (пәндік, ойын) анықтау;

- проблемалық мінез-құлықтың себептері мен сипатын анықтау: айқын алаңдаушылық, қорқыныш, теріс қылық, озбырлық және өзіне-өзі озбырлық;

- аутизмнің ауырлық дәрежесін және аутизмді қорғау тәсілдерін анықтау.

Диагностикалық-таныстыру кезеңі – екі апта ішінде өтеді (4 сабақтан тұрады) және бірнеше іс-шараларды жүйелі түрде өткізуді қамтиды:

1) Ата-аналар баласыз шақырылатын баланың отбасымен алдын ала кездесу. Әңгіме барысында нақтыланады:

- баланың проблемаларын ата-аналық бағалау: оның дамуы мен мінез-құлқына не кедергі келтіреді;

- ата-аналардың сұрауы: олар көрсетілетін көмектен не күтеді және не алғысы келеді;

- Медициналық және әлеуметтік-психологиялық анамнез мәліметтері.

Ата-аналарға анкеталар мен сауалнамаларды толтыру ұсынылады:

- функционалдық шектеулер мен тыныс-тіршіліктің халықаралық жіктемесінің құрылымы мен өлшемдері шеңберінде жүзеге асырылатын баланың күшті жақтары мен даму проблемаларын, қолайлы және қолайсыз орта факторларын, ата-ана әлеуетін ата-аналардан анықтау мақсатында баланың отбасына сұрау салу (1-қосымша) [41,42].

- баланың сенсорлық қабылдауының ерекшеліктері мен проблемаларын анықтауға арналған сенсорлық сала сауалнамасы. (2 қосымша)

2) Ата-аналардың, мүмкіндігінше баланың анасының да, әкесінің де міндетті қатысуымен баламен таныстыру және диагностикалық сабақтар өткізу. Егер сіз басқа отбасы мүшелерінің сабақтарына қатысқыңыз келсе, олар да келуі мүмкін.

Сабақтарды өткізу үшін келесі жағдайлар жасалады:

- сабаққа арналған бөлме кең болуы керек (жақсырақ 30-50 шаршы метр, бірақ 20-дан кем емес), сондықтан бала өз кеңістігінде еркін жүре алады;

- балаға әдетте қызықты болатын заттар мен ойыншықтар: зырылдауық, доптар, сенсорлық әсерлі ойыншықтар, арқандар, сондай-ақ баланың сенсорлық қалауын нақтылауға арналған жабдықтар: әккеншек, батут, жұмсақ Модульдер, пуфтар, слайдтар, физиологиялық доп, борпылдақ материал, тактильді ойыншықтар және т. б.;

- пәндік және ойын іс-қимылдарына арналған ойыншықтар: машина, жүк машинасы, текшелер, қуыршақ, ыдыс-аяқ, жиһаз, телефон, тарақ, зырылдауық, музыкалық ойыншық немесе тосын ойыншық, сабын көпіршіктері, шар;

- дидактикалық ойыншықтар: сортерлер, жұмбақтар, пошта жәшігі, пирамида, қуыршақ, жұптасқан суреттер және т. б.

- пәндік және сюжеттік суреттер.

Сабақтарды өткізуге қойылатын талаптар мен ұсыныстар:

- бөлме жағдайында баланы үрейлендіретін немесе қатты алаңдататын заттар болмауы тиіс (ақпаратты ата-аналармен алдын ала кездесу барысында аламыз);

- кездесу баланың жақсы көңіл-күйі, оң немесе бейтарап эмоционалды жағдайы болған жағдайда өткізіледі. Егер бала қандай да бір себептермен немесе басқа себептермен емтиханға теріс көзқараспен қараса (мысалы, кіруге немесе бөлмеге кіруден бас тартса), онда балаға сүйікті ойыншықты немесе затты, дәмдіні ұсыну немесе ата-анадан баланы әдеттегідей жұбатып, тыныштандыруды сұрау ұсынылады;

- баламен алғашқы кездесу қысқа болуы мүмкін, ұзақтығы 10-15 минут. Баланы ол қатты бас тартатын нәрсені орындауға мәжбүрлемеу керек. Бұл жағдайда ата-ананы қолдау өте маңызды, кейбір балаларға бейтаныс жағдайға бейімделуге уақыт қажет, мұғалім мен ата-ананың бірлескен әрекеттері балаға жаңа адамдармен қарым-қатынаста берік болуға және дамуға жетістікке жетуге көмектесетініне сенімді болуға тырысу керек;

- баламен кездесу алдында кілемде сенсорлық әсер алу мақсатында бірнеше ойыншықтар мен заттарды, заттық және ойын іс - әрекеттеріне арналған ойыншықтарды орналастыру ұсынылады, қалғандары-тексеру барысында алынатын болады;

- баланың мінез-құлқын бақылау және оны тексеру нәтижелері хаттамаланады (3-қосымша).

Бірінші сабақтың келесі алгоритмі ұсынылады.

1) Баламен кездескенде, сіз онымен тікелей байланыс жасамауыңыз керек, көрнекі, дене, ойын және сөйлеу. Мүмкіндігінше тікелей сөйлесуден, сұрақтар, өтініштер ("Сәлем", "Атың кім?", "Кел, машинамен ойнайық! "Қой"), жасаудан, көзіне қараудан, жанасудан, қолынан ұстаудан аулақ болу керек.

2) Кездесуді ата-аналармен әңгімелесуден бастаған жөн, бұл оларға баламен не істеу керектігін өздері шешуге мүмкіндік береді. Олардың мінез-құлқы - баланы қолына, тізесіне алу, бауырына басу қалпы немесе керісінше, алшақтауы диагностикалық талдаудың тақырыбы бола алады. Егер ата-аналар баланың не істеу керектігі туралы сұраса, сіз оларды баланы ойыншықтарға жіберуге шақыра аласыз. Бала анасынан кеткісі келмеген жағдайда, ол қолында немесе жанында қалуы мүмкін.

Егер бала бөлменің кеңістігі бойынша еркін қозғалса, онда бақылау хаттамасына (3-қосымша) сәйкес оның мінез-құлқының барлық ерекшеліктерін белгілей отырып, баланың стихиялық мінез-құлқын байқаймыз. Бақылау барысында біз ата-аналардан: "Бала әрқашан өзін (үйде) осылай ұстай ма, әлде бұл ерекше мінез-құлық па?" Оның қимылдары, әрекеттері, дыбыстары, күлуі немесе жылауы нені білдіруі мүмкін?" және т. б. Содан кейін сіз ата-анаңыздан баланы аты-жөнімен (3-4 ретке дейін) шақырып, оның назарын балаға қызықты ойыншықпен аударуды сұрай аласыз: "міне, онда не бар!", бұл жағдайда баланың көзіне қарап, көзімен, содан кейін ойыншыққа сұқ қимылмен көрсетіңіз.

3) Әңгіме соңында біз ата-аналарға баламен бірге ойнауды ұсынамыз, өйткені олар оны әдеттегідей жасайды немесе қажет деп санайды. Сіз ойыншықтарға барып, бірлескен әрекеттерді бастай аласыз. Бала мен ата-аналардың бірлескен іс-әрекеттері барысында біз баланың бірлескен ойынға қатысатындығын, ата-аналардың көмегіне жүгінетінін, олардың ойын әрекеттеріне еліктейтінін, ата-анасы ұсынған ойындардан ләззат алатындығын анықтаймыз.

4) Әрі қарай, психолог баламен байланыс орнатудың алғашқы және мұқият әрекеттерін жасай алады. Алдымен ол баланы үнсіз бақылап, балаға сабырлы, бірақ ерекше достық қарым-қатынасты білдіреді. Содан кейін ересек адам өзі мен баланың арасындағы қашықтықты біртіндеп қысқартады, бұл ретте жанама көру немесе көзді жабуды пайдаланады.

5) Ересек адам бала өзі жасаған әрекеттерден басталады. Баланы бақылап, оның әрекеттерін дәл көшіруге және оның назарын бақылауға тырысу керек. Баланың оң назары мен релаксациясы мен жайлылығы келесі белгілермен көрінуі мүмкін: ересек адам мен бала арасындағы қашықтықты жанасу, ере-

сек адамның іс-әрекетін бақылау (ол тікелей, қысқа мерзімді немесе бүйірлік көру болуы мүмкін), әртүрлі қозғалыстар, ата-аналар түсіндіретін айқайлар қуаныш пен ләззаттың көрінісі ретінде.

6) Бұл жағдайда біз балаға ең жағымды және сүйікті іс-әрекеттерді, іс-әрекеттерді немесе ойындарды ұсынамыз, мысалы, әткеншекті шайқау, қораптан заттарды шашырату, сабын көпіршіктерін жіберу немесе зырылдауықты іске қосу және т.б. бұл әрекеттерді абайлап, біртіндеп жақындатып, балаға жанасу керек.

7) Егер бала ересек адамның әрекетін ұнатса және ол оларға қосылса, онда сіз осы әрекеттерге жаңа нәрсені мұқият енгізіп, оның назарына аласыз. Мысалы, бала ұзақ уақыт бойы дауылпаз қағып, қатты дыбыстар шығарды, енді оған шылдырмақпен ұру ұсынылады. Басқа бала қораптан заттарды лақтырғанды ұнататын, содан кейін біз басқа заттармен (доптар, жұлдыздар) басқа қорапты ұсынамыз және «Алақай!» деп дауыс шығарамыз. Баланы күтпеген жаңа әсермен қорқытпау үшін мұны мұқият жасау керек. Біз баланың күйіндегі өзгерістерді, ересек адамның әрекеті балаға қандай әсер ететінін, олардың мазасыздығын күшейте ме, сарқылу мен қанықтылыққа алып келе ме, еркін қозғалысының болмауы, стереотиптік әрекеттері немесе озбырлығы артып келе ме, үнемі қадағалап отырамыз.

Балаларда психологтың еліктеу қылығына мыналар байқалуы мүмкін: 1) ересек адамның ләззат алу және бастамаларын қабылдау реакциясы; 2) ересек адамның мінез-құлқына немқұрайлылық, елемеу (бала оны байқамайтын сияқты) және 3) теріс реакциялар-әртүрлі стереотиптердің (қозғалыстар мен вокализациялар) пайда болуымен және күшеюімен, ересек адамның белсенді күтімімен және одан аулақ болуымен, ананы қорғауға жүгінумен, бөлмеден шығуға ұмтылумен, айқайлаумен, жылаумен, озбырлық және өзіне-өзі озбырлық жасаумен көрінетін шиеленісті, алаңдаушылықты, қорқыныш пен наразылық.

8) Баланың психологтың мінез-құлқына (оң, немқұрайды немесе теріс) жауап беру түріне қарамастан, біз оған демалуға, жалғыз қалуға уақыт береміз. Бұл уақытта психолог баланың назарын аударатын нәрсені тыныш, бірақ ынталы түрде жасай алады. Бұл доппен, машинамен, зырылдауықпен әрекет етуі мүмкін, белгілі бір тапсырмаларды орындау: сортерлер, жұмбақтар, "пошта жәшіктері", бастысы, олармен жұмыс істеу айқындамасы балаға айқын болуы керек.

9) Бұл әрекеттер ұзаққа созылмайды, бірнеше әрекеттен кейін балаға назар аударуды тоқтату керек (бас тарту, ата-аналармен сөйлесу), оның осы әрекеттерді қайталауын қалайды. Көбінесе баланың артта қалған әрекеттерін байқауға болады. Бала қарамайақ, пазлды жинап, машинаны айдап, допты домалатып немесе қуыршақты тамақтандыра алады. Көбінесе ол өз әрекеттерін қолдана бастайды және бірнеше дәйекті ойын әрекеттерін жүзеге асырады.

10) Әрі қарай, сіз алғашқы ойын әрекеттерін ұйымдастыруға тырысуға болады: оған допты, машинаны орап, зырылдауықты бұрап, тоқтағаннан кейін оған беріңіз, мұнаның 1-2 текшесін құрастырыңыз, үшіншісі оған беріледі. Мұны мәжбүрлеусіз, баланың кешіктірілген назарын шыдамдылықпен күтпей-ақ жасау керек. Бұл өзара әрекеттесулерді мөлшерлеу қажет. Көбінесе аутизмді бар балалар мұндай қарым-қатынастың ұзақтығын өздері бақылайды. Олар тұрып, бір жаққа кетіп, қашып, бұрылып, еденге жатып, стереотиптік әрекеттерді орындай алады. Бұл баланың қорқатындығын немесе байланыста болғысы келмейтінін білдірмейді; көбінесе бұл психикалық қанығу мен шаршауды көрсетеді.

Біраз уақыттан кейін, демалып, бала ересек адамға, үзілген әрекетке оралып, байланыс орната алады, мысалы, ересек адамның қолын алып, оны тақырыпқа тартады (олар айтады, жалғастырады) немесе оны қызықтыратын тақырыпқа апарды. Көбінесе бұл үлкен физиологиялық доп. Байланыс орнатудың, баланың назарын аударудың және оның әрекеттеріне қызығушылықтың жақсы тәсілі-сабын көпіршіктерін жіберу. Кейбір жағдайларда байланыс орнату үшін сіз үйден әкелген баланың сүйікті заттарымен немесе ойыншықтарымен әрекеттерді қолдана аласыз.

11) Егер бала қандай да бір дәрежеде ынтымақтастыққа дайын болса, оны арнайы жабдықталған үстелге отырғызып, оған танымдық белсенділік пен сөйлеуді зерттеу үшін қолданылатын әдістердің дәстүрлі топтамаларын ұсынуға болады.

Бала барлық күш-жігер мен әрекеттерге қарамастан, оның кез-келген түріне пассивті немесе белсенді түрде наразылық білдіргісі келмейтін жағдайларда, қайта кездесуді тағайындаған дұрыс. Көбінесе келесі сабақта бала үлкен коммуникативті белсенділікті көрсетеді, өйткені жағдай оған бұрыннан таныс және айқын алаңдаушылық пен қорқыныш тудырмайды.

Баланың ата – анасына деген сүйіспеншілігінің ерекшеліктері мен сипатын зерттеу үшін біз бөлудің эксперименттік жағдайын жасаймыз-отбасы мүшелерінен баланы психологпен бірнеше минутқа жалғыз қалдырып, бөлмеден шығуды сұраймыз. Біз баланың ата-анасының кетуіне назарын байқаймыз: ол байқамайды, олардың болмауына немқұрайды қарайды, ойындарымен айналысады немесе мазасыздық көрсетеді, жылайды, ата-аналарды іздейді, есікке қарай жүгіреді және олармен қайта қосылуға тырысады. Сондай-ақ, жақындары оралған кезде баланың реакциясы мен мінез-құлқын атап өтеміз: оларға қарайды, күледі, қарсы шығады, құшақтайды, вокализациялайды немесе қайтып оралуын байқамайды, оларға немқұрайды қарайды; оларға деген наразылығын, озбырлығын көрсетеді.

Айта кету керек, баланы психологиялық тұрғыдан зақымдамау үшін анадан жоғары немесе симбиотикалық байланысы бар балалармен бөлу эксперименті жүргізілмеуі керек. Әдетте, мұндай эксперимент ата-аналарға

деген сүйіспеншіліктің болмауы немесе төмендеуі күдік туындаған балаларда жасалады.

Келесі сабақта шамамен бірдей әрекет алгоритмі сақталады, бірақ баланың анықталған ерекшеліктерін ескере отырып. Байланыстың «нүктелерін» және ықтимал өзара әрекеттесуді орнату маңызды. Бұл балаға ұнайтын әрекеттер болуы мүмкін, бірақ оларды жүзеге асыру үшін ересек адамның көмегі қажет: фитдопта, әткеншекте сабын көпіршіктерін немесе шарды іске қосу, зырылдауықты қосу және т.б. мұндай әрекеттер барысында біз көруді, денені, тактильді және сөйлеуді мұқият жасай отырып, байланысты ұзартуға және қиындатуға тырысамыз.

3-4 сабақта баланың мінез-құлқына еліктеуді белсенді пайдалану ұсынылады. Оның барлық қимылдарын, қалпын, заттармен әрекеттерін, бет-әлпетін, эмоционалды реакцияларын дәл сол қарқынмен және ырғақпен ұстануға тырысу керек. Егер бала шеңберде жүгірсе, онда ересек адам шеңберде жүгіреді, егер ол алға-артқа серпілсе, онда ол сол ырғақта серпіледі; секіреді және құлайды, психолог та қайталайды; бала отырады және үзілместен бір нүктеге қарайды – ересек адам отырады және сол нүктеге қарайды. Сондай-ақ, баланың барлық әрекеттері заттармен және ойыншықтармен еліктеледі. Егер бала машинаны алға-артқа домалатса, онда психолог сол машинаны пайдаланып, оны да домалатады. Баланың назары мен мінез-құлқына ересек адамның іс-әрекетіне еліктеу маңызды.

Егер бала ересек адамның мінез-құлқына еліктеуге жол бермесе, белсенді түрде наразылық білдірсе (айқайлау, жылау, озбырлық және/немесе өзіне-өзі озбырлық), біз баланың стихиялық мінез-құлқы мен іс-әрекетін бақылап, бақылау хаттамасына сәйкес барлық ерекшеліктерді сақтаймыз.

Барлық диагностикалық сабақтар аяқталғаннан кейін осы кезеңнің іс-шараларын іске асыру барысында алынған деректердің нәтижелерін талдау және жалпылау жүргізіледі: анамнез жинау, ата-аналармен әңгімелесу және сауалнама жүргізу, баланы бақылау және эксперименттік тексеру. Нәтижелер психологиялық сипаттамада (нысан 4-қосымшада келтірілген) аутистік бұзылымның айқындылық дәрежесі, эмоциялық-коммуникативтік, әлеуметтік, ақыл-ой және сөйлеу дамуының деңгейі туралы сапалы және ішінара сандық талдау және қорытындылар түрінде жинақталады.

Психологиялық мінездеме (зерттеп-қараудың жинақталған нәтижелері) негізінде балалардың санаттары белгіленеді.

Бірінші санат- мыналар анықталған балалар:

- ересек адамға және оның мінез-құлқына қызығушылық түрінде байланыс орнатудың белгілі бір мүмкіндіктері мен құралдары: жиі күледі; психологтың іс-әрекеттерін бақылайды, ересек адамға жақындайды, оның алдында тұрады, бетіне қарайды, дыбыстар шығарады, ересек адамға сүйенеді, қолын тартады.

- ересектер ұсынған тапсырмаларға тіпті шектеулі және қысқа мерзімде қатысады: жұмбақтар, пазлдар, сортерлер жинайды, мұнара салады.

- сонымен бірге ересек адаммен (психолог, ата-ана) бірлескен ойындар мен іс-шараларға шектеулі және қысқа уақыт қатысады: олар бір-біріне доп домалатады, кезек-кезек текшелер мұнарасын салады. Ересектердің іс-әрекеттеріне еліктей алады: психологтан кейін қуыршақты қасықпен тамақтандырыңыз, машинаны ары-бері жүргізеді;

- көмек алу үшін ересек адамға (психологқа, ата-аналарға) жүгінеді: зырылдауық, сабын көпіршіктері, шар, қолында айналдыру, серпілу, фит-доп, көзді, дауысты, ересек адамның қолын, «беру» қимылын, сөздер мен сөз тіркестерін қолдана отырып;

- көрнекі қабылдаудың, есте сақтаудың және басқа да психикалық функциялардың жақсы даму деңгейі. Белгілердегі, компьютерлік алгоритмдер мен ойындардағы жеке қабілеттер мен дағдылар. Ойлаудың көрнекі нысандарын (пазлдар, пошта жәшіктері) зерттеу тапсырмаларын нормативтік орындау);

- сөйлеуді түсінудің болуы (атауға жауап бере алады, ортақ назар аудару, жеке ауызша сұрауларды орындау) және жеке сөздерді, сөз тіркестерін пайдалану.

Екінші санат- мыналар анықталған балалар:

- психологқа деген тұрақты бей-жай қарамау, оның қарым-қатынас жасау әрекеттерін, іс-әрекеттерін және еліктеу мінез-құлқын елемей;

- селқос күтім және ұсынылған сабақтардан, ойындардан, тапсырмалардан бас тарту;

- ата-аналарға деген сүйіспеншіліктің болмауы (бөлмеден кетуге ешқандай реакция жоқ) немесе эмоционалды байланыссыз оларға жеке физикалық қысым жасау;

- селқос, ойластырылған немесе далалық мінез-құлық (бөлмеде бейберекет қозғалыс, жиһазға өрмелеу);

- сөйлеуді түсінбеу (атауға, ауызша сөйлеуге реакция) және сөйлеуді қолдану;

- пазлдармен, сортермен ойындарға шектеулі және қысқа мерзімді қосу (әрдайым емес). Үйде заттарды пішіні, түсі, өлшемі және т.б. бойынша сұрыптаудың жеке қабілеттері болуы мүмкін (міндетті емес).

Үшінші санат-мінез-құлықтың келесі ерекшеліктері анықталған балалар:

-барлық 4 сабақта психологқа үрей, қорқыныш, теріс қылық, озбырлықты айқын көрсетеді немесе жағымсыз назар аудару қарқындылығының шамалы төмендеуі;

- ересек адамның онымен байланыс орнатуға тырысуына тұрақты теріс назар: қашықтықты қысқартуға жол бермейді, ересек адамға еліктеуге белсенді түрде қарсы тұрады (тыйым салады), наразылық білдіреді:

айқайлайды, жылайды, заттарды лақтырады, сабақ бөлмесінен кетуге тырысады;

- ол бірлескен ойындарға қатыспайды, ересектердің іс – әрекеттеріне еліктемейді, бірақ ол бірден емес, оны қызықтыратын жеке тапсырмаларды орындауды кешіктіреді: пазл, сортер жинау, ойыншықтармен ойнау-зырылдауық, машина.

- мазасыздық пен өршу кезінде күшейе түсетін және күшейетін әртүрлі стереотиптік әрекеттерді үнемі жүзеге асырады;

- белгілерге (әріптер, сандар), нысандарды пішіні, түсі, өлшемі және т.б. бойынша сұрыптауға қызығушылық пен қабілеттерді көрсете алады (үйде) болады.

Бірінші санаттағы балалар-жеңіл және орташа аутизм бұзылулары бар балалардың шартты – болжамды тобына, екінші және үшінші санаттағы балалар-ауыр аутистік бұзылулары бар шартты-болжамды топқа жатады. Жұмыстың бастапқы кезеңінде аутизм бұзылымның ауырлығы бойынша балалардың таралуы өте шартты, өйткені әр баланың психологиялық көмекке сезімталдық дәрежесін анықтау және оның дамуының одан әрі болжамын онымен белгілі бір жұмыс кезеңінде анықтауға болады. Сондықтан аутизм көріністердің ауырлығына қарамастан, ерте жастағы және мектепке дейінгі кіші жастағы аутизмі бар баламен психологиялық жұмысты жұмыстың бастапқы кезеңінде аутизм бұзылымдар бар балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасымен бастаған жөн.

Балалардың белгіленген санатына байланысты баламен жұмыс істеу стратегиясы, тәсілі мен әдістері анықталады. Балалардың бірінші санатымен жұмыс тікелей еліктеу стратегиясын (жұмыстың бірінші кезеңі) қолданудан басталады, бірақ ең аз ұзақтығы (2-4 сабақ) немесе егер бала жақсы қарым-қатынас мүмкіндіктерін көрсетсе, үшінші кезеңде қолданылатын қосылу және тарту стратегиясынан басталады.

Балалардың екінші және үшінші санаттарымен жұмыс барлық кезеңдерде дәйекті түрде жүзеге асырылады, олардың әрқайсысының ұзақтығы 8-12 сабақты қамтуы мүмкін. Аутизмі бар балалармен психологиялық-педагогикалық жұмыстың жалпы алгоритмі оның барлық кезеңдерінің реттілігін, сондай-ақ әртүрлі стратегияларды, әдістер мен әдістерді қолдануды көрсететін 7-қосымшада келтірілген.

2 Жұмыстың бастапқы кезеңінде аутизм бұзылымдары бар балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы

Бағдарламаның мақсаты-аутизмі бар баламен байланыс орнату және өзара әрекеттесудің бастапқы формалары.

Бағдарламаның міндеттері:

- баланы психологқа және сабақ жағдайларына бейімдеу;
- эмоционалды-ойын байланысын, жеке формаларды, оның мінез-құлқына еліктеу және оның іс-әрекетіне қосылу арқылы өзара әрекеттесу тәсілдерін құру;
- ересек адамның еліктеуі мен іс-әрекетін ынталандыру, ересектермен бірлескен іс-әрекеттің алғышарттарын қалыптастыру;
- сенсорлық және эмоционалды ыңғайсыздықты жұмсарту;
- психофизикалық тонустың жоғарылауы, психикалық сарқылу мен қанықтылықтың төмендеуі;
- проблемалық мінез-құлықты азайту немесе жеңу.

Психологиялық жұмыстың әдістері мен тәсілдері.

1) Баланың мінез-құлқына еліктеу. Еліктеуші мінез-құлқыты қабылдаудың әдістемелік негізі аутизмі бар балалардың отбасыларына көмектесуге арналған Son-Rise бағдарламасы шеңберінде Б.Кауфман мен С. Кауфман ұсынған әдіс болды [10].

Осы бағдарламаға сәйкес баламен алғашқы байланыстарды орнату ересек адамды баланың мінез-құлқына еліктеу арқылы баланың стереотиптік мінез-құлқына қосу арқылы жүзеге асырылады. Ересек адам баланың соңынан еріп, оның барлық қимылдарын, әрекеттерін заттармен, дыбыстармен және т.б., олар қаншалықты оғаш немесе күлкілі көрінсе де, дәл көшіруі керек.

Авторлардың пікірінше, бұл аутизмі бар баланың мінез-құлқын түсінудің кілтін береді және байланыс орнатуды жеңілдетеді. Әрі қарай баланың ойынға мұқият қосылуы және оның негізінде қарапайым өзара әрекеттесуді дамыту керек. Баланың мүмкіндігіне қарай оны күнделікті жаңа, барған сайын күрделі, әр түрлі және ынталандыратын іс-шараларға біртіндеп енгізу жүреді.

2) Психолог М.Е. Баймуханова ұсынған және әзірлеген мінез-құлқтың артта қалған еліктеуі [13]. Әдістің мәні мынада, белгілі бір кезеңнен кейін тікелей еліктеуден кейін психолог зейнетке шығады. Ол баланың қимылдарын, әрекеттерін, дыбыстарын дәл қайталайды, бірақ баладан кейін бірден емес, белгілі бір уақыттан кейін, яғни ересек баланың барлық стереотиптерін баланың бір сәттік мінез-құлқына қарамастан орындайды.

Бұл әдісті қолдану, автордың пікірінше, баланы ересек адамды байқауға және оның мінез-құлқына жауап беруге ынталандырады. Қасақана әрекеттер пайда болуы мүмкін: бала ересек адамда бірдей әрекетті байқау үшін әрекетті әдейі орындайды, мұндай бірлескен ойыннан ләззат сезімін сезінеді. Әрі қарай ол психологтың іс-әрекеттеріне, оның ішінде оның стереотиптері мен аутостимуляторларын қамтымайтын жаңа әрекеттерге қосылуға дайын.

3) Сенсорлық интеграция теориясының авторы Дж.Айрес және басқа

авторлар сенсорлық ыңғайсыздықты азайту, оның психикалық тонусын жоғарылату үшін қолданылады және бірлескен іс-шаралар мен ойындардың дамуына негіз болады [22,23,43].

4) Даму әдісі прелингвистикалық дағдыларын Мелье (Prelinguistic Milieu Teaching (PMT: Yoder and Warren, 1998) [12,12]. PMT бағдарламасы аясында баламен жұмыс істеудің негізгі стратегиялары:

- баланы ұстану, оның іс-әрекеттері мен ойынына қосылу, баланы риясыз ойынға тарту, балаға қол жетімді қарым-қатынасты біртіндеп арттыру;

- ішінара құрылымдалған іс-әрекет барысында шешуді талап ететін жаңа міндеттерді біртіндеп енгізу; коммуникативтік әрекеттерді ұлғайту үшін проблемалық жағдайлар жасау; пәндік ойындар мен әлеуметтік өзара іс-қимылға бағытталған ойындарды пайдалану.

- белгілі бір жоспарға сәйкес дағдыларды мақсатты оқытуды көздейтін құрылымдық қызмет.

5) О. С. Никольская, Е. Р. Баенская және М. М. Либринг жасаған эмоционалды-деңгейлік терапия және эмоционалды-семантикалық түсініктеме әдісі [8,44,45]. Баламен байланыс орнату жақын жерде селқос қатысудан, баланың іс-әрекеттеріне еліктеуден және мұқият түсіндіруден, оның назарын және қызығушылығын ересек адаммен жағымды және бірлескен сенсорлық және басқа ойындарға біртіндеп тартуға байланысты. Баланың стереотиптерін мағыналы ойын мен іс-әрекетке біртіндеп өзгерту, оларға әлеуметтік мағына беру бойынша жұмыс жүргізілуде. Баланы эмоционалды тәжірибеге енгізу және не болып жатқанын түсіну баламен бірлескен ойынмен бірге жүретін психологтың сөйлеу түсініктемесі арқылы жүреді.

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу шарттары мен талаптары:

- шартты түрде тиісті жабдығы бар аймақтарға бөлінген үлкен бөлме (кемінде 20 ш.м.). Бөлмеде баланың назарын аударатын немесе алаңдататын ештеңе болмауы керек, қажет болған жағдайда алынып тасталуы мүмкін арнайы таңдалған заттар мен ойыншықтардан басқа;

- балаға ұнайтын жұптасқан заттар мен ойыншықтардың болуы: 2 бірдей зырылдауық, машина, доп, арқан және т. б.;

- сабақта ата-аналардың болуы қажет. Біріншіден, ата-аналар үйде баламен қалай айналысу керектігін білуі үшін, екіншіден, егер қажет болса, балаға қолдау көрсету және қажет болған жағдайда психологқа көмек көрсету.

Бағдарламаның мазмұны

Жұмыстың бірінші кезеңі. Бұл кезеңде модельдеу стратегиясы немесе әдісі қолданылады. Стратегияның мәні-баланың ересек мінез-құлқына тікелей еліктеу. Оның барлық қимылдарын, қалыптарын, заттармен әрекеттерін, бет-әлпетін, эмоционалды реакцияларын мүмкіндігінше дәл

қайталау керек. Баланың іс-әрекетін бұзбау, алаңдатпау және оның назарын аудармау маңызды. Психолог тыныш, балаға көлеңке болып еріп, оның барлық әрекеттерін еліктейді.

Баланың жанында одан 10 см қашықтықта қозғалу керек және баланың барлық әрекеттерін оның артынан синхронды түрде орындау керек, сол қарқынмен және қозғалыс ырғағымен, тыныс алуын синхрондауға дейін. Егер бала шеңбер бойымен жүгірсе, онда ересек адам шеңбер бойымен жүгіреді, егер ол артқа-артқа серпілсе - сол ырғақта серпіледі; секіреді және құлайды - психолог та қайталайды; бала отырады және бір нүктеге тоқтамай - ақ қарайды-ересек адам отырады және сол нүктеге қарайды. Ерекшелік-бұл балаға қауіп төндіретін әрекеттер (шкафқа, терезеге көтерілуге, олардан секіруге және т.б.). Мұндай жағдайларда психолог еліктеуді тоқтатады және баланың назарын басқа әрекетке ауыстыруға тырысады.

Сондай-ақ, баланың барлық әрекеттері заттармен және ойыншықтармен еліктеледі. Егер бала машинаны алға-артқа домалатса, онда психолог екінші машинаны пайдаланып, оны да домалатады. Егер бала ересек адамнан затты алуға тырысса, онда ол бір уақытта баланың екінші қолынан жұптасқан затты алады. Мұндай "күрес" баланы өздігінен басқа әрекетке ауыстырғанға дейін бірнеше минутқа созылуы мүмкін. Дегенмен, баланы проблемалық мінез-құлыққа жеткізбеу керек. Сіз ойыншықтарды 2-3 рет таңдауға еліктей аласыз, содан кейін онсыз еліктей аласыз, өйткені ол сіздің қолыңызда.

Жұмыстың басында еліктеу тек баланың әрекеттері мен қимылдарына қолданылады, ал баланың дыбыстары мен сөздеріне еліктемейді. Бұл баламен жұмсақ қарым-қатынас режиміне байланысты, өйткені ересек адамның шағылысқан дыбыстары мен сөздері баланың мазасыздығы мен мазасыздығын тудыруы мүмкін.

Егер біз баланың қарқынын ұстануға, көбейтуге қиын немесе тез болатын кез-келген қозғалысты немесе әрекетті орындауға уақыт болмаса, онда сіз оны өткізіп жіберіп, бала жасаған келесі қозғалыстарға ауыса аласыз.

Балаға қатысты жайғасымды таңдау оның көру қабілетінің ерекшеліктеріне байланысты. Егер бала негізінен "перифериялық көруді" қолданса және тікелей көрнекі байланыс болмаса, онда психолог баланың жағында орналасады, сондықтан олардың арасындағы қашықтық 5-8 сантиметрден аспайды.

Егер балада "туннельдік көру" болса (көздің тор қабығының орталық аймағына түсетін көрнекі ынталандыру ғана қабылданады) және ол тек оның алдында не тұрғанын көреді, содан кейін психолог баланың алдында, қолының ұзындығында бетпе-бет тұруы керек, осылайша сіз бала мен ересек адамның арасына түрлі затты орналастыра аласыз. Еліктеу кезінде қолданылатын әртүрлі заттар. Бұл жағдайда баланың көзіне тікелей қарамау өте маңызды; оның маңдайына немесе иегіне қарау керек.

Алғашқы сабақтар кезінде еліктеудің ұзақтығы-10-15 минут және бала

тыныш, белсенді және ересек адамның әрекеттері мен мінез-құлқына қызығушылықпен жауап берген жағдайда біртіндеп 20-30 минутқа дейін артады.

Еліктеуден кейін сіз баланы осы уақытта қалаған нәрсесімен айналысуға мүмкіндік бере отырып, қалдыра аласыз - ата-аналармен еліктеу кезінде баланың реакциялары мен мінез-құлқының ерекшеліктерін талқылау, оларды ата-аналармен үйде орындау кезінде байқағандармен салыстыру, сондай-ақ оларды қызықтыратын сұрақтарға жауап беру, үй тапсырмасын түсіндіру. Ата-аналармен әңгімелесу барысында баланың мінез-құлқын, оның еліктеуді тоқтатуға реакциясын байқау өте маңызды. 4-8 сабақтан кейін балалардың мінез-құлқына еліктеуге және оны тоқтатуға әртүрлі реакцияларын күтуге болады.

Оң реакциялар мен мінез-құлық

Бала өзінің мінез-құлқына еліктеуге сабырлы түрде жауап береді және еліктеуді немесе жұптасқан (қатар болса да) әрекеттерді жалғастыруға қызығушылық танытады: ол ересек адамға жақындайды, оның алдында тұрады және бетіне қарайды, дыбыстар шығарады немесе оған сүйенеді, қолын тартады.

Осы балалармен 4-5 сабақта сіз дыбыстық және сөйлеу ым-шарасын мұқият қосуға болады: біз барлық дыбыстарды және басқа дауыстарды, сондай-ақ бала айтқан сөздерді қайталаймыз. Аутизмі бар балалардың көпшілігі есту және сөйлеу ақпаратын баяу және шектеулі қабылдайтынын ескере отырып, біз оның дыбыстарын қайталаймыз және сөздер оған қарағанда сәл қаттырақ және мәнерлі болады. Егер есту сезімталдығы жоғарылаған бала наразылық білдірсе (ересек адамның құлағын немесе аузын жабады), біз дыбыстарды қайталаймыз, бірақ тыныш, сыбырлап немесе дыбыстық-сөйлеу еліктеуін тоқтатамыз.

Егер балада вокализация болмаса немесе сөйлеуді еліктеуге теріс реакция болмаса, сіз 6-7 сабақта баланың іс-әрекеттеріне ауызша түсініктеме бере бастай аласыз. Ауызша түсініктеме қысқа, қарапайым болуы керек және баланың іс-әрекетін көрсетуі керек. Мысалы, егер бала жүгірсе, онда психолог "мен жүгіремін" деп түсіндіреді, бала "мен машинамен жүремін" және т. б. бұл жағдайда ауызша түсініктеме баланың эмоцияларына да таралады "мен күлемін", "маған ұнамайды" "мен жылаймын" және т. б.

Сөйлеу түсініктемесі неғұрлым мәнерлі және жеткілікті эмоционалды болуы керек, ал психологтың сүйемелдеуімен сөйлеу, бет - әлпеті баланың назарын аудару үшін әр түрлі, жарқын болуы керек, бірақ сонымен бірге баланың мазасыздығы мен қорқынышын тудырмас үшін сырттан жалықтыратындай болмауы тиіс.

Сөйлеу түсініктемесі кезінде психолог баланың сөйлеу кезінде оның бет-әлпетін, көзқарасы мен аузының қимылын анық көруі үшін баланың көзіне

қысқа уақыт қарауы мүмкін. Бұл бізге баланың назарында болуға және көзқарас пен ым-ишара арқылы баламен байланыс орнатуға көмектеседі, ал баланың күлімсіреуі, күлкісі, қуанышты дауыстары ләззат алуға және ересек адамды уақытты қызықты және көңілді өткізетін субъект ретінде қабылдауға ықпал етеді.

Баланың немқұрайлы және жағымсыз реакциялары мен мінез-құлқы

Психологтың мінез-құлқы (баланың іс-әрекеттеріне еліктеу) ұзақ уақыт бойы балаға әсер етпеуі мүмкін, ол ересек адамның іс-әрекеттеріне бейжай қарамайды. Бұл жағдайда біз баланың мінез-құлқына еліктеу бойынша жұмысты жалғастырамыз.

Кейбір балалар үшін психологтың еліктеу мінез-құлқы ыңғайсыздықты, қорқынышты және қорғаныс мінез-құлқын (қамқорлық, озбырлық) тудыратын шамадан тыс сенсорлық және эмоционалды шыйрығуға айналады. Содан кейін баланың психологтың әрекеттеріне төмендегідей реакциясы болуы мүмкін және күтіледі:

- бала мазасыздықты, қорқынышты көрсетеді (жылайды, айқайлайды, бөлмеден шығуға тырысады, психомоторлы қозу күшейеді). Мұндай реакция, бір жағынан, баланың айналасындағы өзгерістерді байқағанын көрсетеді: ол ересек адам мен оның әрекеттерін көреді; екінші жағынан, баланың мазасыздығы, сезімталдығы мен осалдығын көрсетеді;

- бала егер тыныштануға немесе өзін-өзі басуға тырысса, психологқа немесе анасына озбырлық көрсетеді: бетін, құлағын ұрады немесе басын еденге, қабырғаға және т. б. соғады.

Мұндай жағдайларда біз онымен жұмсақ қарым-қатынас режиміне көшеміз, оған әсер етуден ыңғайсыздықты жеңілдетеміз және еліктеудің ұзақтығын қысқартамыз. еліктеудің ұзақтығы баланың жеке төзімділігіне байланысты болады. Сіз бес минуттан бастай аласыз және оның ұзақтығын біртіндеп арттыра аласыз. Келесі алгоритм ұсынылады: баланың еркін әрекеті (5-10 минут), еліктеу (5-10 минут) және баланың қайтадан еркін әрекеті. Бұл режимде біз баламен бүкіл сабақ барысында жұмыс жасаймыз. Еркін әрекет кезінде, егер бала бірден тынышталса, ол өзінің сүйікті сенсорлық ойындарымен айналыса алады. Психолог оның не және қалай істейтінін бақылайды.

Егер бала жыласа, айқайласа, кеңседен шығуға тырысса немесе озбырлық мен өзіне-өзі озбырлық көрсетсе, онда:

- анасынан баласын әдеттегі тәсілдермен тыныштандыруды сұраймыз: құшақтау, өзіне жақындату, су, тәттілер беру.

- біз балаға өзіне ұнайтын және сүйікті іс-әрекеттерді ұсынамыз. Психолог баланың сенсорлық қалауын біледі. Олардың сипатына байланысты балаға әртүрлі сезімдерді алуға бағытталған сенсорлық ойындар ұсынылуы мүмкін:

а) вестибулярлық: "жұмыртқа" жаттықтырғышта айналу, әткеншекте тербелу, батутта секіру. Баламен тікелей дене байланысын қамтитын ойындарды қолдануға болмайды (қолынан ұстап, айналдыру және т. б.);

б) проприоцептивті: модульдерге өрмелеу, сенсорлық (толтырғыштары бар ауыр) көрпемен жабу, тығыз қысқыштар қарастырылған қараңғы жабық жерге (арнайы жасалған "ін", бөшке, жұмсақ цилиндр) кіру және болу. Сондай-ақ, біз баламен дене байланысында болудан аулақ боламыз.

в) тактильді: сусымалы, құрылымданбаған материалмен ойындар, әртүрлі бітім беттеріне тию және т. б.

Баланың қалаған әрекеті заттармен ойнау болуы мүмкін: заттарды шашырату, сенсорлық әсерлер алу, қатарға қою және т. б.

Озбырлық немесе өзіне-өзі озбырлық кезінде, егер бала соққының күшін бақыласа, өзін аямаса, психолог оның мінез-құлқын қайталауды жалғастырады. Ауыр және қауіпті озбырлық және/немесе өзіне-өзі озбырлық жасаған және білінген жағдайда баланың өзіне де, басқа ересек адамға да зиян тигізбеуі үшін баланы артқы жағынан ұстау ұсынылады. Озбырлық/өзіне-өзі озбырлық реакциясы әлсірей бастағанын сезгенше, оны мықтап ұстаңыз. Озбырлық/өзіне-өзі озбырлықты түзетудің осы тәсілі кезінде баламен қандай да бір қатынастарға (вербалды және вербальды емес) бармау керек. Озбырлық/өзіне-өзі озбырлық кезінде араласудың осы әдісін ата-аналармен алдын-ала талқылау және оған келісім алу маңызды.

Үзіліс кезінде психологтың мінез-құлқына қойылатын жалпы талап:

- баламен тікелей байланыста болудан аулақ болу;

- оған баланы тыныштандыруға, демалуға, ойын әрекеттерінен жағымды сезімдер алуға, жайлылық пен сергітуге мүмкіндік беру.

- сенсорлық жүктемені мөлшерлеу: әр түрлі сенсорлық ынталандыру кезінде баланы шамадан тыс (қалжырау немесе өршуді ескерту) жүктемеу қажет.

Бірінші сатыдан күтілетін нәтижелер. Тікелей еліктеу кезеңінің жалпы нәтижесі және күтілетін нәтижелер баланың мінез-құлқының келесі түрлері болуы тиіс:

- белсенді және сындарлы: бала жиі күледі; психологтың іс-әрекеттерін бақылайды, психологтың оған үлгермеуін күтеді; аз уақытта, бірақ көзге көрінеді, еліктеуді тоқтатуға жауап береді: ересек адамға жақындайды, оның алдында тұрады, бетіне қарайды, дыбыстар шығарады немесе ересек адамға сүйенеді, қолын тартады және т. б.

- белсенді және деструктивті: бала ересек адамға еліктеуге белсенді түрде қарсы тұрады (тыйым салады), наразылық білдіреді: айқайлайды, жылайды, заттарды лақтырады, сабақ бөлмесінен кетуге тырысады;

- пассивті және конструктивті: өз қызметіндегі белсенділікті тоқтатады; еденге жатып, бірақ ересек адамның не болып жатқанын және әрекеттерін

бақылайды; ересек адамға жатып, қолын тигізеді (құшақтайды, ересек адамның саусақтарын талдайды, аяқтарын оған қояды және т. б.)

- селқос және деструктивті: немқұрайды, ересек адамның іс-әрекетіне қызығушылық танытпайды және байқамайды; өз қызметіндегі белсенділігін тоқтатады, енжар.

Баланың мінез-құлқының барлық сипатталған түрлері, соңғысын қоспағанда, баланың дамуындағы өзгерістерді көрсетеді, өйткені балалар ересек адамға қандай да бір жолмен (оң немесе теріс, аз немесе аз белсенді) жауап бере бастады: олар оның әсерін қабылдайды және олар белгілі бір эмоционалды тәжірибені тудырады: ләззат немесе наразылық сезімі.

Белсенді және конструктивті мінез-құлқы бар балалардың мінез-құлқы олармен қарым-қатынастың алғашқы формаларын құруды көрсетеді және балалардың ересектермен өзара әрекеттесудің әртүрлі формаларын дамытуға дайындығы мен мүмкіндіктерін көрсетеді, бұл жұмыстың екінші кезеңін айналып өтіп, қосылу стратегиясын қолдана отырып, олармен психологиялық жұмыстың үшінші кезеңіне бірден өтуге мүмкіндік береді.

Қалған үш мінез-құлқыты көрсететін балалардың жұмысында артта қалған еліктеу стратегиясын немесе әдісін қолдану ұсынылады.

Жұмыстың екінші сатысы-артта қалған еліктеу стратегиясы (әдісі). Кешіктірілген еліктеу әдісі-ересек адам баланың мінез-құлқын оның стереотиптік әрекеттері мен ойындарын, сондай-ақ аутоинталандыруды қайталау арқылы көрсетеді, бірақ баланы бірден емес, кейінірек өз іс-әрекеттерін өздігінен және баланың мінез-құлқына тәуелсіз орындайды.

Алдымен баланың бірнеше әрекетін таңдау керек (5-тен көп емес), оны ересек адам ойнатады. Оның моторлы стереотиптерін, вокализациясын, іс-әрекеттерін балаға әр түрлі жағдайларда көрсететіндей дәл бейнелеу керек. Кейінге қалдырылған имитацияны тікелей еліктеуден кейін 10 минут ішінде жүзеге асырады. Бұл кезеңде сабақтың құрылымы әдетте келесідей: тікелей еліктеу - 10 минут; артта қалған еліктеу – 10 минут, содан кейін баланың қалаған әрекеті. Кейінге қалдырылған имитацияны 4-8 сабақ ішінде жүргізеді.

Селқос-немқұрайды көзқарасы бар балаларда белгілі бір уақыттан кейін келесі мінез-құлқыты байқауға болады: бала өз әрекетін тоқтатады және ересек адамды қысқаша бақылайды. Ол мінез-құлқы сипатын өзгерте алады: вокализация, аутоинталандыру және стереотиптік әрекеттер күшейеді, кеңістіктегі қозғалыс қарқыны өзгереді, ересектерге бүйірлік бақылау пайда болады.

Басқа балаларда мазасыздық немесе наразылық реакцияларын, соның ішінде озбырлықты байқауға болады. Бұл жағдайларда біз алдыңғы кадамдағыдай әрекет етеміз. Алайда, белсенді наразылық кезеңінен кейін ол көрсетімдік деп анықтауға болатын өзіндік мінез-құлқыты байқай ала-

ды. Бала қайтадан психологты елемеуді бастайды, бірақ ол мұны көрсету түрінде жасайды – ол бір жағына бұрылып, еденге жатып, көзін жұмып, стереотиптерін жаңа күшпен жүзеге асыра бастайды.

Баланың мұндай мінез-құлқына қатысты психологиялық қиындықтарға карамастан, бұл оң қарқынды көрсетеді. Көрсетімдік мінез-құлық баланың ересек адамның мінез-құлқын байқап, оған тікелей жауап беретінін білдіреді. Әдетте, мінез-құлықтағы бұл кезең ұзаққа созылмайды.

Екінші кезеңнен күтілетін нәтижелер. Бала:

- ересек адамды бақылайды және оның әрекеттеріне оң жауап береді, бірақ оларды әлі қайталамайды және оларға қосылмайды.

- психологтың әрекеттеріне қосылып, оны белгілі бір рахатпен қайталайды, бірақ оны кейде және қысқа мерзімде жасайды.

- қасақана әрекеттер пайда болады: бала ересек адамда сол әрекетті байқау және одан ләззат алу үшін әрекетті әдейі орындайды.

Кейбір балалар ересектердің іс-әрекеттерінен ләззат алу үшін әрекеттерді қайта-қайта қайталайды және ересек адамның әрекеті сәтсіз болса, оның әрекетін қайталайды. Басқалары ересектердің іс-әрекеттерінің дәлдігін бақылау үшін орындалады: әрекеттерді қайталай отырып, олар орындалу дәлдігіне қол жеткізеді. Тағы біреулері ересек адамға ұнамайтын әрекеттерді әдейі бірнеше рет орындайды, оларды жазалайды, оларды жағымсыз нәрселер жасауға мәжбүр етеді (мысалы, шашты тартып, түкіріп, қатты құлап кетеді).

Осылайша осы кезеңдегі жұмыстың жалпы нәтижесі балалардың ересек адамның іс-әрекетінен ләззат алуы болуы мүмкін. Олар психологтың әрекеттерін ұзақ уақыт қайталай бастайды және қайталайды; іс-әрекеттің ниеті пайда болады: бала алдымен ересектерді бақылайды, содан кейін ересектермен бірлескен әрекеттерден ләззат пен қанағат сезімін сезінеді.

Бұл мінез-құлық балада байланыс орнату қабілетінің пайда болуын, ересектермен өзара әрекеттесуді дамыту мүмкіндіктерін және жеңіл және орташа аутизмдік бұзылулары бар балаларға арналған бағдарламада қолданылатын қосылу стратегиясын қолдануға дайын екендігін көрсетеді.

Үшінші саты. Бірлескен ойынға қатысу арқылы баланың қызығушылығы мен ойынына қосылу стратегиясы.

Психологиялық жұмыстың бұл стратегиясы балаға еру; оның іс-әрекеттеріне, стереотиптеріне, іс-әрекеттеріне қосылу, ауызша түсініктеме беру арқылы оларға әлеуметтік мағына беру; жаңа әрекеттерді енгізу және баланы бірлескен ойынға тарту. Стратегияны іске асыру барысында алдымен баланың сүйікті іс-әрекеттерінен рахат сезімі және өзін-өзі ынталандырудан ересек адаммен эмоционалды қарым-қатынасты біртіндеп дамытуға,

баланы жағымды әсерлер мен ләззаттың бірлескен тәжірибесіне (эмпатиясына) тарту тәжірибесі пайда болады.

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша алгоритм және ұсыныстар:

- алдымен біз баланы бақылап, оның ойынды, әрекетті таңдап, оған назар аударуын күтеміз. Содан кейін біз баланы қадағалай бастаймыз: алдымен жақын жерде боламыз, егер бала рұқсат етсе, біз ойыншықтарды ағаймыз, олармен әрекеттерге түсініктеме береміз. Бірте-бірте пікірлер эмоционалды бола бастайды, баланың іс-әрекетін мақұлдайды және мадақтайды;

- біз баланың іс-әрекеттеріне мұқият еліктеуге тырысамыз. Ойынның басталуына түрткі болу үшін баланың әрекетінен кейін бірден еліктейміз. Біз баланың әрекеттеріне түсініктеме береміз, бірақ оған ештеңе жүктемейміз. Баланың мінез-құлқын, реакциясын, көзбен күлімсіреу арқылы бүйірлік көру арқылы тікелей кезектестіру маңызды, сондықтан баланың ересек адамның назарын және жалықтыруын сезінбеуі керек. Сөйлеу түсініктемесі қысқа және 1-2 сөзден тұруы керек;

- бірте-бірте, баланың іс-әрекеттеріне қосылу кезінде біз коммуникативті әрекеттердің санын көбейтеміз: біз қараймыз, жымиямыз, күлеміз, мақұлдау қимылдарын көрсетеміз. Көз байланысын орнату үшін сіз балаға қызықты затты өз көзіңізде ұстай аласыз, "күлкілі" бет жасай аласыз, бетіңізді баланың көз сызығына тікелей қоя аласыз, баладан оның бетіне қарап, "Иә, сен маған қарадың" байланысын растауды сұрай аласыз;

- белгілі бір уақыттан кейін біз баланың іс-әрекеттеріне еліктеуді кідірістермен (іс-әрекеттерді тоқтатумен) ауыстыра бастаймыз. Үзіліс кезінде біз баланың назарын аударуға, байланыс орнатуға тырысамыз: көзқарас, күлімсіреу, күлкі. Содан кейін біз ойынды жалғастырамыз, баланы тиісті сөзді, қимылдарды қолдана отырып жалғастыруға шақырамыз;

- бірнеше сабақ барысында (5-тен 8-ге дейін) біз күнделікті өмірді қалыптастырамыз, яғни сол әрекеттерді үнемі қайталаймыз. Осыдан кейін психолог әдеттегі іс - әрекетті (күнделікті) бұзады, жаңа әрекет жасайды және баланың реакциясын күтеді. Біз баланың оң көзқарасы жағдайында тәртіпті бұзамыз, оның көрсеткіштері болуы мүмкін: ересек адамның мінез-құлқын бақылау, оған жақындау және жақын болу, ересек адамның қолына тигізу, ересек адамның қозғалысына кедергі жасау, ерсі сөйлеу, тез қарау, дыбыстар және т.б. Психолог әдеттегі іс-әрекетті бұзады және баланың реакциясын күтеді.

- біз жаңа әрекетті бірнеше рет қайталаймыз, оны эмоционалды, әсерлі түрде баланы еліктеуге тарту үшін жасаймыз. Егер 2-4 сабақ ішінде бала жаңа әрекетке тартылмаса, онда біз физикалық қолдауды қолданамыз. Мазасыздық, наразылық немесе озбырлық пайда болған жағдайда, біз оның ойынына жаңасын енгіземіз, содан кейін біз жұмсақ нұсқада әрекет етеміз: тыныш және баяу немесе біраз уақыттан кейін ойнаймыз;

- бала кеңейтілген немесе өзгертілген ойынға үнемі қосыла бастағанда, ересек адам ойынды өзі бастайды және баланы оған қосылуға шақырады. Егер бала ойын іс-әрекетіне араласпаса, ересек адам оны балаға жүктеместен өзі ойнауды жалғастырады. Қосылу және ым-ишара әрекеттері болмаған жағдайда біз физикалық қолдау әдісін қолданамыз;

- баланың іс-әрекетіне қосылу кезінде баламен бірге бірлескен ойыннан ләззат алу сезімін сезіну, баланың өзіне деген қызығушылығын осы ләззаттың қайнар көзі ретінде арттыру маңызды. Ойын барысында сіз эмоционалды көтерілісте баланы құшақтап, қолыңызды шапалақтай аласыз, "Жарайсың!" немесе "бесті әкел!" деген тиісті қимылдармен бірге;

- психологиялық жұмыс барысында әртүрлі ойындар мен жаттығулар қолданылады: баланың іс-әрекетіне қосылу, эмоционалды, сенсорлық, қозғалыс.

1) баланың іс-әрекетіне қосылу, жаңасын енгізу және оларды бірлескен ойынға айналдыру ойындары. Мұндай ойындардың негізі баланың стереотиптік әрекеттері, оның аутостимуляциясы болады. Балаға жағымды ойындардың нұсқалары оның стереотиптік тәуелділіктеріне сүйене отырып алдын-ала анықталады. Мысал ретінде біз баланың іс-әрекетін қосу және біртіндеп өзгерту алгоритмінің кейбір нұсқаларын ұсынамыз. Мысалы,

а) бала тұрған жерінде айналады:

- психолог баланың іс-әрекетін және оның әрекеттерін бақылайды, қосады және көңілді түрде түсіндіреді: "айналамыз, айналамыз";

- содан кейін ол тоқтап, кідіріп, балаға қарап, оның назарын аударуға тырысады; егер көз байланысы орнатылса, ол күлімсіреп, күледі, ойынның көңілді сипатын баса көрсетеді; содан кейін ойынды жалғастырады.

Егер бала 1-2 сыныпта ересек адаммен бірге ойнаса, онымен мезгіл-мезгіл немесе қысқа уақыт ішінде көрнекі және эмоционалды байланыс орнатса (күледі, ересек адамға жауап ретінде күледі), онда келесі сабақтарда маман жаңа әрекеттер жасайды:

- ересек баланың артынан айналады, содан кейін: "Тоқта!" ол тоқтайды, кідіртеді және балаға қарайды, оның назарын аударуға тырысады және оны да тоқтатуға шақырады. Содан кейін ол айналып өтіп, қайтадан тоқтайды және бірнеше рет;

- ол баламен бірге айналады, содан кейін еденге құлап, "бух!" және еденде 10-20 секунд жатыр. Ересек адам баланы ойын арқылы "жұқтырып", ойынға қосылуға деген ынтасын ояту үшін көңілді, эмоционалды түрде ойнау керек. Айналдыру және құлау әрекеттерін 2-3 рет қайталаңыз, баланы сіз үшін әрекетті қайталауға ынталандырыңыз.

Ескерту. Егер бала қосылса, бірақ ойынның келесі әрекетіне ауыса алмаса (жату немесе тоқтау), ересек адам балаға бұл әрекетті орындауға көмектеседі. Егер 3-4 сабақ барысында бала ересек адамның әрекеттеріне

қосылмаса және оған еліктемесе, онда біз оған физикалық қолдау арқылы көмектесеміз: біз оны сатып аламыз және тоқтатамыз немесе еденге қоямыз, оны ақырын ұстап, қысқа уақытқа, содан кейін сақтау уақытын көбейтеміз.

Бала жүйелі түрде ойынға (күнделікті тірлік қалыптасады) алдында "Тоқта!" немесе "Бух!" деп көтеріңкі сөйлеп, біз кідіріп, баланың реакциясын күтеміз: ол тоқтайды, ересек адамға қарайды, күтеді, ойынды жалғастыруға ниет білдіреді, өзі еденге түседі. Бала ойынды жалғастыруға ниет білдіргеннен кейін, ересек адам бірден жауап береді.

б) бала бөлмеде айнала жүгіреді:

- "Жетіп аламын-жетіп аламын - ұстап аламын!" деп көтеріңкі дауыспен жүгіреміз.

- "Жетіп аламын-жетіп аламын - ұстап аламын!" деп көтеріңкі дауыспен жүгіреміз - аз ғана құшқатап, дереу жібере саламыз.

- баланың арғынан жүгіреміз, содан соң "Тоқта!" деп айтамыз және біз 2-3 секунд ішінде тоқтаймыз. Бірнеше рет қайталаңыз. Егер бала қайталамаса және 3-4 реттен кейін тоқтамаса, оны денесінен ақырын ұстаңыз (сіз 5-ке дейін санай аласыз) және қайтадан жүгіруді бастаңыз;

в) бала қабырғадан қабырғаға қарай жүгіреді, содан кейін ересек адам онымен бірге қабырғаға жүгіріп: "Тоқта, жүгіреміз" деп айтады және:

- ол бірнеше секундқа тоқтайды, содан кейін басқа қабырғаға жүгіреді;

- қабырғаға алақандарын шапалақтап: Тоқта! Соқ!

Бала психологқа еліктей бастағаннан кейін, келесі сабақтарда ересек адам ойынды бастайды және баланы оған қосылуға шақырады. Егер бала ойын іс-әрекетіне араласпаса, ересек адам оны балаға жүктеместен өзі ойнауды жалғастырады. Қосылу және еліктеу әрекеттері болмаған жағдайда біз дене қозғалысымен қолдау әдісін қолданамыз.

г) бала текшелерді (заттарды) қатарға немесе биіктікке салады:

- байқаймыз, біз түсініктеме бере аламыз: "Сіз мұнара (бекініс) саласыз ба?»;

- біз жанында сондай мұнараны (бірдей текшелер қатарын: түстер мен өлшемдерді) тұрғызамыз, содан кейін мұнарамызды "Бух!» деп бұзамыз Біз балаға қарап күліп, "мұнара құлады" деп күлеміз. Біз мұнараны бірнеше рет тұрғызып, құлатамыз және балаға мұнараны бұзуды ұсынамыз»;

- біз бірге ортақ мұнара саламыз, психологтың "Бух!" біз балаға мұнараны бірге бұзуды ұсынамыз. Күліңіз, қол шапалақтаңыз және мұнараны қайтадан тұрғызыңыз;

- біз мұнараны бірге саламыз және баланың реакциясы мен ниетін күтіп, үзіліс жасаймыз (мұнараны бұзу ниетін көрсетеміз, бірақ құлатпаймыз).

Егер бала ойынға қосылса, бірақ ойынның келесі әрекетіне ауыса алмаса (белгіні күтiңiз, мұнараны бiрден құлатпаңыз), ересек адам баланы ұстап тұрып тоқтауға көмектеседі.

2) Эмоционалды ойындар. Дәл осы сатыда балалар онтогенездің алғашқы

кезендерінде ойнайтын әртүрлі эмоционалды ойындар қолданылады: "Ку-ку", "Мүйізді ешкі" және т.б. бұл ойындар эмоционалды байланыстың ерте нысандарын ("қалпына келтіру кешені") құруға бағытталған: бетке, көзге қарау, күлімсіреу, күлкі, қарапайым қозғалыстар, оларды негізінен аз аутизмі бар балалар қолданады. Немесе онтогенездің осы кезеңінде дамып келе жатқан балалармен, сондай-ақ мотор белсенділігін көрсетпейтін селқос "ойланатын" балалармен стереотиптік әрекеттерді жүзеге асырмайды. Барлық осы ойындар, егер бала психологқа сабырлы немесе белсенді болса, онымен қысқа немесе шектеулі көзбен, физикалық байланыста болуға мүмкіндік берсе.

а) "Ұшақ" ойыны. Бала артқы жағында кілемде немесе басы көтерілген жұмсақ пуфта жатыр. Психолог оның үстінде белгілі бір қашықтықта орналасқан және "Ұшақ ұшады" деген сөздермен ұшақтың ұшуына еліктеп, қолмен қозғалады. Содан кейін қолды баланың бетіне бағыттап, мұрнына тигізіп: "Ұшқыш қонды" деп айтады және саусағыңызды мұрыннан бірден алып тастайды. Жанасу кезінде аз ғана көз түйісуді жасаймыз, күлімсірейміз, күлеміз. Ойын әрекеттерін бірнеше рет қайталағаннан кейін, "Ұшақ ұшады" әрекетінен кейін ересек адам кідіріп, баланың реакциясын күтеді. Қазірдің өзінде күтілетін және жағымды әрекетті тоқтату баланы байланыс орнатуға итермелеуі мүмкін: ол ересек адамның көзіне "шақырумен" қарай бастайды, дыбыстар шығарады, ересек адамды өзіне, бетіне тартады. "Тағы" деген сөздерден кейін біз ойынды жалғастырамыз.

б) "Мүйізді ешкі" ойыны. Баланы арқасымен пуфқа қойып, баланың бетіне немесе көзіне қарап бастаңыз (егер ол оны сабырлы түрде қабылдаса), саусақтарыңызбен, аяқтың табанынан бастап баланың қарнына дейін "Мүйізді ешкі кішкентай балаларға келе жатыр" деп "жүруді" жасайсыз, Қарынға жеткенде, "Сүземін-сүземін" деген сөздермен қытықтап, баланың бетіне баяу бетіңізді еңкейтеңіз. Егер бала ойынды ұнатса, ойын соңында оны қысқа уақыт құшақтап, алақанмен шапалақтауға болады. Бірнеше ойын әрекеттерін қайталағаннан кейін, ересек адам күтілетін қытықтауға дейін үзіліс жасайды, баланың ойынды бастауын және ойынға кірісуін күтеді. байланысын бастауға және жалғастыруға итермелейді.

в) "Ку-Ку" ойыны. Ойынның бірінші нұсқасы. Бала арқасымен жатқанда немесе отырғанда. Біз баланы үлкен жеңіл, мөлдір шарфпен жабамыз. Біз сұраймыз: "Аю қайда?». Біз баланың реакциясын күтеміз, мүмкін баланың өзі шарфты басынан алып тастайды. Егер өйтпесе, біз шарфты өзіміз дауыстап шығарамыз: "Міне, Аю!». Қуанамыз, күлеміз, алақанымызды шапалақтаймыз. Біз баланы шарфты шешуге ынталандырып, бірнеше рет ойнауды жалғастырамыз.

Екінші нұсқа. Бала арқасымен жатып немесе отырғанда (тірекке сүйеніп), психолог қарама-қарсы отырады және орамалмен, оны созылған

қолдарымен ұстап, баланың бетін бүркейді. Бірнеше секунд кідіріп, оны "Ку-Ку!" "Дамир қайда?" дейді, содан соң " Міне Дамир!" деп ормалды алып тастайды, еңкейіп баланың көзіне қарайды. Сондай-ақ, бірнеше ойын әрекеттерінен кейін біз баламен бөліп тұрған ормалды ұстап тұрып, оның оның реакциясы мен әрекеттерін күтеміз. Біз баланы ормалды шешуге ынталандырып, бірнеше рет ойнауды жалғастырамыз.

г) "Көпіршіктер" ойыны. Ойынның бірінші нұсқасы. Ересек адам сабын көпіршіктерін үрлеп, қатты қуанады, жымияды және күледі. "Көпіршіктер!", "Ұшып кетті, ұшып кетті", " Бух, көпіршік жарылды!». Көпіршіктерді бірнеше рет жіберіңіз. Содан кейін біз кідіреміз, көпіршіктерді тоқтатамыз және баланың реакциясы мен әрекеттерін күтеміз.

Әдетте балалар ойынды жалғастырғысы келеді және көпіршіктердің болмауы оларды ересек адамға өтініш жасауға итермелейді. Ойынға деген қызығушылығын пайдаланып, біз баламен көзбен байланыс орнатуға тырысамыз, алдымен қысқа, содан кейін ұзағырақ. "Тағы да қалайсың ба?", ойынды қайта бастау үшін қимылдарды, дауыстарды немесе сөздерді қолдануға ынталандыру. Белгілі бір коммуникативті күш салудан кейін біз қайтадан көпіршіктерді жібереміз.

Кейінірек жаңа бөлшекті енгіземіз. Көпіршіктерді жібермес бұрын, біз үшке дейін санаймыз, содан кейін көпіршіктерді жібереміз. Санау кезінде баламен көзбен байланысамыз, жымиямыз. Біртіндеп санды 10-ға дейін және сәйкесінше байланыс уақытын арттырамыз .

д) "Шар" ойыны. Біз шарды үрлейміз, баланың назарын аударамыз, үшке дейін санаймыз және шарды босатамыз. Шар ұшқан кезде бөлмеде "Алақай! Шар!" деп қуаныш білдіреміз, алақанмен шапалақтаймыз. Үрленген шар еденге түскенде, тоқтап тұрып, баланың әсерін күтеміз. Жалғастырғысы келсе, бала шарды өзі үрлеп, оны ересек адамға апаруға тырысуы мүмкін. көру, эмоционалдық және сөзбен ("Шарды тағы ұшырамыз ба?") байланысқа түсу үшін оның қызығушылығын пайдаланамыз.

Бұл ойынның екінші нұсқасы үшін біз екі шарды қолданамыз. Алдымен біз балаға шармен ойнауды, оны үрлеуді ұсынамыз. Оны жұмысы үшін мадақтаңыз, онымен қарым-қатынас жасау қуанышын көрсетіңіз. "Алақай!» деп үш рет ақырын қайталаңыз. Содан кейін, енді шарды үрлеймін деп айтыңыз. Шарды қолыңызда ұстап, үшке дейін "Бір, екі, үш!" деп санаңыз да шарды ұшырыңыз. Ол бөлмеде ұшып жүргенде қуаныш білдіріп алақаныңызды соғыңыз; үрленген шарды бірге ұстаңыздар. Содан кейін балаға қарап, жымиясыз. Әрі қарай ойынды қайта жалғастырыңыз.

3) Сенсорлық ойындар. Көптеген аутизмі бар балалар сенсорлық ақпаратты қабылдауда және өңдеуде қиындық көреді, жоғары сезімталдық жағдайында кез-келген сезімдерден аулақ бола алады немесе оның төмендеуіне байланысты сезімге бөлену үшін бірнеше әрекеттерді орындай отырып, оларды іздей алады. Психологиялық жұмыста баланың сенсорлық

калауын немесе одан аулақ болуын ескеру керек және баланың сенсорлық саласын қалыпқа келтіру үшін де, онымен ойын қарым-қатынасын қалыптастыру үшін де әртүрлі әрекеттерді, баланың ойындарын қолдану керек.

Сенсорлық ойындарды қолдану тактикасы баланың жеке ерекшеліктеріне, сенсорлық ыңғайсыздықтың ауырлығына және белгілі бір сезімдерге бөлену үшін баланың белсенділігіне байланысты өзгеруі мүмкін.

Белсенді іздейтін және сезім алуға тырысатын балаларға арналған тәсіл.

Бұл балаларға сезімге бөлену үшін көбірек мүмкіндіктер және сәйкесінше үлкен сенсорлық жүктеме беріледі. Психолог баланың сүйікті сенсорлық ойындарын жағымды сезімдермен және жағымды эмоциялармен қанықтыру үшін де, онымен байланыс орнату үшін де пайдаланады. Баламен жұмыс кезінде әртүрлі жабдықтар мен заттар қолданылады (5-қосымша). Баланың сенсорлық қалауларының сипатына байланысты келесі ойындарды бөлуге болады:

1) вестибулярлық сезімдерге бөленуге арналған ойындар, жаттығулар. Вестибулярлық сезімдерге бөленуге деген ұмтылыс бала өзіне ұнайтын нәрсені көрсетеді: серпіліс, алға-артқа, қабырғадан қабырғаға, шеңберге жүгіру, басын төмен түсіру, басын айналдыру, денесін айналдыру, жүгіру кезінде кенеттен тоқтау.

Келесі вестибулярлық ойындар ұсынылады: әткеншек, гамак, "жұмыртқа" тренажерында айналу, айналмалы орындық, бұралмалы әткеншек, "Қаңбақ сияқты домалат" немесе батут жабдықтарын пайдалану кезінде тербелту және селкілдету. Алдымен біз оны тербейміз, айналдырамыз, абайлап және үнсіз селкілдетеміз, оны бақылап отырамыз, егер бала ләззат алса, оған жақындап, көрнекі және эмоционалды байланыс орнатып, "артқа-артқа" немесе "жоғары-төмен", бұрылыста немесе айналу кезінде - "ұшамыз, ұшамыз" және "ұшамыз" және "ұшып келдік" (тоқтаған кезде) деген сөздер айтамыз. Содан кейін сіз баланы ересек адамға өтініш жасауға ынталандыратын үзіліс жасауыңыз керек. Сұрауға болады: "Не істегің келеді? Тербелгің келе ме?".

Әрі қарай, дене байланысын қамтитын вестибулярлық ойындарды қолдануға болады:

- фитдоптағы тербеліс. Баланы ішімен фитдопқа қояды, қолдарын артқы жағына қойып, реакцияны бақылап, алдымен баяу және үнсіз ырғақты түрде бастайды. Оң жауап берген кезде-тербелістердің қарқынын тездетеміз, бағытты (жоғары-төмен, алға-артқа) және баланың доптағы орнын өзгертеміз: арқасымен, отырып. Психолог баланың алдында және оның қолынан ұстап, баланың бетін өзіне және өзінен жақындатады және алыстатады, көрнекі және эмоционалды байланыс орнатады және "Сәлем!" деп айтады.

- біз баланы белінің артынан арқасынан ұстап өзімізбен бірнеше секунд бірге айналдырамыз. Үзіліс жасаймыз егер балаға ойын ұнаса және ол талап етсе, оны жалғастырамыз немесе өзге де тәсілмен "ұштық-ұштық!" деп қайталаймыз;

- біз баланы қолымызға көтеріп, оның денесімен ұшақтың ұшуына еліктейміз: жоғары және төмен, көлденең қозғалыс. Баланы жай ғана жоғары лақтырып, ұстап ала аласыз ("ұсталды"), мезгіл-мезгіл көз байланысын орната аласыз.

Барлық осы ойындар көңілді, қуаныш пен ләззат сезімдерін бірге сезінуде эмоционалды түрде орындалады.

2) Проприоцептивті сезімдерге бөленуге бағытталған ойындар, жаттығулар. Бала проприоцептивті сезімдерді келесі мінез-құлықпен көрсетеді: итереді, қабырғаға ұрады, үстелдерді жылжытады, жастықтармен күреседі, көрпе, жастық астына көміледі немесе оларға мықтап оралады, жиі бұлшық еттерді қысады, буындарды ширықтырады, күрделі қалыптар мен қимылдарды қабылдайды, саусақтардың буындарын қысады (бұлшық ет пен буынның тітіркенуі).

Проприоцептивті ойындар:

а) егер бала жиһазға көтерілуді, орындықтарға, жұмсақ модульдерге көтерілуді қаласа, оның әрекеттеріне қосылып, осы әрекеттерді ойынға айналдырамыз:

- "Жоғары - төмен" - бала көтерілгенде, біз оның эмоционалды әрекеттерін "жоғары" деп түсіндіреміз, секіргенде, төмен түседі - "төмен" сөзімен»;

- "Қуып жету" біз баланы қуып жетеміз және оны ұстай алмаймыз, "қуып жетемін-қуып жетемін" деген сөздермен бірге жүреміз. Содан кейін біз баланы мықтап ұстаймыз, бірақ оны аз уақыт құшақтап, "ұстап алдым!" деп айтамыз. Жібепіп, кідіріп, қайтадан "қуалауға" көшіңіз. Сіз оны аяғыңыздан, қолыңыздан ұстап, пұфтарға, жұмсақ модульдерге мықтап баса аласыз.

б) егер бала көмуге, бір нәрсенің астына көмуге, өрмелеуге және тар кеңістікте отыруға тырысса, біз мыналарды ұсынамыз:

- біз оны жұмсақ пұфтармен, сенсорлық көрпемен және т.б. жауып, жасырынып, іздей бастаймыз. "Дамир қайда?" деп дауыстап біз іздеулерге еліктейміз, көрпелерді сезініп, баланың денесінің бөліктерін мықтап сезінеміз, бірақ абайлап қысамыз, басамыз, ысқылаймыз, "Міне, ол (баланың атын атайды)" және көңілді күледі. Үзіліс жасаймыз, қайтадан іздеуді жалғастырамыз. Бірнеше осындай ойындардан кейін біз ойын әрекетін кеңейтеміз: біз баланы тауып, қазып, бетін ашып, "міне, ол баланы құшақтаймын" деген сөздермен көзбен байланыс орнатамыз;

- біз ойын массажын жасаймыз: бала кілемде ішімен жатып, үстіне жұмсақ пұф немесе фитдоп қойып, қысым күшін мөлшерлей отырып, тығыз қимылмен баланың денесі мен аяқ-қолдарын уқалаймыз, негізінен үлкен

бұлшық еттерді: иықтарды, арқаларды, бөкселерді, жамбас пен білек буындары мен бұлшық еттерді қысамыз. Егер бала ләззат білдірсе: ол тыныш, босаңсыған болады, содан кейін массаж аяқталғаннан кейін біз баланың бетіне қарап жатамыз және "жақсы"сөзімен ризалықты білдіреміз.

Массажды жерде отырып жасауға болады. Бала аласа орында, орындықта отырады, ересек адам артқы жағында тізерлеп тұрады және екі қолымен баланың үлкен буындарын екі жағынан қысады: иықтан бастап, содан кейін жамбас буындары, тізелер, аяқтар және саусақтар. Қысулар қысқа, жеткілікті қарқынды және терең болуы керек (үстірт емес), бірақ ауыртпай, сонымен қатар ырғақты, бірақ тез емес. Массаждың соңында баланың бүкіл денесін алақанмен ұрыңыз.

Сондай-ақ, сіз құрғақ (шарлы) бассейннің жабдықтарын, слайдтары, баспалдақтары, тіректтері бар ЕДШ залын және т. б. пайдалана аласыз.

3) Тактильді сезімдерге бөленуге бағытталған ойындар, жаттығулар. Тактильді сезімдерді іздеу балада көрінуі мүмкін: әр түрлі беттерге жанасуға, қол тигізуге, сипауға, ұсақ заттарды үнемі ұстауға, оларды қолыңызға алуға, теріні ысқылауға, тырнауға немесе тістеуге деген ұмтылыс. Тактильді ойындар:

а) құрылымданбаған материалмен ойындар: әртүрлі толтырғыштары бар контейнерлер (бассейндер, ванналар): қарақұмық, бұршақ, жарма және т. б.:

- бала сұрыптайды, бос материалдармен әрекет етеді. Белгілі бір уақыттан кейін ересек адам баланың іс-әрекетіне қосылады, содан кейін басқа түрлерді ұсынады. Ол "СССС" дыбыстарымен бірге жарманы құйып, баланы төгіліп жатқан жарманы бірлесіп бақылауға тартып, оның көзіне қарап, жымияды. Сіз "жаңбыр" ойынын ойнай аласыз - түскен бұршақтармен "тық-тық" деп;

- Жарма, құмдағы ұсақ заттарды іздеу және табу (мысалы, монеталар немесе кэмпиттер). Баланың тапқан заты үшін мақтау және қуану: "Сен таптың»;

- кейбір балалар қарқынды тактильді сезімдерге бөленуге тырысады; бұл жағдайда сіз баланы мүмкіндігінше сусымалы материалмен ваннаға отырғызып, оны алдымен өзіңіз ойнауға мүмкіндік бере аласыз, содан кейін біртіндеп жаңа әрекеттермен ойын ұсына аласыз.

б) түрлі құрылымды заттарды сезіне отырып ойнау: резеңке сенсорлық шарларды, түрлі толтырғыштары бар сөмкелер мен ойыншықтарды, жүннен, жібектен, барқыт қағаздан жасалған беті бар тақталарды және т. б.;

в) тактильді жолдармен аяқпен жүру; қолдар мен аяқтарды шетқалармен, губкалармен, түрлі текстуралы заттар мен маталармен жанасу, уқалау;

г) бояулармен бояу, кремді денеге, аяқ-қолдарға жағу және жағу (теріге әсер ету баланың назарында болады және із қалдыруы керек);

- алақандармен, саусақтармен сурет салу: құмға, қырынуға арналған сабынды көбікпен, саусақ бояуларымен;

Сенсорлық сезімталдығы жоғары және белгілі бір сезімдерден аулақ болатын балаларға арналған тәсіл

Аутизмі бар балаларда белгілі бір немесе сенсорлық жүйеде әр түрлі сезімталдық шегі болуы мүмкін, бұл аздап ыңғайсыздықтан ауырсынатын және төзбейтін сезімдерге дейін жағымсыз сезімдердің пайда болуына әкеледі, сәйкесінше - болдырмау немесе наразылық мінез-құлқы. Алайда, бұл балалар үшін сенсорлық сезімдерге бөлену өте маңызды, өйткені оларды қабылдау сыртқы ортаның сенсорлық ынталандыруларына бейімделу және сезімталдық шегін қалыпқа келтіру үшін қажет, бұл өз кезегінде баланың қозу, белсенділік және өзін-өзі реттеудің дұрыс деңгейіне жетуге көмектеседі.

Сондықтан осы балалармен жұмыс жасау кезінде сенсорлық ойындарды қолдану керек, бірақ жұмсақ режимде: абайлап, біртіндеп, аз мөлшерде біз балаға сенсорлық тәжірибе мен оны өңдеуге мүмкіндік береміз. Жоғарыда көрсетілген жаттығулар мен ойындарды қолдану ұсынылады, бірақ олардың таңдауы баланың жеке қабілеттерімен анықталады. Алдымен біз баланың тыныш және/немесе қуанышпен қабылдайтын ойындарын немесе жаттығуларын ұсынамыз. Содан кейін біз ойындарды басқа сенсорлық модальділікте ұсынамыз, бірақ шектеулі көлемде, қысқа уақыт ішінде балаға мұқият әсер етіп, жарақат алудан аулақ болып, сенсорлық жүктеме мен жаттығу уақытын біртіндеп арттырамыз. Егер ол бас тартса, баланы белгілі бір әрекеттерді орындауға мәжбүрлемеу керек. Назарын аударуға тырысыңыз және оны белгілі бір ойынға қызықтырыңыз.

Психикалық белсенділігі төмен балаларға арналған тәсіл: летаргиялық, селқос, немқұрайды, бөлмеде қарапайым мақсатсыз қозғалуды немесе ойланбай тұруды жөн көреді. Жоғарыда айтылғандай, бұл балалар аутизмнің бұзылуының ауырлығына және радикалды қорғаныс әдістерін қолдануға (сенсорлық арналарды өшіру) байланысты қоршаған ортаның сенсорлық әсерін іс жүзінде қабылдамайды, бұл оларды қалпына келтіру мүмкіндігін айтарлықтай шектейді. Мұндай балаларға сенсорлық белсенділіктің әр түрлері қажет, өйткені сенсорлық сезімдерді дамыту балалардың психикалық дамуының онтогенезіндегі алғашқы және өте маңызды кезеңнің бірі болып табылады.

Баланың сенсорлық жүйесіне әсер етудің келесі түрлері ұсынылады:

- жүру, жүгіру, өрмелеу немесе отыру кезінде салмақты кеудешелерді, белдіктерді кию;
- дененің, қолдың және аяқтың жекелеген бөліктерін тығыз (серпімді мата бинтпен) таңу;
- баланың тығыз орау: біз оны тығыз көрпеге орап аламыз немесе нәресте сияқты төсекжаймаға тығыз орап аламыз (жарақат алудан аулақ боламыз). Бала бұл күйде қалағанша бола алады, бірақ бұлшық ет күшін қолдана от-

ырып, өзін босатуы керек (өзін-өзі босатуы керек). Қажет болған жағдайда көмек көрсетеміз.

- тербелісте, гамакта тербелу; "жұмыртқа" жаттықтырғышында, амплитудасының біртіндеп артуымен айналатын орындықта айналу;
- пуфтар, фитдоп көмегімен массаж жасау;
- сусымалы материал бар ваннаға отыру, денеге крем жағу; сумен ойнау.

Жоғары сезімталдық пен белсенділігі төмен балалармен жұмыс жасаудың үлгі тәсілі:

- алдымен біз баланы баяу тербетіп, оның реакциясын қадағалаймыз. Егер бала мазасыздық танытса, тербелістердің (айналулардың) амплитудасын баяулатамыз, қорқыныш пен наразылық көріністерінде-тербелісті тоқтатамыз;

- егер бала Ләззат алғанын көрсетсе, біз оны 15-20 секунд ішінде жүктейміз. ләззат шыңында біз тербелісті тоқтатамыз, баладан қысқа қашықтыққа кетіп, оның реакциясын байқаймыз. Бала үшін кідіріс қажет, біріншіден, ол алған сезімдерін өңдей алады, екіншіден, бұл сезімдер сізбен байланысты және сіз жағымды сезімдер көзі болып табыласыз. Баланың ересек адамға кез-келген қарым-қатынасы кезінде біз байланыс жасаймыз (күлімсіреу, сөздер) және оны қайтадан тербеліске саламыз.

Сенсорлық ойындарда балалармен психологиялық жұмыстың барлық тәсілін қолданған кезде, шамадан тыс, алаңдаушылық, қорқыныш жағдайларын болдырмай, баланың белсенділігінің оңтайлы деңгейін бақылау маңызды. Сенсорлық шамадан тыс жүктеме бірден байқалмауы мүмкін және бала мұндай әрекетті ұнатса да пайда болады. Ол келесі белгілер түрінде көрінуі мүмкін: көз қарашығының кеңеюі; алақанның терлеуі; тыныс алу ырғағының өзгеруі; беттің бозаруы немесе қызаруы.

Баланың қатты толқыса, ойын қарқынын бәсеңдетіңіз, баяу, тыныш сөйлеңіз. Селқос, жалқау бала үшін жігерлі және жылдам қимылдарды, қатты дауысты, жанды және жанды эмоцияларды, күшті құшақтар мен қысуларды қолданыңыз.

Жұмыстың осы кезеңінде келесі құрылым немесе сабақ жоспары қолданылады.

Бірінші сабақтарда (1-7)

- баланың іс-әрекетін бақылау және оған қосылу-15 мин;
- сенсорлық ойындар-10 мин;
- эмоционалды ойындар-10мин.

Келесі 8-12 сабақтарда келесі жоспар қолданылады:

- баланың іс –әрекетіне қосылу, жаңа әрекеттерді енгізу-10 минут;
- сенсорлық ойындар -10мин;
- эмоционалды ойындар-5мин.

- баламен кеңейтілген ойынды бірге ойнау (сабақтың бірінші бөлігін бекіту) – 10 мин.

Күтілетін нәтижелер. Бала үнемі немесе шектеулі:

- ересек адамды бақылайды, оған және онымен бірлескен әрекеттерге оң және эмоционалды түрде жауап береді;
- белгілі бір құралдарды қолдана отырып байланыс орнатады: көзге қарау, күлімсіреу, күлкі, жанасу, жақындау, вокализация;
- ересек адамға еліктейді: үзіліс кезінде тоқтайды, ересектен кейін қайталайды, оның ішінде жаңа әрекеттер;
- ересектердің жеке қимылдары мен сөздерін кем дегенде қысқа және шектеулі түсінеді және ұстанады.

Одан әрі бағдарламаны анықтау (стратегия, тәсіл және жұмыс әдістері).

Егер күтілетін нәтижелерге қол жеткізілсе, онда баламен одан әрі жұмыс аутизмнің орташа және жеңіл бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарлама шеңберінде жүзеге асырылады. Егер белгіленген кезең ішінде бірде-бір нәтижеге қол жеткізілмесе немесе өте шектеулі көріністер (күтілетін нәтижелердің 1-2і) байқалса немесе проблемалық мінез-құлықтың тұрақты көріністері (байланыстан табанды түрде кету, жағымсыздық, озбырлық) сақталса, онда баламен одан әрі жұмыс істеу аутизмдік ауыр ауытқулары бар балаларға арналған бағдарламаға сәйкес жүзеге асырылады. Аутизмі бар балалармен психологиялық-педагогикалық жұмыстың жалпы алгоритмі оның барлық кезеңдерінің реттілігін, сондай-ақ әртүрлі стратегияларды, әдістер мен тәсілдерді қолдану 7-қосымшада келтірілген.

3 Аутизмнің ауыр бұзылыстары бар ерте жастағы және мектеп жасына дейінгі балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы

Біз әзірлеген бағдарлама психофизикалық дамудың, коммуникацияның және мінез-құлықтың келесі ерекшеліктері бар балалармен жұмыс істеу үшін ұсынылады:

- өзгелерге немқұрайлы қарау және елемеу;
- бақыланбайтын мақсатсыз мінез-құлық: бала өтініштер мен тыйымдарға жауап бермейді, аты-жөніне жауап бермейді, байланысқа түспейді;
- баланың ерікті назарын аудару мүмкін еместігі;
- проблемалық мінез-құлық: теріс қылық, айқай, жылау, озбырлық, өзіне-өзі озбырлық;
- интеллектуалдық бұзылымдар (ақыл-ой кемістігі);
- ақыл-ой, көру, есту, мотор функциялары мен аутизмнің бұзылуының күрделі құрамасы.

Ақыл-ой кемістігі бар балалармен және әртүрлі талдағыштармен психологиялық жұмысқа түзету-дамыту жұмыстарының алғашқы кезеңдерінде-ақ педагог-дефектологтар: олигофренопедагог, сурдопедагог, тифлопедагог тартылады.

Бағдарламаның мақсаты:

-байланыс пен өзара әрекеттесудің қол жетімді формаларын дамыту, баланың бейімделгіш мінез-құлқы мен әлеуметтенуін қамтамасыз ететін қажетті дағдыларды қалыптастыру.

Бағдарламаның міндеттері:

1. Қарапайым бейімделу дағдыларын қалыптастыру: орындықта және үстелде отыру, ересек адамға қарау және іс-әрекеттерге еліктеу, қарапайым нұсқауларды орындау;

2. Қол жетімді түрлі дағдыларды үйрету: мотор, перцептивті, сөйлеу, зияткерлік, әлеуметтік-тұрмыстық.

3. Қарым-қатынас және өзара іс-қимыл дағдыларын, оның ішінде балалар арасында коммуникация құралдары арқылы дамыту.

4. Проблемалық мінез-құлықты жеңу немесе азайту, әлеуметтік бейімделу мінез-құлқын қалыптастыру.

5. Сенсорлық және эмоционалды ыңғайсыздықты жұмсарту, психофизикалық тонды арттыру.

Психологиялық жұмыстың әдістері мен тәсілдері

1. Қолданбалы мінез-құлықты талдауға негізделген әдістер мен тәсілдер (қолданбалы мінез-құлық талдауы). Аутизмнің ауыр және күрделі формалары бар балалармен жұмыс жасауда қолданылатын мінез-құлық тәсілі нақты дағдыларды жүйелі түрде кезең-кезеңімен оқытуға негізделген [14-16, 46]. Әр қадам арнайы нұсқаулықпен немесе әрекетпен (ынталандырумен) бірге жүреді; қажет болған жағдайда, баланың дұрыс реакциясына немесе әрекетіне жету үшін, олар бекітілгенге дейін көмек немесе кеңестер қолданылады. Бір қадамды бекіткеннен кейін, шеберлік толығымен қалыптасқанша келесі қадамға өтіңіз. Осылайша оқыту-бұл әр түрлі дағдыларды қарапайымнан күрделіге дейін кезең-кезеңмен қалыптастыруға, баланың дамудың әртүрлі салаларында алға жылжуына және бейімделгіш мінез-құлықты қалыптастыруға ықпал етеді.

Мінез-құлықты қолданбалы талдау аутизмі бар балалардағы проблемалық мінез-құлықты түзету үшін де қолданылады. Арнайы "мінез - құлықты функционалдық бағалау" және әртүрлі әдістерді пайдалану негізінде, бір жағынан, қалаулы және әлеуметтік қолайлы мінез-құлықты қалыптастыру бойынша екінші жағынан-проблемалық мінез-құлықты (оның жиілігін немесе қарқындылығын төмендету) қысқарту және еңсеру бойынша жұмыс жүргізіледі [2,14,16,46,54].

2. TEACCH (Treatment and Education of Autistic and Related Communication Handicapped Children) бағдарламасында қолданылатын, арнайы дамытушы

орта құру арқылы аутизмді бар балаларды құрылымдық оқытуға негізделген әдістер мен тәсілдер [17,18]. Бағдарлама-бұл аутизмді бар адамның өмір бойы кез-келген жастағы және интеллектуалды даму деңгейінде қолдануға бағытталған баланың дамуы мен мінез-құлқының барлық салаларында дағдыларды қалыптастыруға арналған арнайы бағдарламалардың сабақтастығы. TEACCH бағдарламасының негізгі айқындамалары:

- оқу материалдарын ұсынуды және кеңістік заттарын (жиһаз, ойындар мен демалуға арналған жабдықтар, ойыншықтар, түрлі құралдар және т. б.) дағдыларға үйрету барысында оларды қабылдауды, түсінуді және дұрыс пайдалануды жеңілдету мақсатында арнайы ұйымдастырылған тәртіппен орналастыруды көздейтін кеңістікті құрылымдау және арнайы ұйымдастыру;

- балаға дағдыларды және қажетті мінез-құлықты өз бетінше және тұрақты нұсқауларсыз игеруге көмектесетін көрнекі материалдарды (кеңестерді) қолдануға негізделген оқу процесін көрнекілеу. Көрнекі қолдау ретінде заттар, фотосуреттер, суреттер, пиктограммалар, қоршаған ортадағы көрсеткіштер және көрнекі шекаралар, көрнекі кестелер және т. б. қолданылады.

- уақытты құрылымдау баланың мінез-құлқын қалыпқа келтіруге ықпал ететін және оқу процесін жеңілдететін түсінікті және болжамды сабақ режимін құру үшін қолданылады. Баланың оқиғалар тізбегі (тапсырмалар, ойындар, демалыс) көрнекі кестеде көрсетілген; оның көлемі баланың жеке мүмкіндіктеріне байланысты. Қарапайым жоспар тек келесі оқиғаны тікелей көрсетеді, неғұрлым күрделі кесте барлық іс-шараларға, бүкіл күнге, аптаға немесе айға уақытты жоспарлау туралы түсіндірмелерді қамтуы мүмкін.

3. Балама (сөйлеу емес) қарым-қатынас әдістері мен әдістері (PECS) балалармен жұмыс жасауда қолданылады, олар әртүрлі себептермен ауызша қарым-қатынас құралдарын қолдана алмайды, сонымен қатар психикалық және аутизмдік бұзылымдары бар балаларда сөйлеу коммуникациясының пайда болуы мен дамуын тиімді ынталандыратын және жеңілдететін әдіс ретінде қолданылады [18,19]. PECS-аутизммен ауыратын адамдар үшін қарым-қатынаста алғашқы қиындықтарға тап болған адамдар үшін тиімді екенін дәлелдеген сурет алмасудың коммуникативті жүйесі. Бұл аутизмді бар балаға басқалардың назарын оның қажеттіліктері мен қалауына аударуға мүмкіндік береді және оларды өз бетінше бастауға және басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға үйрете алады. "PECS" жүйесінің мәні - суреттерді тікелей алмасу үшін әлі қол жетімді емес сөйлеу алмасуын азайту: қажетті суретті іздеу, байланыс серіктесінің назарын аудару және картаны қалаған затқа немесе әрекетке айырбастау арқылы белсенді әрекеттерді ынталандыру [18,19].

4. Ақыл-ойы кем балалармен түзету-педагогикалық жұмыста қолданылатын әдістер мен тәсілдер (Олигофренопедагогика) [47,48].

Бағдарламаның мазмұны

Психологиялық-педагогикалық жұмыстың бірінші сатысы - ересектермен байланысудың қарапайым дағдыларын қалыптастыру: көзбен байланыс, ересек адамның қарапайым нұсқауларын орындау, ересек адамның іс-әрекеттеріне еліктеу.

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша шарттар, талаптар және ұсыныстар.

а) адамдармен өзара әрекеттесуден тұрақты қорқынышы бар балалармен мінез-құлықты қолданбалы талдауға негізделген жұмыс әдістері мен тәсілдерін, тактильді байланысқа төзбеушілікті, онымен бөлісуден дүрбелен қорқынышы бар анаға деген сүйіспеншілікті, сондай-ақ психикалық ауру шеңберіндегі эмоционалды саланың терең бұзылуын пайдалану ұсынылмайды;

б) кеңістікті ұйымдастырған кезде минимализм сақталуы керек, бұл баланың назарын аударатын бөгде заттарды алып тастауды және балаға қажет және қызықты заттардың минималды санын, ынталандыруды қолдануды білдіреді. Сондай-ақ, баланы қорқытатын және ренжітетін заттарды алып тастау және ыңғайлы және қауіпсіз ортаны қамтамасыз ету үшін ынталандыруды қолдану қажет;

в) баланы ересектерге қойылатын тапсырманы қабылдауға және орындауға итермелейтін көтермелеулерді немесе сыйақыларды, яғни бала ересек адамның өтінішін орындайтын заттарды немесе іс-әрекеттерді алдын ала анықтау керек. Жұмыстың алғашқы кезеңдерінде" ынталандырушы" ретінде мыналарды қолдануға болады: тағамдық ынталандыру (чиптер, кәмпиттер, банан, шырын және т.б.); ойыншықтар (шындар, пианолдар, машиналар және т. б.); балаға жағымды жанасу және вестибулярлық сезімдер (айналдыру, ұру, шайқау және т. б.);

г) жұмыстың бастапқы кезеңдерінде тікелей күшейту әдісі қолданылады. Оны пайдалану келесі ретпен жүзеге асырылады:

- балаға қажетті зат (тәттілер немесе ойыншық) көрсетіледі, ол оған қол жетімді емес және ересек адамға өтініш жасауды талап етеді;

- содан кейін оның мінез-құлқына қатысты талап қойылады (мысалы, "осында кел!"»);

- егер бала бұл талапты (нұсқаулықты) өз бетінше және дұрыс орындаса, онда ол дереу сыйақы алады - бұрын ұсынылған жағымды зат (мысалы, кәмпит немесе сүйікті пирамида);

д) тапсырмаларды орныдау кезінде баланың қызығушылығына және қажеттігіне қарау керек. Сабақтар қызықты және көңілді болуы керек. Маман эмоционалды түрде жандануы керек, баланы тиісті сөздер мен ым-ишараларды ("жақсы", "бесті әкел", шапалақтау), құшақтау, қуанышты күлімсіреу және т. б. қолдана отырып, үнемі қолдап, жігерлендіруі керек.

е) әрбір дағдыны қалыптастыруға жеке қысқа бағдарлама жасалады,

онда үлгі мерзімдерін, баланың мінез-құлқының сипаттамасын (тапсырманы қалай қабылдайды және орындайды), қандай көмек пен көтермелеу қажет екенін көрсете отырып, оны қалыптастыру жоспары немесе дәйектілігі тіркеледі; сондай-ақ оқыту нәтижелері (дағды меңгерілген немесе меңгерілмеген) белгіленеді.

Белгілі бір шеберлікті қалыптастыруға арналған әр жаттығу бір сабақта 8-10 рет орындалады. Бастапқы кезеңдерде бір сабақта 5-8 қарапайым жаттығулар жасалады, содан кейін олардың санын 10-12-ге дейін көбейтуге болады. Жұмыс қарапайым, бірақ тірек дағдыларды қалыптастырудан басталады, әрі қарай оқуға негіз болады. Әдетте, бұл орындыққа отыру, ересек адамға қарау және қарапайым командаларды орындау мүмкіндігі.

ж) тапсырмаларды орындау уақыты демалыспен кезектесуі тиіс. Алғашқы сабақтарда бала өз қалауы бойынша демалады, кейінірек сіз балаға қызықты түрлі ойындарды қолдана аласыз: сенсорлық, эмоционалды және бағдарламаның бірінші бөлігінде көрсетілген басқалар.

з) екінші ересек адамның - баланың артында тұрып, оған қажетті әрекеттерді орындауға көмектесетін ата-ананың қатысуы ұсынылады. Тек маман сөйлеп, іс-әрекеттерді көрсетеді, ол баланың алдында тұрады. Ата-аналар психологтың алдын-ала нұсқауы бойынша үйде шеберлікті бекітеді.

Дағдылар жүйесін қалыптастыруға арналған жаттығулар кешенінің келесі реттілігі ұсынылады - қарапайымнан күрделіге дейін:

1) Жаттығулар дағдысын қалыптастыру орындыққа отыру бойынша ауызша нұсқаулар. Ол үшін қажетті жағдайлар жасалады: бала отыратын орындық оның артында тұруы керек; баладан өтінгенде, ересек адам оны өзіне қаратып орналастыруы керек. Психолог қатты және нақты қысқа нұсқауларды айтады: "Қанат, отырыңыз!", қолымен орындыққа нұсқайды және оған қызықты затты (тәттілер немесе ойыншық) әкеледі.

Егер бала орындыққа отырса, оған бірден көтермелеу мен мадақтау беріледі. Егер бала 3-5 секунд ішінде отырмаса, онда оған физикалық көмек көрсетіледі: ересек адам баланы орындыққа отырғызады, оны мадақтайды және жігерлендіреді. Қайталанған нұсқаулармен ересек адам 1-2 секунд күтеді, ал егер бала жауап бермесе, баламен бірге қажетті әрекетті орындайды.

Шеберлікті нығайту үшін әр сабақ маманның екі орындықты бір-біріне қарсы қоюнан басталады. Егер бала орындықта тұра алмаса, онда аяғы ересек адамның аяғы арасында болатындай және баланың қашып кетуіне жол бермеу үшін оған мүмкіндігінше жақын отыру ұсынылады. Отырғызу кезінде баланы көзге және отыруға мадақтау және ынталандыру керек. Бала өздігінен отыра алады және белгілі бір уақыт ұстамай отыра алады, сіз орындықты үстелге жылжыта аласыз және сол арқылы үстелдегі әртүрлі материалдармен жұмыс істеуге жағдай жасай аласыз.

Жаттығу бірнеше рет, бірінші және кейінгі сабақтарда, бала өтінішті

физикалық қолдаусыз және ынталандырусыз өздігінен орындағанға дейін орындалады. Содан кейін ауызша нұсқаулық: "отырыңыз!" әр түрлі жағдайларда сыныпта және үйде бекітіледі.

2) Көзбен байланыс жасау атын айтқанда жауап беру дағдыларын қалыптастыруға арналған жаттығулар. Психолог пен бала бір-біріне қарсы орындықтарда отырады. Ересек баланың атын атайды және сонымен бірге оны көзге, қимылға, жеуге жарайтын немесе басқа "ынталандырғышты" көз деңгейіне көтеріп (баланың иегін абайлап бағыттауға болады, ол ересек адамның көзіне емес, затқа қарайды) ынталандырады. Бала маманға бір секунд қарағаннан кейін, оған бірден осы зат беріледі. Көзге көрінудің тағы бір әдісі әткеншекте тербелу болуы мүмкін. Әткеншектер тоқтайды және егер бала ересек адамға қараса ғана қозғала бастайды.

Келесі сабақтарда баланың аты-жөні мен оны ынталандыру арасындағы уақыт біртіндеп артып, көзге ұзақ әсер етеді (5 секундқа дейін). Содан кейін дағдылар әртүрлі жағдайларда бекітіледі: қашықтықта, ойыншықтармен ойнау кезінде, сондай-ақ үйде ата-аналар. Бірте-бірте, ынталандыру мен шақырулар ынталандырғышсыз көрінбейтін және көзге көрінбейтін болуы керек, ал аты мен көрнекі затқа қарау мақтау мен мақұлдаумен көтермеленеді.

3) Қарапайым әрекеттерге еліктеуге арналған жаттығулар: қолыңызды жоғары көтеріңіз, үстелді түртіңіз, қолыңызды шапалақтаңыз және т.б. балаға қол жетімді немесе қызықты әрекеттер таңдалады: секіру, фортепиано пернесін басу. Ересек адам нұсқауларды айтады: "осылай жаса" және балаға қарапайым әрекетті көрсетеді, мысалы, әрекеттің өзін атамай-ақ, қолдарын жоғары көтеру. Егер бала әрекетке еліктемесе, онда оған физикалық көмек көрсетіледі - қысқа күшті қозғалыс көрсетілген әрекетті қайталауға көмектеседі және оны: "Жарайсың, сен мен сияқты жасадың!" деп көтермелейді және ынталандыруды ұсынады.

Болашақта көмек азаяды және баланың әрекетті өз бетінше орындау әрекеттері күшейтіледі. Шеберлікті бекіту үшін үйде сыныпта және ата-аналарда әртүрлі жағдайлар қолданылады. Әр түрлі ойындарды пайдалану ұсынылады, оның ішінде барлық ойыншылар бірдей әрекеттерді қайталайтын немесе жүргізушіге еліктейтін музыкалық мотор.

Сол сияқты басқа дағдылар "осылай жаса" нұсқауларына сәйкес қалыптасады: басын изеу, секіріңіз, қолын ұстап сәлемдесіңіз, сапта жүріңіз, бетіңізді жабыңыз және т. б.

Бала бірнеше қарапайым дағдыларды игерген кезде, оларға кездейсоқ ретпен кезектесіп орындау ұсынылады: "қолдарын жоғары көтеру – қол шапалақтау" немесе "қолдарын сермеу – аяқтарымен жер тебіну".

4) Заттармен әрекеттерді еліктеуге арналған жаттығулар. Бала әртүрлі тақырыптық әрекеттерді орындауға үйретіледі: текшелерді шелекке салу,

қоңырау соғу, барабанға соғу, машинаны домалату және т.б. алдымен оған ұнайтын тақырыптық әрекеттерді таңдау керек. Баланың алдында үстелге екі бірдей зат қойылады. Бір уақытта бір тақырыппен әрекет жасай отырып, "осыны жаса" командасын көрсетіңіз. Егер 3-5 секундтан кейін, бала тақырыппен әрекетті қайталамаса, оған физикалық көмек көрсетіледі (біз заты өз қолымызбен алып, әрекет жасаймыз) және ынталандыру ұсынылады. Әрі қарай, баланы қозғалысты басқа тақырыппен қайталауға шақырыңыз. Дағды көмекті біртіндеп азайтып, тек дұрыс тәуелсіз әрекеттерді мақұлдау үшін бекітіледі.

Сабак құрылымы:

- жаттығулар (2-ден 4-ке дейін жаттығулар);
- сенсорлық ойындар;
- жаттығулар (2-ден 4-ке дейін жаттығулар);
- сенсорлық ойындар

Болашақта жаттығулар саны біртіндеп артып, 10-12-ден аспайды. Жаттығулардың саны баланың жеке мүмкіндіктеріне байланысты.

Күтілетін нәтижелер. Бала орындай алады:

- орындықта белгілі бір уақыт отыру;
- ересек адаммен көзбен байланысты кемінде 3-5 секунд ұстап тұрып, атын атағанда жауап беру және қарау;
- нұсқауларды орындаңыз: ересектер үшін әртүрлі әрекеттерді қайталай отырып, "осылай жаса" нұсқауын орындау;
- мақтауға және мақұлдауға оң жауап беру; әлеуметтік ынталандыру баланы тапсырманы орындауға ынталандыруы мүмкін.

Психологиялық-педагогикалық жұмыстың екінші сатысы- ересектермен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің қол жетімді тәсілдерін, құралдарын қалыптастыру: әртүрлі дағдыларды үйрету: моторлық, сөйлеу, танымдық және әлеуметтік-тұрмыстық.

Бұл кезеңде бала ересек адамның өтініштерін қабылдауға және орындауға белгілі бір дайын болған кезде кеңістікті, уақытты және көрнекі қолдауды құрылымдау әдістері қолданылады. Олар сабақтың оқу стереотипін құру үшін қолданылады: болып жатқан оқиғалардың тұрақты және болжамды реттілігі, оқытуда, қарым-қатынаста таныс және түсінікті тәртіп. Бұл аутизмі бар балаға тұрақтылық сезімін береді және мазасыздықты азайтады, ал маманға мінез-құлықты дұрыс бағытта ұйымдастыруға және сақтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар балада әртүрлі дағдылар мен мақсатты мінез-құлықты қалыптастыру міндетін жеңілдетеді.

Көрнекі қолдауды пайдалану тапсырманың стереотиптік алгоритмін игеруге, баланың тілді түсіну және естіген нұсқауларға сәйкес әрекет ету қабілетін кеңейтуге ықпал етеді, баланы қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді (сол күні қандай әдеттегі әрекеттер жасалады, оның дәйектілігі, жаңа іс-әрекеттер, әрекеттердің толықтығы немесе олардың ауысуы).

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша шарттар, талаптар және ұсынымдар.

1) Кеңсені функционалды аймақтарға бөлу: біреуі сабақ үшін, екіншісі ойын және демалыс үшін, үшіншісі - қажет болған кезде әр сабақта өзгеріссіз қалатын физикалық жаттығулар үшін. Жұмыс аймағында баланың орны суреттермен, фотосуреттермен белгіленеді, сондай-ақ осы аймақта орын алатын іс-шаралар көрсетіледі. Үстелде, сөреледе заттар, ойыншықтар болуы тиіс орындар көрсетілген, оларды шкафтар мен сөрелердегі фотосуреттер мен суреттермен белгілеуге болады.

2) Баламен жұмыс жасауда көрнекі кестені қолдану. Ол әр бала үшін жеке жасалады және сабақта қандай әрекеттер және қандай тәртіппен орындалатынын көрсететін нысандар, суреттер, фотосуреттер тізбегін қамтиды. Кесте көлемі баланың жеке мүмкіндіктері мен ерекшеліктеріне байланысты. Ол сәлемдесуден қоштасуға дейінгі барлық сәттерді немесе оның жеке бөліктерін қамтуы мүмкін.

Бастапқыда қарапайым кесте нысаны қолданылады, ол заттар солдан оңға, жоғарыдан төменге немесе алдыңғы жағынан артқа орналасқан нақты объектілерден тұрады. Мысалы пішіндері бар қорап тиісті тапсырманы білдіреді, доп-еркін ойын және демалу, ал банан - жеңіл тағамдар. Содан кейін кестеде фотосуреттер, суреттер, пиктограммалар және т. б. қолданылады.

Планшетті немесе дайындалған картаны фотосуреттер немесе суреттер хронологиялық ретпен бекітілген тік немесе көлденең таспа түрінде пайдалануға болады. Алдымен ересек адам, содан кейін бала өзі карточканы алып, тиісті тапсырманы орындайды; оны орындағаннан кейін карточканы алып тастайды, содан кейін кестедегі келесі суретті алып, келесі кезеңге өтеді және т.б. оқытудың бастапқы кезеңінде екі карточкадан бастауға кеңес береміз, дағды игерілген сайын карточкалардың санын беске дейін көбейтеміз.

Балада ерікті назар аудару және тапсырманы аяқтау қабілетін қалыптастыру үшін таймерді немесе сағаттарды пайдалануға болады. Заттардың белгілі бір саны (мысалы, арқандағы киімдер) уақыт аралығын көрсетуі мүмкін, ол неғұрлым қысқа болса, соғұрлым көп заттар "жоғалады".

Бала "кестелерді" пайдалану дағдыларын игергенде күнделік жүргізуге көшуге болады, онда апта күндері бойынша оқиғаның бірізділігі бейнеленген. Мұны істеу үшін алдымен сабақ тапсырмаларының тізбегін беру үшін альбом немесе дәптер дайындау керек. Әр парақта жеке тапсырма бар, альбомды парақтап, бала келесі тапсырманы орындауға көшеді. Бұл шеберлікті игергеннен кейін біз күнделікке көшеміз, онда әр парақ аптаның нақты күнін және режим сәттерін көрсетеді: мысалы, дүйсенбі - таңғы ас, балабақша, үй, серуендеу, кешкі ас, ұйқы.

3) Даму жұмысының барлық кезеңдерінде көрнекі қолдауды белсенді пайдалану. Көрнекі қолдау мыналар үшін қолданылады:

- кесте құру;

- сабақта мінез-құлық ережелерін енгізу, игеру және бекіту: әдетте бұл тыйым салынған әрекеттердің, бала қолданатын сөздердің сызылған бейнесі ("айқайлауға, ұруға болмайды»);

- нақты тапсырманы орындау жоспарын құру, онда барлық реттілік немесе әрекеттер тізбегі көрнекі түрде көрсетіледі. Мысалы, 6 сақинаны пирамидаға сақиналардың түсі бойынша белгіленген тәртіппен байлаңыз;

- ересек адам баланың назарын дұрыс кескінге аударған кезде, дұрыс емес әрекетті немесе қалаусыз әрекетті ескерту, шақыру, көмек көрсету немесе түзету.

Көрнекі қолдау үшін, әдетте, балаға көрінетін және қол жетімді жерде және оның көз деңгейінде орналасқан әр тапсырма үшін қалта/магнит/жабысқақ бар планшет/жолақ қолданылады.

Оқытудың басында баланың күнделікті өмірінен әртүрлі фотосуреттер пайдаланылады: ата-аналар, педагог, нақты заттар, тұрмыстық іс-әрекеттер және т.б. фотосуреттің ұсынылатын көлемі 10*15 сантиметр, міндетті түрде үлкен қаріппен (1,5 см.) басылған сурет жазылады. Балалар фотосуреттердегі заттарды жақсы білген кезде заттар бейнеленген кішкентай суреттер пайда болады.

Фотосуреттен суретке ауысу үшін баланың фотосуреттер мен суреттерде заттардың немесе әрекеттердің бірдей суреттерін көретіндігін түсінуді жеңілдететін "алдын-ала сурет" әдісін қолдануды ұсынамыз. Мұны істеу үшін біз бір заттың фотосуретінің төменгі бұрышына, сол объектінің кішкентай суретін жабыстырамыз. Мысалы, бананның төменгі бұрышындағы фотосуретте бананның кішкентай эскиздік суретін жабыстырамыз. Осылайша, бұл әдіс балаға екі суреттің де бірдей екенін түсінуге көмектеседі.

Көрнекі қолдау мен көрнекі кестені ұзақ уақыт пайдаланған кезде баланың әдеттегі стереотипке бекітілуінің (тұрып қалуының) алдын алу бойынша арнайы жұмыс жүргізу қажет. Әдеттегі тәртіпті қалыптастырғаннан кейін көрнекі ынталандыруды ұсынуда өзгерістер мен жаңалықтар енгізіледі. Балаға таңдау беріледі: ол басқа тапсырманы, ойыншықты немесе сабақты таңдай алады, сонымен қатар тапсырмалар тізбегін анықтай алады. Баланың тапсырманы өз бетінше таңдау дағдысын қалыптастыру үшін келесі әдістер тізбегі ұсынылады:

- баланың алдына пирамида мен зырылдауық бейнеленген суреттерді салыңыз;

- балаға суреттер көрсетіп, оған пирамида мен зырылдауықпен ойнайтынмызды айтыңыз;

- баланың алдына үстел қою;

- балаға: "алдымен пирамидамен не ойнағыңыз келеді?»;
- суретті баланың қолымен алып, оны штангаға қойыңыз;
- балаға: "содан кейін зырылдауықты»;
- суретті баланың қолымен алып, оны штангаға қойыңыз;
- балаға: "алдымен пирамидамен, содан кейін зырылдауықпен ойнаймыз»;
- баланы тәуелсіздік үшін мадақтаңыз.

Бірте-бірте физикалық көмектесуді азайту керек, суреттің алдында ашық алақан түрінде ымдау немесе ашық алақанды суреттен жолаққа ауыстыру қолданылады. Шақырудан кейін баланың әрекетін 5-10 секунд күтіңіз. Біз баланы өз бетінше, кеңестерсіз орындауды үйренгенге дейін дағдыларды үйретеміз.

4) Сабақта әр түрлі жағдайларда (дағдыны басқа жағдайға ауыстыру), сондай-ақ үйде әр түрлі тұрмыстық жағдайларда, үйден тыс жерде (серуенде, сапарда, қонақта және т.б.) қалыптасатын дағдыларды бекіту және тұрақты пайдалану. Бұл міндетті үй тапсырмасын ата-аналар, отбасының басқа мүшелері дағдыларды жалпылау және баланың күнделікті өмірде өз бетінше қолдануы мақсатында жүргізеді.

5) Эмоционалды жайлылықты қамтамасыз ету. Тапсырмалар бала үшін қызықты және тартымды болуы керек. Мейірімді, эмоционалды жанданған болу керек. Тапсырма сәтсіз болса да, баланы үнемі қамқорлық пен назар үшін қолдап, мадақтаңыз. Дағдыларды үйрету Баланың механикалық дағдылануы, "жаттығуы" болмауы керек.

6) Қарым-қатынастың әртүрлі құралдарын белсенді қолданыңыз: ым-ишара, екпін, әртүрлі қимылдар мен қозғалыстар, сөздер мен тіркестер және баланы оларды қолдануға тарту.

7) Баланың шаршауын, қалжырауын немесе шамадан тыс қозуын болдырмауды, сондай-ақ ынталандыру мен талаптардың сенсорлық және эмоционалды шамадан тыс жүктелуін қамтитын жұмсақ және ыңғайлы режимді сақтау.

8) Қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуді ынталандыру үшін, сондай-ақ эмоционалды, сенсорлық, музыкалық және моторлық ойындардың үзілістерінде қолдану (аутизмдік бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарламаны қараңыз). Оларды таңдау және пайдалану көлемі баланың жеке мүмкіндіктеріне байланысты.

Екінші кезеңдегі психологиялық-педагогикалық жұмыс сонымен қатар даму мен мінез-құлықтың әртүрлі салаларында нақты дағдыларды кезең-кезеңімен оқыту үшін шағын бағдарламалар немесе жоспарлар жасаудан тұрады. Баланың даму деңгейі мен ерекшеліктеріне байланысты бағдарламалар дағдыларды қалыптастыруға бағытталуы мүмкін:

- қарым-қатынас және өзара әрекеттесу;

- жалпы және ұсақ моторика,
- пәндік, ойын, графикалық қызмет, құрастыру, мүсіндеу;
- танымдық: пішіні, түсі, өлшемі және т. б. бойынша корреляция.
- сөйлеуді түсіну: тұрмыстық нұсқауларды орындау, заттарды көрсету, ауызша сұрау бойынша әрекеттер және т. б.;
- дыбыстарды, сөздерді шақыру, заттарды, әрекеттерді атау, сөз тіркестерін құрастыру;
- ұқыптылық, өзіне-өзі қызмет көрсету және басқа да әлеуметтік-тұрмыстық дағдылар;
- әлеуметтік қолайлы мінез-құлық.

Бағдарламаларды құрастыру үшін АВА және ТЕАССН бағдарламаларында, олигофренопедагогикада қолданылатын әдістемелік материалдар қолданылады [17,18, 46-48].

Мысал ретінде біз әр түрлі жаттығулардың дәйектілігін көрсете отырып, сөйлеу дағдыларын қалыптастыру бағдарламасын ұсынамыз.

Қарапайым сөйлеу сұраныстарын түсінуді дамытуға арналған жаттығулар

а) Бала тұрып жатыр немесе қосқыштың жанындағы орындықта отырады. Психолог жарықты қосады және өшіреді, содан кейін баладан "жарықты қосыңыз" деп сұрайды. Егер бала өтініштерді орындамаса, онда ересек адам нұсқауларды баяу қайталайды және тиісті қимылды, әрекетті қолданады және қажет болған жағдайда физикалық көмек көрсетеді. Бала өтінішті орындағаннан кейін, ол тиісті сөздерді, қимылдарды, құшақтауды, бет-әлпеттерді қолдана отырып, мадақталады, қажет болған жағдайда материалдық ынталандыруды пайдаланады, бірақ олардың үлесі біртіндеп төмендеуі керек. Сіз "тапсырма орындалды" тіркесін дұрыс орындалған кезде және дұрыс емес болса "тапсырма орындалмады" сөздерін қолданасыз немесе дұрыс жауап үшін белгі (фишка, жұлдызша) бере аласыз. Дағды бала өтінішті көмек пен кеңестерсіз орындағанға дейін бекітіледі. Сол сияқты дағдылар жасалады:

- мұны қоқыс шелегіне таста;
- есікті ашыңыз;
- есікті жабыңыз;
- маған қолыңды бер;
- мұны сөреге қойыңыз және т. б.

б) Сөздерді-мәнді түсінуге арналған жаттығулар. Бала үш зат тұрған үстелдегі орындыққа отырады. Ересек заттарды атайды және баладан өтінеді: "доп беріңіз", "беріңіз" қимылын қолданады, содан кейін "маған" қимылын және қимыл мәнін көрсетеді. Егер бала өтінішті орындамаса, физикалық көмек көрсетіңіз-қажетті затты беру үшін қолын созыңыз. Баланы мадақтаңыз, жігерлендіріңіз. Егер сұраныс көмек пен кеңестерсіз орындалса, дағды қалыптасады деп саналады. Ұқсас дағдыны игереміз:

- ананың, әкенің суретін көрсет ...;
- бет пен дененің бөліктерін көрсет;
- суретті көрсет;
- алып кел ...(зат);
- сөреге қойыңыз ...(зат).

в) Сөздерді түсінуге арналған жаттығулар. Психолог балаға нұсқау береді: "маған қалай ұйықтайтыныңды көрсет". Қажет болса, бұл әрекетті өзі көрсетеді, қимылмен көрсетеді, қимылмен айтады, Бала өтінішті өздігінен орындағанша физикалық көмек көрсетеді. Сол сияқты біз басқа етістіктердің мағынасын түсінеміз:

- сіз қасықпен жейсіз;
- тістеріңізді жуыңыз;
- кітапты қараңыз;
- қолыңды жуасың;
- ананы құшақтаңыз;
- амандасасыз.

Әртүрлі тілдік дағдыларды қамтитын жаттығулардан тұратын қамадамдап қалыптастырылатын одан әрі бағдарлама осыған ұқсас жасалады:

- дыбыстарды, буындарды, сөздерді тану, ажырату;
- дыбыстарды, буындарды, сөздерді атау;
- өз қалауын білдіретін сөз тіркестерін қалыптастыру және баланың таңдауы "мен қалаймын + сұқ қимыл", "мен банан алғым келеді", "тәте, мен банан алғым келеді", суреттер бойынша ұсыныстар ("қыз не істейді?");
- әр түрлі жағдайларда "иә" және "жоқ", "қалаймын", "қаламаймын" деген сөздерді қолдана білуді қалыптастыру;
- әлеуметтік сұрақтарға жауап беріңіз: "сіздің атыңыз кім?", "Сен неше жастасың?", "Сен кіммен келдің?", "Анаңның аты кім?", "Сен немен ойнауды ұнатасың?" және т. б.

Дамудың басқа салаларында дағдыларды қалыптастыруға арналған қадамдық жаттығулар кешенін әзірлеу кезінде дәйектілік пен әлеуметтік бейімделудің осындай айқындамасы байқалады. Бағдарламаның көлемі мен қалыптастырылатын дағдылардың саны баланың жеке мүмкіндіктеріне, оның оқуға бейімділігіне және даму қарқынына байланысты болады.

"PECS" баламалы коммуникация жүйесін пайдалану арқылы қарым-қатынас пен өзара әрекеттестікті дамыту бойынша жұмыс»

PECS жүйесінің әдістері мен тәсілдерін қолдану балалармен жұмыс істеу үшін ұсынылады, оларда мыналар атап өтіледі: түсінудің және/немесе жеке сөйлеудің болмауы, оны өте шектеулі қолдану, эхолоальды сөйлеу, сөйлеу үндеулеріне теріс және сөйлеуді қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланғысы келмеуі. Бұл жүйені пайдалану Сізге:

- қарым-қатынас процесін жеңілдету үшін, өйткені көрнекілік балаға назарын өзіне аударуға және қарым-қатынасты қалыптастыру процесін дәйекті қадамдарға бөлуге көмектеседі;

- өз қажеттіліктері мен тілектерін біліп, білдіруге, өз бетінше байланыс орнатуға және сақтауға жақсы;

- сөйлеу құралдарымен өз қалауы мен қажеттіліктерін айту мүмкін еместігінен туындайтын проблемалық мінез-құлықты азайтады. Қарталар арқылы байланыс осы мәселелерді шешуге көмектеседі;

- сөйлеудің дамуына ықпал етеді, өйткені көрнекі байланыс болашақ сөйлеу мәлімдемесінің құрылымын қалыптастырады, оның предикативті негізін жасайды және сол арқылы сөйлеуді дамыту механизмін бастайды;

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша шарттар, талаптар және ұсынымдар:

а) байланыс үшін карточкаларды дайындау. Оқуға арналған бастапқы қарталар бала үшін қызықты және маңызды болып табылатын және қарым-қатынас ынталандырушы ретінде қызмет ететін нақты заттардың түрлі-түсті фотосуреттері түрінде болуы керек. Содан кейін "PECS" жүйесінде қолданылатын танымал қарталар қолданылады.

б) ата-аналармен бірге баланың ынталандырғыштарын анықтау қажет. Бұл тамақ, сусындар, ойыншықтар, сенсорлық ынталандыру және т.б. бастау үшін бес зат пен бес нақты әрекетті қолдануға болады. Әрбір фотосуреттің немесе суреттің астына оның оқу тіліндегі мәтіндік жазбасы орналастырылады.

в) карточкалар арқылы коммуникацияны оқыту кезінде бастапқыда балаға толық физикалық көмек көрсетеміз, содан кейін бала коммуникация тәсілін игерген сайын оны азайтамыз.

"Ашық қол" қимылын карточкамен өз бетінше алмасуға дейін үнемі қолданамыз және қарым-қатынас актісін айтамыз. Бала өзіне қажет затты немесе қажетті әрекетті сөзбен атай бастағанда, біз тиісті картаны қолдануды тоқтатамыз.

г) балама коммуникацияны оқыту процесіне ата-аналар белсенді қатысады. Олардың оны қолдану әдістерін қабылдауы және жақсы түсінуі өте маңызды, өйткені үйде шеберлікті үнемі шоғырландыру және психолог пен ата-ананың әрекеттерін үйлестіру маңызды.

Бірінші сатыда ата-ананың көмегі қажет, ол, біріншіден, техникамен танысып, үйренуі керек, екіншіден, баланы оқыту кезінде физикалық көмекші рөлін атқарады.

Коммуникативтік жүйені меңгеру бойынша жұмыс 6 сатыдан тұрады.

Оқытудың бірінші сатысы-баланы байланыс серіктесіне карта беруге үйрету. Оқытудың бұл сатысында екі адамның қатысуы қажет: сұралған адам (коммуникатор) және балаға әрекет жасауға көмектесетін адам (кеңес

береді, көмектеседі). Тиісті картаны алдын-ала дайындау қажет. Оқыту реттілігі:

- психолог бір қолында баланың сүйікті затын ұстайды, екінші қолы ашық алақан түрінде картаның жанында орналасқан. Содан кейін сіз баланың тақырыпқа жетуін күтуіңіз керек, күту шамамен 5 секунд болуы мүмкін;

- егер бала карточканы алмаса және оны ересек адамға бермесе, ата-ана балаға физикалық қолдау көрсете отырып, онымен бірге карточканы психологтың ашық алақанына салады;

- маман карточканы адамның ауыз тұсында ұстап тұрып, затты қатты және анық айтады және балаға бұл қажетті затты шектеулі көлемде береді.

Егер бұл тәттілер болса (печенье, шоколад және т.б.), онда кішкене бөлік, егер ол қандай да бір әрекет болса (эмоционалды ойын, музыка, айналдыру және т. б.), онда 1-2 минуттан аспайды, сондықтан бала оны қайтадан сұрағысы келеді.

Баланы оқыту кезінде ересектер рөлдерді кезекпен өзгертуі керек: алдымен психолог Коммуникатор рөлін атқарады, содан кейін ата-ана коммуникаторы. Бұл әдіс аутизмі бар баланың карточкамен алмаса тек мұғаліммен ғана емес, әртүрлі адамдармен де мүмкін екенін түсінуі үшін қажет.

Бала бір тақырыпты көрсету дағдысын игергеннен кейін, екіншісіне өтіп, бала қарым-қатынас жасайтын карталар санын біртіндеп арттырамыз. Бұл кезеңде тек нысандар бейнеленген карталар қолданылады.

Бұл кезеңнің күтілетін нәтижесі баланың айырбастау жағдайын түсінуі болуы керек: ол карта береді, оның орнына тәтті береді; балада қарым-қатынаста бастама мен ниеттің пайда болуы.

Оқытудың екінші сатысында бала өздігінен әрекет етуі керек және оған тек бір ересек адамның көмегі қажет. Психолог пен баланың қарым-қатынасы қашықтықта жүреді. Балаға қашықтықтағы коммуникаторға карта беруге үйретіледі. Ол коммуникативті актіні жүзеге асыруы керек-серіктеске жақындау, оның назарын аудару және өтінішін қол жетімді (бала үшін) және түсінікті (серіктес үшін) түрде ұсыну. Бала байланыс кестесіне барады, картаны шығарады, байланыс серіктесіне жақындайды және оған сурет береді. Бастапқыда бала мен ересек арасындағы қашықтық бір метрден аспауы керек, сіз ересек адамның орнын өзгерте аласыз. Оқыту бірінші кезеңге ұқсас жүреді. Бала мен коммуникатор арасындағы қашықтықты біртіндеп арттырамыз.

Үшінші саты-картадағы суретті тануды үйрену. Оқытудың бұл сатысы екі сатыдан тұрады. Бірінші кезеңде балаға екі карта көрсетіледі, біреуі қалаған заттың бейнесімен, ал екіншісі балаға жағымсыз затпен (ол ұнатпайтын нәрсе). Мысалы, бала шоколадты жақсы көреді және ірімшікті ұнатпайды. Психолог балаға шоколад пен ірімшік бейнеленген карталарды көрсетеді. Егер бала ірімшік картасын таңдаса, оған бірден ірімшік беріледі.

Әрі қарай, бала әдеттегі өмірде жиі кездесетін заттар қолданылады. Содан кейін олар қалған заттарды қолдана бастайды. Бұл кезеңде "ашық алақан" сөзі әлі де қолданылады, бірақ екінші кезеңге өту өлшемі-баланың екі картадан қажетті затты өз бетінше таңдау мүмкіндігі.

Үшінші сатының екінші кезеңі-бала қалаған пәндер арасында таңдау жасайды. Сондай-ақ, біз жаттығуды қажетті заттардың бейнесі бар екі картадан бастаймыз және карталардың санын біртіндеп көбейтеміз. Оқытудың үшінші сатысында сіз әртүрлі режимдік оқиғалары бар карталарды (тамақтану, серуендеу, оқу және т.б.) қолдана бастайсыз және карточкалар бар альбомдарды, байланыс тақталарын қолдана аласыз.

Төртінші сатыда біз баланы карточкалардан ұсыныстар жасауға үйретеміз. Біз "Мен қалаймын" картасы тұрақты орналасқан жолақты немесе байланыс тақтасын белсенді қолданамыз. Бала "Мен қалаймын" карточкасының жанына "алма" сияқты қалаған заттың бейнесі бар басқа картаны қояды. Әр түрлі заттар, сондай-ақ бала ұнататын әрекеттер ұсынылады (секіру, сурет салу және т.б.).

Бесінші сатыда бала сұраққа жауап беруді үйренеді: "Сізге не керек?». Бұл сұраққа жауап ретінде бала көптеген тақырыптардан өздігінен таңдау жасауы керек. Сондай-ақ, ол ұсыныс жолағына "Мен қалаймын" картасын және қалаған зат/әрекет картасын қосып, жолақты мұғалімге беруді үйренеді.

Бұл кезеңде тек пәндер мен іс-әрекеттер ғана емес, сонымен қатар әртүрлі жалпылама ұғымдар мен идеялар зерттеледі: ұқсас/әртүрлі заттардың жіктелуі, жыл мезгілдері, күн уақыты және сол кездегі іс-әрекеттер, әртүрлі орындарға бару және мінез-құлық ережелері, әріптерді, сандарды үйрету, эмоцияны түсінуді дамыту.

Алтыншы саты карточкалардың көмегімен жауап және риясыз пікірлер айтуды үйретуге арналған. Бала кездейсоқ қойылған сұрақтарға дұрыс жауап беруі керек: "Сіз не қалайсыз?" "Сен көрдің бе?" "Бұл жерде сенде?". Назар заттың/әрекеттің талабына емес, берілген затты немесе әрекетті атауға аударылады. Бастапқыда мұғалім алдыңғы кезеңдердегідей әрекет етеді: сұрақ қояды, мысалы, "сіз не көресіз?" және бір уақытта "Мен көремін" картасын көрсетеді. Біртіндеп көрнекі қолдау жоғалады. Байланысты дамыту бойынша жұмыс барысында баланы әртүрлі дағдыларға үйрету жүзеге асырылады: түстерді, пішіндерді, өлшемдерді, талғамдарды, заттар санын ажырату.

Балалардың проблемалық мінез-құлқын жеңу бойынша жұмыс

Балалар аутизмі әлеуметтік мінез-құлықтың бұзылуының үлкен спектрімен сипатталады. Алайда, проблемалық мінез-құлық тек баламен өнімді қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуге, оның дамуына, сыныпта, отбасында, білім беру ұйымдарының топтары мен сыныптарында оқыту мен тәрбиелеуге кедергі келтіретін бұзушылықтарды қамтуы керек. Проблемалық мінез-құлыққа мыналар жатады:

- озбырлық-басқа адамға физикалық зиян келтіру: тістеу, шымшу, тырнау, затты адамға лақтыру, ұрысу, қорлау (ауызша озбырлық);

- өзін – өзі басу-өзіне дене жарақатын келтіру: өз денесінің бөліктерін тістеу, басын басқа заттарға, құлағын, басын қолмен ұру және т. б.;

- айқайлау, жылау, еденге құлау, затты немесе қолды, басқа затты ұру түрінде көрінетін ашудың, ашуланудың өршуі. Бала сонымен қатар заттарды жыртып, лақтыра алады.

- әлеуметтік қолайсыз немесе орынсыз мінез-құлық. Оларға жеткіліксіз жылау, жылау және күлкі, стереотиптік әрекеттер (оларды сіңіру) жатады. Баланың стереотиптері оның қарым-қатынасқа, оқуға және дамуына кедергі келтіргенге дейін проблемалық мінез-құлық емес. Баланың стереотиптерден ересек адамның қарым-қатынасына, оқу және әлеуметтік жағдайларға ерікті түрде ауысуы болмаған жағдайда, олар түзетуді қажет ететін проблемалық мінез-құлыққа айналады [46, 53,55].

Әлеуметтік жеткіліксіз мінез-құлықтың тағы бір көрінісі-жалпы қабылданған мінез-құлық нормаларын орындамау: адамдар арасындағы қашықтықты сақтамау және оларға және олардың заттарына (мысалы, бала бейтаныс әйелдің тізесіне отырады, мойнында моншақтарын ұстайды) немесе олармен қарым-қатынаста және өзара қарым-қатынаста. Айта кету керек, егер баланың мінез-құлқы сәйкес келмесе, оның мінез-құлқының жеткіліксіздігі туралы айтуға болады:

- әлеуметтік жағдай және жалпы қабылданған мінез-құлық нормалары;

- жасы мен әлеуметтік мәртебесі (білім беру ұйымында тәрбиеленуші немесе оқушы).

Қазіргі уақытта аутизмі бар балалардағы проблемалық мінез –құлықты жеңу немесе азайту бойынша психологиялық жұмыс, әдетте, АВА және ТЕАССН терапиясының әдістері мен тәсілдерін қолдана отырып, мінез-құлық тәсіліне негізделген. Терапияның мәні-баланың қоршаған ортасын өзгерту арқылы проблемалық мінез-құлқын жою немесе азайту. Мінез - құлық тұрғысынан қоршаған орта-бұл баланың әлеуметтік және физикалық ортасы. Әлеуметтік орта дегеніміз – бала байланысатын адамдар, ал физикалық орта-материалдық орта (кеңсе, сынып, жиһаз, карталар, Көлік және т.б.). Терапевтік араласудың негізгі стратегиясы-айналадағы адамдардың мінез-құлық үлгісін баланың проблемалық мінез-құлқына өзгерту және көрнекі кестені енгізу, бөлмені аймақтарға бөлу, сыйақылар мен жазалар жүйесін пайдалану және т. б. арқылы физикалық органы құрылымдау.

Проблемалық мінез-құлықты түзету бойынша психологтың жұмысы екі сатыдан тұрады. Бірінші саты-диагностикалық, оның мақсаты баланың проблемалық мінез-құлқының себебін анықтау болып табылады. Себептердің арасында әл-ауқаттың нашарлығынан туындаған объективті (бас ауруы, тіс ауруы және т.б.); шаршау, оның ішінде сенсорлық шама-

дан тыс жүктеме (көптеген жарқын ойыншықтар, сорылған, шулы және т. б.); байланыс қиындықтары (бала өзінің қажеттіліктері мен тілектерін ауызша білдіре алмайды). Проблемалық мінез-құлықтың тағы бір себебі ауыр психикалық бұзылыстың немесе психикалық аурудың болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда медициналық (дәрі-дәрмектік) көмекке басымдық беріледі.

Мінез-құлық тәсілі аясында проблемалық мінез-құлықтың бірнеше себептері (мақсаттары мен функциялары) бөлінеді. Проблемалық мінез-құлық:

- назар аударту (айқайлау, мұғалімнің келуі үшін дәптер тастату және т. б.);

- қалаған нәрсені алу (допты алу үшін қысу және т. б.);

- болдырмау (тапсырманы орындамау үшін өзін-өзі ұрады және т. б.);

- сенсорлық бекітуді алу (айналдыру және т.б.).

Назар аудару оң және теріс бағытта болуы мүмкін. Мысалы, бала ересек адамды онымен ойнауға мәжбүрлеу үшін қатты жылайды-жағымды назардың мысалы немесе оны ренжіту, айқайлау, ұрысу-теріс назардың мысалы.

Қалаған нәрсені (объектіні немесе әрекетті) алу дегеніміз-баланың қалаған заттарды алу немесе қалаған іс-әрекетке қол жеткізу мақсатында көрсететін әрекеті. Мысалы, бала ата-анасы оған жаңа ойыншық (қажетті зат) сатып алғанша немесе циркке (қалаған іс-әрекетке) жеткенше айқайлайды және жылайды. Баланың қалаған ойыншыққа ие болуы проблемалық мінез-құлықты (жылауды) тоқтатады.

Болдырмауға байланысты мінез-құлық-бұл бала қандай да бір жағдайды болдырмауға немесе жоюға тырысатын мінез-құлық. Аутизмі бар мінез-құлықтың көптеген проблемалары көбінесе осы мақсатқа жетуге деген ұмтылысқа байланысты. Айқай, озбырлық, өзіне-өзі озбырлық сияқты мінез-құлық баланың жағымсыз жағдайларына жауап ретінде пайда болады: шамадан тыс сенсорлық әсерлермен және әдеттегі стереотипті бұзумен; не болып жатқанын түсінбеушілікпен; қызықсыз әрекеттерді орындауға немесе балаға ыңғайсыз нысанда оқуға мәжбүрлеу.

Сенсорлық күшейтуге қол жеткізу дегеніміз белгілі бір сезімдер мен рахат алу мақсатында аутостимуляторлық мінез-құлықты білдіреді. Мұндай жағдайларда балалар назар аударуға немесе қалаған нәрсені алуға тырыспайды, өйткені олар қандай да бір жағдайларды болдырмауға тырыспайды.

Проблемалық мінез-құлықтың себептерін анықтау үшін сенімді ақпаратқа ие болу үшін және, тиісінше, жұмыстың барабар, мақсатты әдістерін таңдау үшін белгілі бір уақыт ішінде әртүрлі жағдайларда баланың мінез-құлқын бақылауды мұқият ұйымдастыру қажет. Байқауға тек психолог ғана емес,

сонымен бірге проблемалық мінез-құлқы бар отбасы мүшелері, мұғалімдер, тәрбиешілер және басқа адамдар да қатысады. Баланың проблемалық мінез-құлқын бағалаудың екі стратегиясын қолдану ұсынылады. Бірінші стратегия проблемалық мінез-құлқтың қолдау жағдайларын анықтауға бағытталған: ол не себепті және не күшейтіледі. Қолдау жағдайларына мыналар жатады:

- алдыңғы жағдай немесе оны тудырған проблемалық мінез-құлқық. Мысалы, баланың проблемалық мінез-құлқы ананың үй тапсырмасын орындауды талап етуінен туындады;

- проблемалық мінез-құлқықтан кейін не болды. Мысалы, бала мектеп заттарын еденге лақтырады, айқайлайды, оқудан бас тартады. Ата-ана балаға айқайлайды, оны жазалайды және кетеді. Осылайша, бала айқайлап, мектеп керек - жарақтарын лақтырып, өз мақсатына жетеді үй тапсырмасын орындаудан қашты. Мүмкін, бала кейіннен тапсырмаларды орындаудан аулақ болу үшін осындай мінез-құлқыққа жүгінеді.

Проблемалық мінез-құлқықтың себептерін анықтау үшін мінез-құлқықты функционалды талдау әдісі қолданылады. Бұл әдіс бақылау нәтижелерін ДПП арнайы формасына жазуды қамтиды. Бұл аббревиатура мыналарды білдіреді:

Д-баланың айналасындағы проблемалық мінез-құлқықтың алдында не болды;

П-баланың проблемалық мінез-құлқы;

П - оны не тоқтатты: оқиға, проблемалық мінез-құлқықтан кейін болған әрекеттер.

Проблемалық мінез-құлқықтың салдары екі нысанда болуы мүмкін: көтермелеу және жазалау. Көтермелеу мен жазаның тиімділігі олардың бала үшін қаншалықты маңызды екендігіне байланысты. Егер, мысалы, проблемалық мінез-құлқық үшін бала оған қажет емес нәрседен айырылса, онда жазаның тиімділігі аз болады. Керісінше жағдайда проблемалық мінез-құлқық азаяды.

ДПП нысанының бланкісі

Баланың Т.А.	Мінез-құлқық (бақылау жүргізілетін)	
Дейін	Мінез-құлқық	Кейін

Бланкті толтыру кезінде маман баланың тек сырттай байқалатын, өлшенетін (рет саны, ұзақтығы) реакциясы мен мінез-құлқық көрсетеді, ал мінез-құлқық пен бағалау тұжырымдамаларына түсінік бермейді. Мысалы, "ол жаман әрекет етті, өкінішке орай құлады..." деген сөздің орнына: "ол үш рет тізесіне құлады, беті қызарып, екі қолының жұдырығын қысып, сол

қолымен оң құлағын жапты"деп жазу керек. Немесе "бала қолын тістейді, иегін ұрады, айқайлайды". Біз баланың проблемалық мінез-құлқы туралы ақпарат жинауға мысалдар келтіреміз.

1-мысал: Қысу

Дейін-бала әуе шарын үрледі, анасы басқа бөлмеден кіріп, олар отырып оқитындар, содан кейін баладан әуе шаригин алды.

Мінез-құлық-бала қатты айғайлап, аяғымен жерди тебе бастады, анасына жақындап, қызарғанша екі қолын шымши бастады.

Кейін-баланың анасы қолын созып, баланы құйрығынан ұрып, оған айқайлайды, бала жылады, анасы бөлмеден шықты.

2-мысал: жылау, долдану.

Дейін -ана баланы қолынан ұстап, оны ойын алаңына апарады, бірақ бағытын өзгертеді.

Мінез-бала қатты айқайлайды, жылайды, жерге құлайды.

Кейін-баланың анасы оны тыныштандыруға тырысады, бірақ бала жылай береді және ол оны әдеттегі жолымен ойын алаңына апарады.

Жиналған ақпаратты жалпылау проблемалық мінез-құлықтың себептері, оның функциялары туралы гипотеза жасауға мүмкіндік береді: мұндай мінез-құлық балаға не береді, не үшін қызмет етеді, жағдайды қалай өзгертеді.

Проблемалық мінез-құлықты бағалаудың екінші стратегиясы проблемалық мінез-құлықтың жиілігін көрсететін сандық мәліметтерді жинау болып табылады. Ол үшін белгілі бір уақыт аралығында проблемалық мінез-құлықтың болуы тіркелетін мінез-құлықты бекіту хаттамасы қолданылады.

Проблемалық мінез-құлықты тіркеу хаттамасы

Бала _____

Проблемалық мінез-құлық - айқай _____

Күні _____

Уақыты (аралық 30 минут)	Проблемалық мінез-құлықтың болуы
8.00-8.30	+
8.30-9.00	
9.00-9.30	+
.....	
.....	
21.00-21.30	+
21.30-22.00	

Уақыт аралығын таңдау проблемалық мінез-құлық эпизодтарының орташа ұзақтығына және оның жиілігіне байланысты. Содан кейін проблемалық мінез-құлық тіркелген аралықтардың саны есептеледі. Бақылау бір апта ішінде жүргізілуі керек. Мінез-құлықты түзету бойынша жұмысты орындағаннан кейін, біз түзетуден бұрын және одан кейін деректерді салыстырамыз, проблемалық мінез-құлықты түзетудің таңдалған тәсілінің тиімділігі туралы түсінік аламыз.

Түзету жұмыстарын жоспарлаушы маман ата-аналарымен бірге баланың мінез-құлқында нені өзгерткісі келетінін шешуі керек. Ата-аналардың сұранысына, баланың проблемалық мінез-құлқын талдау нәтижелеріне байланысты мінез-құлықтың себебін, оның функциясын анықтап, мінез-құлықты түзету бағдарламасын жасау керек. Проблемалық мінез-құлықтың сипаттамасы:

- сырттай байқалатын реакциялар тұрғысынан мінез - құлықтың нақты сипаттамасын қамтуы тиіс;
- жеке болу;
- осы мінез-құлық түзетуге жатпайтын жағдайлардың сипаттамасын қамтуы тиіс (егер бар болса);
- болашақта түзету жұмысымен байланыстыру.

Проблемалық мінез-құлықтың мақсатын, оның көріністерінің жиілігін анықтағаннан кейін, бұл мінез-құлықтың оны тудырған оқиғалармен және жағымсыз мінез-құлықты азайтуға немесе жоюға ықпал ететін оқиғалармен эмпирикалық байланысын орнату қажет.

Әрі қарай, баланың проблемалық мінез-құлқын жою үшін нақты, жеке әдістерді таңдау бойынша жұмыс жүргізіледі. Мінез-құлық тәсілі аясында келесі әдістер қолданылады:

а) Стереотиптік бұзылуларға реакциямен байланысты мінез-құлық проблемаларын болдырмау. Ол үшін мінез-құлық икемділігін дамытуға бағытталған жұмыс жүргізіледі, атап айтқанда:

- проблемалық мінез-құлық туындауы мүмкін жағдайлардың алдын алу;
- кестені дәйекті және мұқият өзгерту арқылы пайдаланыңыз;
- қатаң стереотиптердің қалыптасуының алдын алу мақсатында әр түрлі тәжірибе ұсыну, енгізілген инновациялар мен өзгерістерді алдын-ала болжауға және сәйкесінше аз жарақат алуға тырысу;
- балаға қойылатын артық талаптардан аулақ болу;
- оны жаңа жағдайларға дозаланған және біртіндеп енгізу;
- баланы жағдайды өзгертуге деген ұмтылысын білдірудің басқа, жеткілікті тәсілдеріне үйрету. Егер бала сөйлей алса, оған наразылық пен құлықсыздықты білдіретін сөйлемдерді үйретуге болады: " Мен қаламаймын", " жоқ " және т. б.;
- егер қандай да бір себептермен бұл жағдай сөзсіз болса, балаға озбырлық

немесе айқайлау арқылы жағымсыз жағдайдан аулақ болуға мүмкіндік беретін осы мінез-құлықтың көріністерін көтермелемеу керек.

- мінез-құлық проблемалары туындаған жағдайларда теріс эмоционалды реакцияларды көрсетпеу өте маңызды. Ашу, тітіркену көріністері жағдайды нашарлатады және проблемалық мінез-құлықты нығайтады.

б) Проблемалық мінез-құлықты елемеу. Бұл әдіс әдетте баланың мінез - құлқының мақсаты ересек адамның назарын аудару болған кезде қолданылады, ал көрсетілген мінез-құлық қауіпті немесе қауіпті емес. Мінез-құлықты елемеу дегеніміз - қолайсыз деп саналатын баланың мінез-құлқына назар аудармау, жауап бермеу. Ересектер түсініктеме бермейді, көзге көрінбейді, айыптайды және айыптайтын ескертулерге жүгінбейді. Егер бала ойыншық алуға тырысса, сіз оның соққыларын елемей, ойыншық бермейсіз. Сіз баладан алыстай аласыз, ойыншықты баланың көру аймағында болмауы үшін шкафта алып тастай аласыз.

Елемеу тактикасын қолданудың бастапқы кезеңінде бала жағымсыз мінез-құлықты күшейтуі мүмкін. Дегенмен, ересек адам тандалған тәсілді берік ұстануы керек. Баланың реакциясы мен мінез-құлқын үнемі бақылау қажет. Жағымсыз мінез-құлықтың төмендеуі болған кезде: бала тыныш сыбырайды, лақтыруды тоқтатады, тыныш жатып немесе ойнайды және т.б., содан кейін біз сабақта үзілген жұмысты жалғастырамыз.

Елемеу рәсімін мұқият орындау керек, өйткені ол озбырлық және / немесе өзін-өзіозбырлық және истерия түріндегі аффективті реакциялармен, елемеу рәсіміне дейін болмаған жағымсыз мінез-құлықтың жаңа түрлерінің пайда болуымен бірге жүруі мүмкін.

в) Қажетті мінез-құлықты бекіту (күшейту). Маман ынталандырушылар деп аталатын заттарды - тәттілерді, сүйікті ойыншықтарды, баланың іс - әрекеттерін, мақтауды қолдана отырып, қалаған мінез-құлықты тіркейді, күшейтеді. Проблемалық мінез-құлықпен үйлеспейтін мінез-құлықты, сондай-ақ проблемалық мінез-құлықтың болмауын күшейтіңіз. Мысалы, бала ересек адамды қысады, қолын қалтасына салуды сұрайды, егер ол нұсқауларды орындаса, оны көтермелейді. Тағы бір мысал: бала оларды жинау туралы өтінішке жауап ретінде ойыншықтарды шашыратады. Бала ойыншықтарды қорапқа жинаған кезде, ол бірден көтермеленеді.

Баланың ынталандырушылары әртүрлі болуы керек және баланың маңызды қажеттіліктері мен мүдделерін көрсетуі керек. Кез-келген көмек баланың нақты қалауына немесе қажеттілігіне сәйкес келуі керек, яғни ол "осында және қазір" қалаған нәрсе. Сондықтан психолог баланың қазіргі қажеттіліктерін ескере отырып, мінез-құлық ынталандырушыларын икемді түрде өзгертуі керек.

г) Мінез-құлықты қайта бағыттау баланың назары мен іс-әрекеті оң немесе басқарылатын жағдайға бағытталған кезде проблемалық мінез-құлықты

қалағанға ауыстыруды қамтиды. Мысалы, егер бала жылап, ойыншықты бермесе, онда сіз оның назарын басқа затқа немесе сүйікті іс-әрекеттерге (сабын көпіршіктері, айналдыру және т.б.) ауыстыра аласыз.

д) Жаза. Проблемалық мінез-құлық эпизодынан кейін балаға жағымсыз ынталандыру жағдайға енгізіледі, көбінесе қайталанатын физикалық жаттығулар қолданылады (иілу, отыру, итеру және т.б.). Бұл әдіс проблемалық мінез - құлық - айқын демонстрациялық-кез-келген жағдайда назар аударуға деген айқын ниетпен қолданылған жағдайда қолданылады. Мысалы, егер бала заттарды шашыратып, тапсырманы орындау кезінде айқайласа, онда психолог балаға бей-жай қарамайды және оған толық физикалық қолдау көрсете отырып, 10 тізе бұғу жасауға көмектеседі. Жағдай проблемалық мінез-құлық жойылғанша қайталады. Бұл тактиканы қолданғаннан кейін алдымен проблемалық мінез-құлық қайталануы мүмкін екенін есте ұстаған жөн, бірақ ересек адамның тыныштығы мен дәйектілігі қажетті нәтижеге қол жеткізуге ықпал етеді.

е) "Күту уақыты" немесе үзіліс. Бала проблемалық мінез-құлық эпизоды аяқталғанға дейін проблемалық мінез-құлық туындаған жағдайдан шығарылады. Мұны істеу үшін бөлмеде біз арнайы орын бөлеміз, мысалы, баланы отырғызатын бұрыштағы орындық. Күту уақыты кезінде баланың мінез-құлқын ересектер елемейді.

Егер баланың мінез - құлқының себебі жағымсыз жағдайдан аулақ болса, бұл әдісті қолдануға болмайды, өйткені мұндай жағдайларда күту уақыты проблемалық мінез-құлықты күшейтеді.

Аутизмнің ауыр бұзылымдар бар балаларға арналған бағдарламаны іске асырудың **күтілетін нәтижелері** баланың тұрақты көрсеткен келесі дағдылары болуы мүмкін:

- ұсынылған тапсырмаларға, ойындарға назар аударады және оларды мақсатты түрде орындайды;

- ересек адамға қарап, оның қажеттіліктері мен тілектерін, соның ішінде PECS карталарын немесе жеке сөздер мен сөз тіркестерін білдіру үшін жақындайды;

- ересек адамның түрлі іс-әрекетіне еліктейді, кезектілікті сақтайды;

- түрлі дағдыларға үйренеді және оларды сабақтарда, үйде, түрлі жағдайларда қолданады;

- әлеуметтік қолайлы мінез-құлықты көрсетеді, белгілі бір ережелерді орындайды; проблемалық мінез-құлық жоқ немесе сирек кездеседі.

Баланы дамыту және оқыту бойынша психологиялық жұмыстың нәтижелері оның ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне, сондай-ақ оқу факторлары мен дамудың ішкі динамикасына байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Барлық күтілетін нәтижелерге қол жеткізу эмоционалды-деңгейлік және ойын терапиясының әдістері мен тәсілдерін қолдана отырып, баланың

дамуындағы жақсы қарқын мен жұмысқа дайын екендігін көрсетеді. Мұндай жағдайларда психолог жеңіл және орташа аутизмдік бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарламаның мақсаттарына, міндеттеріне және болжамына (күтілетін нәтижелерге) назар аудара отырып, балаға арналған жеке бағдарлама жасайды. Дамудың шамалы қарқынымен, медициналық факторларға байланысты кері кету және дамудың регрессиясының көріністерімен осы бағдарлама аясында жұмыс жалғасуда.

4 Орташа және жеңіл аутизмдік бұзылымдары бар ерте және мектеп жасына дейінгі балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы

Орташа және жеңіл аутизмдік бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарлама психологиялық-педагогикалық жұмыстың төрт дәйекті сатысы арқылы іске асырылады, олардың әрқайсысының өз мақсаты мен міндеттері, тәсілдері мен әдістері бар, психолог жұмысының жалпы (түпкі) мақсаты мен нәтижелеріне қол жеткізудегі сабақтастықты сақтай отырып.

Бірінші кезеңдегі психологиялық-педагогикалық жұмыс баланың іс-әрекеттеріне қосылу және оны бірлескен қызметке тарту стратегиясын қолдана отырып, бастапқы кезеңде аутизмдік бұзылулары бар балаларға арналған жоғарыда аталған бағдарлама аясында жүзеге асырылады.

Психологиялық-педагогикалық жұмыстың екінші сатысы. Сатысының мақсаты-баланың стереотиптік әрекеттерін мақсатты ойын әрекеттеріне айналдыру, қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту және қиындату.

Сатының міндеттері:

- эмоционалды және ойын өзара әрекеттесу тәсілдерін кеңейту;
- қарапайым қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру;
- қарым-қатынастың жана құралдарын түсіну мен қолдануды дамыту: ишара, ым-ишара, дыбысқа еліктеу, сөздер;
- ойын шарттары мен ережелеріне сәйкес мақсатты ойын әрекеттерін қалыптастыру;
- ішінара құрылымдалған іс-әрекет режимінде баланың мінез-құлқын ұйымдастыру.

Әдістері: бұл кезеңде О. С. Никольскаяның эмоционалды-семантикалық терапиясының әдістері мен тәсілдері, сенсорлық біріктіру, сонымен қатар психологиялық жұмыс тәжірибесінде және мектепке дейінгі білім беру бағдарламаларында қолданылатын қозғалмалы, музыкалық және мотор ойындары мен әлеуметтік-коммуникативті ойындар қолданылады [8,22,23,27-30,43-45].

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша алгоритм және ұсыныстар

Баланың стереотиптерін кеңейту және қиындату, оларға әлеуметтік мағына беру жұмыстары бұрын баламен бірге ойнаған ойындар мен іс-шаралар негізінде жүзеге асырылады. Негізгі жаңалық-ойын (іс-қимыл) мақсатының, баланың ұстануы керек ойын шарттары мен ережелерінің пайда болуы. Психологтың міндеті-балаға қажетті шарттар мен ережелерді сақтай отырып, мақсатқа жету қызықты болатындай ойын ұсыну. Бала мен ересек адамның арасындағы ойын әрекеті ұзаққа созылады және қарқынды болады. Баланың іс-әрекеті мен ойын сүйемелдейтін қимылдар, сөздер мен қысқа тіркестер белсенді түрде енгізіледі, баланы қимылдар мен сөздерді қолдануға ынталандыратын жағдайлар жасалады.

Дәстүрлі балалар ойындарына жақындаған жаңа ойындар біртіндеп енгізілуде: мобильді, музыкалық және мотор және т.б. ойынның қарапайым нұсқасынан күрделіге көшу біртіндеп жүреді, яғни бала оның ережелерін игеріп, оған қызығушылық танытқан сайын. Әр ойынға шамамен 6-8 сабақ уақыты.

Сабақтың құрылымына әр сабақта әрдайым және әрдайым өткізілетін сәлемдесу және қоштасу рәсімі кіреді. Алдымен біз баланы оны орындауға тартамыз, оған көмектесеміз және міндетті түрде орындалған әрекеті үшін марапаттаймыз. Бірте-бірте бала рәсімге үйреніп, оны өздігінен орындайды.

Белгілі бір тәртіпті, ойындардың, сабақтардың дәйектілігін ұйымдастыру және үнемі сақтау қажет. Жаңа әрекетті немесе ойынды енгізу белгілі қызмет түрлеріне негізделген. Жаңа ойын әрекетін алдымен психолог баланың не күтіп тұрғанын және оның қызықты, қызықты және ол үшін қорқынышты емес екенін түсінуі үшін жүзеге асырады. Сабақтардағы баланың бірлескен іс-әрекеті ішінара құрылымдалған болады: сабақтың басталуы мен аяқталуы, ойындардың белгілі бір тәртібі, сақталуы керек ойын шарттары мен ережелері бар. Ол үшін аутизмнің ауыр бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарламада баяндалған құрылымдау және визуализация әдістері: көрнекі кесте, суреттер және т.б. пайдаланылуы мүмкін.

Ойындар барысында психолог ым-ишара мен сөздерді белсенді қолданады. Әр сабақта қолданылатын қимылдар мен сөздердің белгілі бір арсеналын таңдап, оны біртіндеп кеңейту керек. Сонымен қатар, бірлескен ойындар барысында баланы ым-ишара мен сөздерді қолдануға ынталандыру жұмыстары жүргізілуде. Осы немесе басқа қимылды немесе сөзді қашан және қалай қолдану керектігі туралы алдын-ала ойлану керек. Қимылдарды дәйекті түрде орындау үшін байланыс кестесін (6-қосымша) пайдалануға болады.

Дәстүрлі балалар ойындарына жақындаған жаңа ойындар біртіндеп енгізілуде: мобильді, музыкалық және мотор және т.б. ойынның қарапайым

нұсқасынан күрделіге көшу біртіндеп жүреді, яғни бала оның ережелерін игеріп, оған қызығушылық танытқан сайын. Әр ойынға шамамен 6-8 сабақ уақыты.

Сабақтың құрылымына әр сабақта әрдайым және үнемі өткізілетін сәлемдесу және қоштасу рәсімі кіреді. Алдымен біз баланы оны орындауға тартамыз, оған көмектесеміз және міндетті түрде орындалған әрекеті үшін марапаттаймыз. Бірте-бірте бала рәсімге үйреніп, оны өздігінен орындайды.

Белгілі бір тәртіпті, ойындардың, сабақтардың дәйектілігін ұйымдастыру және үнемі сақтау қажет. Жаңа әрекетті немесе ойынды енгізу белгілі қызмет түрлеріне негізделген. Жаңа ойын әрекетін алдымен психолог баланың не күтіп тұрғанын және оның қызықты, тартымды және ол үшін қорқынышты емес екенін түсінуі үшін жүзеге асырады. Сабақтардағы баланың бірлескен іс-әрекеті ішінара құрылымдалған болады: сабақтың басталуы мен аяқталуы, ойындардың белгілі бір тәртібі, сақталуы керек ойын шарттары мен ережелері бар. Ол үшін аутизмдік ауыр бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарламада баяндалған құрылымдау және көрнекілеу әдістері: көрнекі кесте, суреттер және т.б. пайдаланылуы мүмкін.

Ойындар барысында психолог ым-ишара мен сөздерді белсенді қолданады. Әр сабақта қолданылатын қимылдар мен сөздердің белгілі бір көлемін таңдап, оны біртіндеп кеңейту керек. Сонымен қатар, бірлескен ойындар барысында баланы ым-ишара мен сөздерді қолдануға ынталандыру жұмыстары жүргізілуде. Осы немесе басқа қимылды немесе сөзді қашан және қалай қолдану керектігі туралы алдын-ала ойлану керек. Қимылдарды дәйекті түрде орындау үшін байланыс кестесін (6-қосымша) пайдалануға болады.

Бағдарламаның мазмұны

I. Баланың стереотиптік әрекеттеріне негізделген ойындар

1) үйірмеге негізделген ойындар:

- ересек адам балаға қосылып, "айналамыз, айналамыз, айналамыз" деп айтады. Содан кейін ол еденге құлап, "бух" сөзін айтады немесе "тоқта" дейді және тоқтайды. Бірнеше секундқа кідіреді. Содан кейін ойын жалғасады;

- ересек адам айналады және: "жапырақтар айналып жатыр, айналып жатыр", жапырақтарды таратады (нақты, қағаз және т.б.). Психолог: "жапырақтар құлады" деп айтады және оларды себетке жинай бастайды. Балаға себет береді және оған жапырақтарды жинауды ұсынады. Алдымен біз балаға көмектесеміз және оны әрдайым мақұлдаймыз, себетке жапырақ салған кезде оны мадақтаймыз. Ойын соңында біз оған анасына "өз жетістіктерін" көрсетуді, одан сыйақы алуды ұсынамыз. Содан кейін ақшақарларды шашыратуға болады және т. б.

Заттарды тарату және жинау негізінде біз мақсатты әрекеттері бар жаңа

ойындар ұйымдастырамыз: "Сәлем", "себеміз, себеміз, жинаймыз", "Орман-да саңырауқұлақтар, жидектер тереміз" және т. б.

Мұндай ойындар барысында біз жалпы алгоритмді қолданамыз:

- біз әртүрлі заттарды (жұлдыздар, гүлдер, саңырауқұлақтар, шарлар) таратамыз);

- біз оларды себеттерге, шелектерге және т. б. жинап, "жинаймыз, жинаймыз" деген сөзбен бірге "міне, саңырауқұлақ тағы саңырауқұлақтар»;

- біз сұқтап ымдауды қолданамыз және бірлесіп назар аударамыз: "міне, тағы бір жұлдыз»;

- баладан қимыл мен "бер" сөзін қолдана отырып, затты беруді сұраймыз»;

- ойын барысында және соңында: "Жарайсың!" "Қанша саңырауқұлақ жиналды!" және қимылдар: бас бармақ, қол шапалақтау "бесті әкел" және т. б.

2) шеңберде жүгіруге негізделген ойындар. Бала бөлмедегі шеңберде жүгіреді:

- ересек адам қосылады, бірақ ұшақтың қанаттарына еліктеп, қолдарын екі жаққа жаяды. Содан кейін "Тоқта" командасы бойынша ересек адам тоқтап, 5-10 секунд тұрады, ал "ұшып кетті" командасы бойынша ол жүгіруді жалғастырады. Біз бірнеше рет ойнаймыз;

-біз "қуып жетемін, қуып жетемін-ұстап аламын" деп айқайлап жүгіреміз және баланы "ұстап алдым" деп аз құшақтап, босатамыз. Бірнеше рет қуып болғаннан кейін, біз оны ұстап алмаймыз, бірақ баланы қуып жетіп, оның алдында болуға тырысамыз, ол сізді ұстап алуға итермелейді. Бірте-бірте біз балаға дәстүрлі ойын ойнауды үйретеміз: бала ауызша сұрау бойынша әрекет етеді және "мен сенің артыңнан жүгіремін, қаш, қаш", ал қазір "сен мені қуып жетесің, қуып жетесің".

3) "мұнара" ойыны. Бала мұнараны текшелерден құрайды:

- сондай-ақ, ересек адам "мен мұнара саламын" іс-әрекетімен бірге текшелерден мұнара салады. Содан кейін ол ғимараттан бір метр қашықтыққа кетеді және беске дейін дауыстап есептейді. Содан кейін ол мұнараға жүгіріп барып, оны бұзады, "Бух" сөзін және "мұнара құлады" сөзін айтады. Бірнеше рет қайталайды және баланы ойынға тартады. Содан кейін ойын алдымен жалғасады.

II Эмоционалды ойындар: "Ку-ку" ойынының негізінде "жасыру және іздеу" ойыны ұйымдастырылады»:

а) Психолог экран ретінде үлкен шарфты пайдаланып, баланың алдында бетін жауып, ашады. Бірнеше рет болғаннан кейін ол өзін толығымен жабады, баланың реакциясын күтеді. Егер бала ересек адамды іздемесе (шарфты алып тастамаса), онда психолог "ку-ку" дейді, баланы 3-4 рет шақырады. Егер бала ересек адамды іздемесе, онда ол өзі шарфын алып

тастап: "Міне, мен (немесе психологтың аты)!", "Таптым, таптым!" Баланың көзіне қарайды, жымияды, құшақтап тұрады.

Содан кейін "енді аюды жасырынады" деген сөздерден кейін біз баланы жабамыз, оны тапқан кезде іздейміз және қуанамыз (көзбен түйісу, күлкі, аз ғана құшақтау).

б) Психолог музыкамен үлкен шарфпен қозғалады, онымен толқынды қозғалыстар жасайды. Музыка тоқтаған кезде ол еденге жатып, шарфпен жабынады. Баланың реакциясын күтіп кідіртіңіз. Егер бала жақындамаса, оны келесідей атаңыз: "Даня, ку-ку!", "Даня, қайда ...психологтың аты"?»;

Әрі қарай, біз балаға шарфпен музыкаға көшуді ұсынамыз. Біріншіден, біз оған музыканы тоқтатқан кезде, тоқтауға, жатуға және шарфпен жабуға, оны «»тапқанша күтуге көмектесеміз,

Бірте-бірте баланы мадақтау мен мақұлдауды пайдаланып, ойын ережелерін орындауға үйретеміз.

в) ересек адам, содан кейін бала кезек – кезек әр түрлі жерлерде жасырады: қораптар, үстелдің астында, перделердің артында және т.б. бала жасырудың дәстүрлі алгоритмін біртіндеп үйренеді: жасыру - олар тапқанша күту және іздеу-табу және сәттілікке қуану.

III Сенсо-моторлы ойындар

Белгілі бір сенсорлық тәжірибені игергеннен кейін және балалардағы сенсорлық ыңғайсыздықты төмендеткеннен кейін, жұмыстың алдыңғы кезеңіндегі жұмыс нәтижесінде сезімдерді ажыратуға және оларды біріктіруге бағытталған ойындар кіреді. Вестибулярлық, проприоцептивті және тактильді сезімдердің бірігуіне негізделген бұл ойындар мен жаттығулар мақсатты болады, яғни баладан белгілі бір мақсатқа жетуді талап етеді. Мұндай ойындар мен жаттығулар барысында бала сезімнің әртүрлі және өзгеретін сипаттамаларын ажырата бастайды. Ол сенсорлық әсерлерді түсіну және уақытында әрекет ету, объектілердің немесе оқиғалардың бөлшектерін ажырата білу қабілетіне ие, мысалы, аяқтардың бұлшық ет күштерін (олардың күші, амплитудасы және уақтылы қосылуы) аяғыңызды қабырғаға итеріп, серпіліп тұру керек.

Төменде вестибулярлық және проприоцептивті және тактильді сезімдерді ажыратуға және біріктіруге, поструральды бақылау мен тепе-теңдікті сақтау дағдыларын дамытуға арналған ойындар мен жаттығулар жиынтығы ұсынылған. Іс-әрекеттің барлық түрлеріне арналған жалпы ережелер-мақсат қою (сөздерді, сөз тіркестерін, қимылдарды қолдану), іс-әрекеттің басталуының шартты сигналы ("жүгірді", "бастау, назар, марш!" және т. б.), оның аяқталуы ("жүгірді", "Тоқта" және т. б.) және әрекеттерді бағалау ("жақсы", "Алақай!", "Сен жеңдің", "бесті әкел" қимылдары және т.б.).

1. Тепе-теңдікті сақтай отырып, тегіс емес беттерде, орындықтарда, пуфтарда, жұмсақ модульдерде, гимнастикалық және көлбеу тақталарда жүріңіз.

2. Фитдопта отыруға, жатуға, серпілуге және секіруге қолдау көрсетпей, құлап кетпеуге тырысу.

3. Теңдегіште жатып, отырып, тұрып теңселу. Теңдегіште тұрып шарды ұру.

4. Кедергілері бар жолмен жүру: 10-15 см биіктікте орнатылған штангаларды, тіректерді басып өту.

5. Балалар орындықтарымен жүру (50-80 сантиметр қашықтықта бес орындық).

6. Швед қабырғасынан көлбеу баспалдақпен көтеріліп, түсу.

7. Туннельде жүріңіз (эртүрлі биіктіктегі бірнеше туннельдер).

8. Өткеншекте тербеліп, қабырғадан аяқпен алыстау.

9. Төбешіктен түсіп және оған көтерілу.

10. Доп ойындары: допты екі қолыңызбен ұстау; допты екі қолымен лақтырып, ұстау.

11. Допты таяқпен, картон түтікпен екі қолымен ұстау. Бала аяқтарын қозғамай тұрып, денесін бұрып, ортаңғы сызықты кесіп өтуі керек.

12. Аяқтарыңызбен бірге, торларда секіру (белгілі бір бағытсыз).

13. Балықты магнитке немесе пинцеттерге балық аулау-ағаш бүргелер.

14. Өткеншекте жатып тербелу және доппен кеглиді ұрып түсіру.

15. Кеглиді доппен, таяқпен ұрыу.

16. Кегльдер арасында оларды ұрмай өту.

17. Нысанаға лақтыру: допты шелекке, қораптар және т. б. лақтыру.

18. Шеңберлерді конустарға, пирамида өзектеріне кигізу.

19. Тепкішекте тербелу және доптарды нысанаға лақтыру.

20. Бала әр түрлі әрекеттерді жүйелі түрде орындайтын кедергінің жолағын жеңу: ол секіреді, жүгіреді, өрмелейді, домалайды, секіреді, едендегі белгілермен жүреді, допты лақтырады және т. б.

21. Бөтелкелермен ойындар. Психолог көрсетеді: ол кішкентай заттарды (тастар, моншақтар) алады, бөтелкені ашады, оған заттарды құйып, қатты және жай шайқайды. Балаға кішкентай заттары бар бөтелке мен шыныаяқ ұсынады және оны барлық әрекеттерді орындауға шақырады. Содан кейін бөтелкені "Назар аударыңыз" және "Қатты" пәрменімен шайқаңыз – қатты дірілдейді; "тыныш"- жай дірілдейді.

22. Ойындар-эстафеталар. Қолында доп бар ересек адам сызықта тұр, команда бойынша: "бастау, назар, жүгір!", бөлменің басқа жағына қарай жүгіреді, қорапқа жетеді, оған доп лақтырады және сызыққа қарай жүгіреді. Содан кейін бала жүгіреді. Әрі қарай, конустарға сақиналар, пирамида өзегіндегі сақиналар кигізу, текшені текшеге қою және т. б.

IV Музыкалық-қозғалу ойындары.

Музыка мен сөздерге (Е.Железнованың "сіз бізбен бірге шапалақтайсыз, шапалақтайсыз" және т. б. әндері) біз баламен бірге қолдарымызбен, аяқтарымызбен, денемізбен қозғалыстар жасаймыз. Алдымен қарапайым

қозғалыстар баяу қарқынмен орындалады, содан кейін тезірек және күрделі болады.

V Балалар ойындары.

1) "Қоян" ойыны. Біз қоянның үйін белгілейміз, мысалы, үлкен қағаз парағы, шеңбер, төсеніш және т.б. ересек адам "қоянның үйінде" және "қоян серуендеуге шықты" деген бұйрық бойынша, ол қоянның қимылына еліктеп, секіреді, "секіру-секіру" сөздерін айтады. "Тоқта" командасы бойынша тоқтайды. 5-10 секунд тұр. Содан кейін ойын жалғасады. Біз баланы ойынға тартамыз.

Ойынға ескертпе: егер бала қосылса, бірақ ойынның келесі әрекетіне ауыса алмаса (тоқтаса), ересек адам баланы орнында ұстап тұруға көмектеседі. Статика уақытын 3-5 секундқа дейін қысқартып, уақытты одан әрі арттырамыз.

2) "Құс және ұя" ойыны. Біз құстың ұясын белгілейміз (үлкен қағаз парағы, шеңбер, пуф және т.б.). Ойын көрсетілімінен кейін психолог: "ұядағы құс отырады" дейді. Бала "ұяға" отырады. "Құс ұшып кетті" командасы бойынша бала тұрып, бөлмеде жүгіріп, қолдарын бұлғайды. Ересек адам: "құс үйге", бала қайтадан "ұяға" отырады. Алдымен біз балаға бір әрекеттен екіншісіне ауысуға көмектесеміз. Бірте-бірте бала ойын ережелерін үйренеді.

3) Доппен ойнау. Бала мен ересек адам бір-біріне қарама-қарсы еденге отырады, аяқтарын жауып, допты досына айналдырады. Мұғалім баланы бағыттайды: "Әмір, маған допты домалат! Жарайсың! Допты ұста. Ұстап алды!»

VI Сүйікті ойындар мен іс-шаралар.

Сабақтың құрылымына баланың қызығушылығы бар ойындар мен іс-шаралар кіруі керек, мысалы, кез-келген заттармен және ойыншықтармен ойнауға немесе бірдене жеуге деген ұмтылыс. Біз оған осы мүмкіндікті береміз: біріншіден, демалу және ынталандыру мақсатында, сондай-ақ өзара әрекеттесу жолдары мен құралдарын қалыптастыру мақсатында. Ол үшін баланы ынталандырамыз:

а) таңдау жаса: "Сен бұл машинаны немесе басқасын қалайсың ба". Сен тәттіні қолдана аласыз-печенье немесе банан. Біз машиналарды баладан әр түрлі қашықтықта ұстаймыз, оны қолын созуға, көзіңізге қарауға, "бұл" "бер" деп айтуға мәжбүр етеміз.

б) сұқ қимыл, сөздерді қолданыңыз. Ойыншықтар қол жетпейтін биіктікте тұр. Психолог былай дейді: "Қандай машинаны қалайсың? Мынаны ма?" және саусағыңызбен машинаға немесе "мынаны ма?" деп басқасын көрсетеді. Баланы көз салуға, сұқтап көрсетуге, "Бер", деген сөзді, "Машинаны бер" сөзін қолдануға ынталандырамыз. Егер бала сөйлеуді қолданса, сіз: "сізге қай машинаны беру керек - жасыл немесе қызыл; үлкен немесе кішкентай" деп сұрай аласыз.

в) бірлесіп назар аудару реакциясын дамыту. Эмоционалды және қызықты екпінмен біз: "Дамир, қарашы, қарашы!" біз бүйірде және белгілі бір биіктікте тұрған шарфпен жабылған затқа қарап, сұқ қимылмен көрсетеміз. Кейін бала затқа қарағанда, оның көзіне қарап және қызығушылықпен сұраймыз: "Бұл сонда не?" Содан кейін біз тақырыпқа жақындаймыз, баланың көзіне қайта қараймыз" онда не бар?" және шарфты тастаңыз. Тақырып бала үшін маңызды болуы керек: сүйікті ойыншық, тәттілер және т. б.

г) біз балаға қызықты кішкентай заттарды баланың өзі аша алмайтын қақпағы бар шыны немесе мөлдір пластикалық контейнерлерге саламыз: балалар, автомобильдер, печенье, кәмпіттер . Біз оларды сөреге қойдық. Біз баланы көзді, қимылдарды қолдана отырып, сізден өтінуге ынталандырамыз: "беріңіз", "ашыңыз" деген көзқарас пен ым-шараны қолданып, өтініш жасауға ынталандырамыз. 1 Ересек адам сұрайды және ыммен : "қаласаң, мен ашайын ба", "Менен сұра", " саған не керек?». Баланы "бер", "ашыңыз" деген сөздерді айтуға ынталандырамыз.

Алғашқы сабақтардың үлгі құрылымы.

- сәлемдесу

- баланың іс-әрекетіне негізделген ойындар

- сенсо-моторлы ойындар

- баланың сүйікті ойыны.

- эмоционалды ойын.

- қоштасу.

Келесі сабақтардың шамамен құрылымы.

- сәлемдесу.

- баланың іс-әрекетіне негізделген ойындар.

- сенсо-моторлы ойын.

- эмоционалды ойын.

- музыкалық-қимыл ойыны.

- балалар ойыны.

- қоштасу.

Жұмыстың екінші кезеңінен күтілетін нәтижелер

Бала үнемі немесе тұрақты емес:

- көз байланысын қолдайды, бет әлпетін (қуаныш, таңданыс, наразылық) бірнеше қимылдарды, сөздерді түсінеді, жеке ауызша өтініштерді орындайды;

- көзді, күлімсіреуді, вокализацияны, жанасуды, құшақтауды, қимылдарды, сөздерді қолдана отырып, байланыс орнатады;

- бірлескен ойынға қатысады, ересектердің іс-әрекеттеріне еліктейді;

- мақсатты әрекеттерді орындайды: шарттарды сақтай отырып (өзіңіз немесе ересек адамның көмегімен) түпкі мақсатқа жету үшін 2-3 әрекеттің реттілігі);

- сәлемдесуден қоштасуға дейін сабақ рәсімін ұстанады, бір қызмет түрінен екіншісіне жай ауысады.

Психологиялық-педагогикалық жұмыстың үшінші сатысы

Мақсаты-қарым-қатынас және өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту, әртүрлі мақсатты әрекеттерді, әлеуметтік ойындарды қалыптастыру.

Сатының міндеттері:

- қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің әртүрлі дағдыларын игеру;
- қарым-қатынас құралдарын кеңейту: ауызша емес және сөйлеу құралдарын түсіну және қолдану;
- әлеуметтік әрекеттерді игеру: пәндік, процедуралық және сюжеттік-ойын әрекеттері;
- баланың жақын ортасы туралы әлеуметтік идеяларды қалыптастыру: жақын адамдар, тұрмыстық заттар, іс-шаралар, оқиғалар.
- құрылымдық іс-әрекет режимінде баланың мінез-құлқын ұйымдастыру.
- белгілі бір мінез-құлық ережелерін игеру және орындау.
- әр түрлі дағдыларды қалыптастыру: мотор, перцептивті, ақыл-ой, сөйлеу.

Әдістері: бұл кезеңде О.С. Никольскаяның эмоционалды-семантикалық терапиясының әдістері мен тәсілдері, мектепке дейінгі білім беру бағдарламалары мен әдістерінде қолданылатын қозғалмалы, музыкалық-мотор ойындары мен әлеуметтік-коммуникативті ойындар, сөйлеуді қалыптастыру әдістері мен тәсілдері, Ғаламдық оқу әдістері қолданылады [8,27-30,45, 49,50].

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша алгоритм және ұсыныстар.

1. Бұл кезеңде баламен сабақтар құрылымдалған түрде өткізіледі. Белгілі бір кесте жасалады: балаға белгілі болуы керек іс-шаралар, ойындар тізбегі. Ол үшін көрнекі кесте жасалады, онда әр саты суретпен (немесе басқа графикалық белгімен) көрсетіледі. Балаға алдымен не болатыны, содан кейін сабақтың барлық реттілігі ауызша хабарланады. Жоспар бойынша неғұрлым күрделі іс-шаралар, соның ішінде баланың ақыл-ойының күш-жігерін қажет ететін үстелде отыру, жеңіл, мобильді немесе сүйікті адамдар арасында ауысады; қажет болса, демалу және материалдық ынталандыру (тәттілер, сүйікті ойыншық) қамтамасыз етілуі мүмкін. Сабақтың соңында қорытындылау енгізіледі: балаға, оның ата-анасына не және қалай істегені туралы хабарлама.

2. Бала мен ересек адамның арасындағы ойын өзара әрекеті күрделене түседі: ойын бастамасы ересек адам мен балаға тең келеді; кезектілік енгізіледі: алдымен біреуі, содан кейін екіншісі әрекет етеді; ойынға қатысушылардың іс – әрекеттеріне баға беріледі. Бала ересектер мен туыста-

рымен қарым-қатынаста және қарым-қатынаста түсінетін және қолданатын қимылдар, сөздер, сөз тіркестерінің ауқымы кеңеюде.

3. Үшінші сатыда балалардың дәстүрлі іс-әрекеттері, ойындары мен жаттығулары қолданылады, бірақ баланың әлеуметтік-коммуникативті, сөйлеу және ақыл-ой қабілеттеріне, сондай-ақ оның психикалық және сенсорлық төзімділігін ескере отырып міндетті түрде сәйкес келеді. Балалар осы кезеңде психофизикалық тонустың жоғары деңгейін көрсетсе де, аутизмі бар балаларда, әсіресе ерікті әрекеттерді орындау кезінде, тез шаршау мен қанықтылықты ескеру қажет. Балалардың дәстүрлі ойындары мен іс-әрекеттері, қарапайым түсінікке қарамастан, аутизмі бар бала үшін өте қиын, өйткені олар оған көп көңіл бөлуді және психикалық күш-жігерді қажет етеді: отыру, тыңдау, қарау, мақсат қою және оған жету үшін үнемі әрекет ету. Сондықтан аутизмі бар баланы мұндай ойындарға тарту баланың жағдайы мен мінез-құлқындағы шамадан тыс жүктемелерден (психикалық, сенсорлық, эмоционалды) және сәйкесінше бұзылулар мен бұзылымдардан аулақ болу үшін біртіндеп, мұқият, мөлшерленген болуы керек.

4. Біріншіден, іс-әрекеттер балаға таныс немесе айқын болатын заттармен ойындар қолданылады: пирамида жасау, сақиналарды өзекке бекіту, жұмбақтар жасау және т.б. ойын ережелері өзгереді: бала мен ересек адам кезекпен әрекет етеді: алдымен біреуі өткізеді, салады, содан кейін екіншісі, ал біріншісі күтеді.

5. Объектілермен іс-әрекеттер біртіндеп функционалды және әлеуметтік мақсатына сәйкес енгізіледі: машинамен сырғанау, барабанда, музыкалық аспаптарда ойнау, қасық, шыныаяқ, пышақ, тарақ, телефон және т.б. пайдалану. Содан кейін ойыншық заттарымен әрекеттер біртіндеп рәсімдік ойын әрекеттеріне айналады: машинаны текшелермен жүктеу, сырғанау, түсіру; тамақтандыру, қуыршақты тарау және т. б. Баланың тартымды және сүйікті ойыншықтарын (ер адамдар, жануарлар фигуралары) немесе сүйікті мультфильмдердің ойыншық кейіпкерлерін (смешариктер, фиксиктер және т.б.) пайдалану ұсынылады.

6. Пәндік ойын әрекеттерін қолдану кезеңінде сөйлеу белсенді қолданылады: не болып жатқанын түсіндіру, ауызша нұсқаулар мен өтініштер және оны ойын барысында ономатопеяларды, сөздер мен сөз тіркестерін айтуға шақыру. Сөйлеудің пайда болуымен сюжеттік ойынның қалыптасуы мүмкін.

7. Ойын әрекетін қалыптастыру кезінде формальды тәсілден аулақ болу өте маңызды: баланы ойын әрекеттерін орындауға мәжбүрлеу, механикалық еліктеу және тарту. Барлық ойындар мен жаттығулар оның қызығушылығы мен ойынға қосылғысы келетіндей етіп ұсынылуы керек. Физикалық қолдау әдістері баламен жұмыс істеудің тұрақты әдісі емес, ойынға қосылу қиындықтары кезінде балаға көмек ретінде қолданылады.

Процессуалдық және сюжеттік ойын-бұл адамдардың әлеуметтік қарым-қатынасы жаңғыртылатын және қоғамдағы адамдардың нақты әрекеттерінің қисыны көрініс табатын әлеуметтік ойындар. Сондықтан ойын әрекеттерін түсіну, оларға әлеуметтік мағына беру және баланың әлеуметтік өміріне ену үшін үнемі жұмыс жасау қажет. Бұл үшін эмоциялық-мағыналық пікір ұсынуды, проблемалық жағдайды, сұрақтар қою, болып жатқанды талқылауды пайдалану керек.

8. Ойынның дамуымен қатар сөйлеуді дамыту бойынша мақсатты жұмыс жүргізіледі: түсіну және жеке сөйлеу, сондай-ақ коммуникативті, номинативті және предикативті функциялар. Коммуникативті функция ойын өзара әрекеттесу, сәлемдесу және қоштасу рәсімдерін орындау кезінде де, қарапайым диалогты қалыптастыруға бағытталған арнайы жаттығулар кезінде де дамиды: балаға қол жетімді тақырып бойынша сұрақтарға жауап беру.

Номинативті функцияның дамуы әртүрлі заттарды түсіну және атау дағдыларын қалыптастыруға, зат есімдер сөздігін кеңейтуге бағытталған. Предикативті функцияны дамыту үшін етістіктердің мағынасын түсінуге, фразалық сөйлеуге және өз сөйлеуіңізде фразаның қалыптасуына ықпал ететін ойындар мен жаттығулар қолданылады. Ол үшін ғаламдық оқу әдістері, фотосуреттер, суреттер, схемалық суреттер және т. б. пайдаланылуы мүмкін.

Сөйлеуді дамытуға жеке әдістер, ойындар мен жаттығулар жиынтығы беріледі. Жалпы, баланың дамуының онтогенезіне сәйкес біз дамудың осы кезеңінде баладан күтуге болады, ол тақырыптық ойын әрекеттерінің пайда болуымен және ересектермен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің белгілі бір деңгейімен, сөйлеу қарым-қатынас құралдарының пайда болуымен және белсенділенуімен сипатталады, бұл өз кезегінде сөйлеуді дамыту процесін бастайды. Алайда аутизмі бар балалардың сөйлеу қабілеті әртүрлі себептерге байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Сөйлеудің пайда болуы кимылдарды (аспаптық, сипаттамалық), сондай-ақ балама байланыс құралдарын: карталар, фотосуреттер, суреттер, схемалық кескіндерді белсенді қолдануға ықпал ететіні белгілі. Сондықтан сөйлей бастамаған балалармен жұмыс кезінде баламен қарым-қатынас және ойын өзара әрекеттесу процесінде жоғарыда аталған барлық байланыс құралдарын пайдалану ұсынылады.

Кейбір жағдайларда қарым-қатынас пен сөйлеуді түсінудің жеткілікті деңгейімен сөйлеудің болмауы артикуляциялық қиындықтармен байланысты. Мұндай жағдайларда психолог, ең алдымен, сөйлеуді түсінуді дамыту және пассивті қорды кеңейту жұмыстарын жүргізеді, сонымен қатар артикуляция проблемаларын жеңу үшін кейбір сөйлеу терапиясын қолдана алады.

9. Перцептивті және ақыл-ой дағдыларын қалыптастыру бойынша жұмысты екі бағытта жүргізу ұсынылады:

- әр түрлі сенсорлық стандарттарды байланыстыру, ажырату және атау қабілетін қалыптастырудың дәстүрлі әдістерін қолдану: пішіні, түсі, өлшемі және т.б. академиялық дағдыларды қалыптастыру (түстерді, геометриялық пішіндерді білу) психологиялық жұмыстың басты мақсаты емес екенін атап өткен жөн. Бұл тапсырмалар ересек адаммен өзара әрекеттесу және қарым-қатынас, сондай-ақ баланың дағдылары мен білімін әлеуметтік қызметке қосу тұрғысынан қолданылуы керек;

- мақсатты қабылдауды, үлгіге бағдарлауды, жоспарлауды, кезең-кезеңмен орындауды және бақылауды (үлгімен салыстыру) талап ететін тапсырмаларды орындау. Оларға текшелерден, таяқшалардан үлгі жасау, мозаикадан өрнек жасау, моншақтарды белгілі бір тәртіппен байлау және т. б. жатады.

Бағдарламаның мазмұны

Осы кезеңде қолданылатын үлгілі ойындардың, жаттығулардың келесі кешені ұсынылады. Ойындарды таңдау баланың ойынға қосылу және қосылу ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне байланысты.

I Пәндік ойындар

1) "Үлкен пирамида" ойыны. Психолог пен бала биік пирамиданың алдында еденде отырады. Ересек балаға: "Қараңызшы, үлкеен пирамида!(оның мөлшерін тиісті кимылмен және интонациямен көрсетеді)" оны бөлшектейік! Міне, мен бір сақинаны шешіп жатырмын, енді сен, сенің кезеңің!»). Біз пирамида сақиналарын кезекпен алып тастаймыз, балаға өз кезегін күтуге көмектесеміз. Баланы мадақтаңыз, жігерлендіріңіз. Содан кейін біз пирамида сақиналарын өзекке кезекпен тіземіз. Егер бала әрекеттер алгоритмін өз кезегінде игерсе, онда біз:

- ойынның басында " кім бірінші бастайды?" "Біз өзімізді кеудеге шапалақтап:" мен» деп айтамыз;

- ересек адамның кезегі келгенде кідіртіңіз, баланы оған жауап беруге шақырыңыз;

- баладан ересек адам үшін сақина алуды сұраңыз: "Ой, мен шаршадым, тұра алмаймын. Маған көмектес»);

Сол сияқты конусқа сақиналарды кіргізу ойындары, үлкен текшелерден, қораптардан мұнара салу, шарларды контейнерге лақтыру, пазлдарды бүктеу және т. б.

II Ережелері бар қозғалыс ойындары.

1) "Күн мен жаңбыр" ойыны. Балаға үйде отыру ұсынылады (балалар ойындары үшін үлкен үй немесе шартты (шеңбердегі кеңістік, төсеніште және т.б.), терезеден қарап, тыңдаңыз. Психолог: "Аспанда күн! Болады серуендеуге". Бала үйшіктен шығады және жүгіреді бөлмеде. Сигнал бойынша: "Жаңбыр! Үйге қайт!"- жүгіреді және өз үйшігіне отырады. Ойын бірнеше рет қайталанады.

2) "Мысық-тышқан" ойыны. Психолог рөлдерді өзі мен бала арасын-

да бөледі, осы рөлдерді нақты белгілейді: басына тышқан немесе мысық бейнеленген атрибут қойылады. Мысық ұстап алуға тырысып, тышқанның артынан жүгіреді. Бала ойынды үйренген кезде, оған "кім боласың? мысық немесе тышқан ба?» деп рөл таңдауды ұсынамыз.

3) сөзбен өтініш бойынша қимылдарды орындауға арналған ойындар (сөз-әрекеттерді түсіну):

- "Аңдар" ойыны . Психолог: "енді біз жануарларды бейнелейміз", - деп хабарлайды. Ол жануарды атайды және қозғалысты көрсетеді:" аюдың саусақтары "(қолдар бүйірлерінде және бүгілген, бір жақтан екінші жаққа қарай тербелеміз), " Қоян секіреді!"(біз секіреміз, шынтаққа бүктелген қолдар кеудеге сәйкес келеді)," Сиыр сүзеді"(біз мүйізді саусақтарымыздан жасаймыз)," Құс ұшады " (қолдарымен қимыл жасайды) және т.б. бала ересек адамның іс-әрекетіне еліктейді. Бірнеше сабақтан кейін психолог жануарларды және олардың әрекеттерін көрсетпей-ақ атайды, бала тиісті қозғалысты орындайды. Бір сабақта біз 3-4 әрекет жасаймыз. Бұл ойынды сөйлеуді дамыту тапсырмаларын орындағаннан кейін ойнау керек (жануарлармен танысу).

III Музыкалық-қозғалыс ойындары.

Е. Железнованың музыкасы мен әндерінің сөздері бойынша қозғалыстар алдымен баламен еліктеп орындалады, біртіндеп бала әннің сөздерін тыңдап, қимылдарды өзі орындайды.

IV Функционалды және әлеуметтік мақсатына сәйкес заттармен және ойыншықтармен әрекеттер.

1) Музыкалық аспаптарда ойнау:

- "Оркестр". Балаға музыкалық аспапты таңдау ұсынылады (маракас, ратчет, дап және т.б.) және ол психологпен бірге әуенмен немесе маракасты шайқайды. Ересек мезгіл-мезгіл музыканы тоқтатады. Үнсіздік пайда болғаннан кейін, бала шайқауды тоқтатады және музыканың алғашқы дыбыстарында әрекетті жалғастырады.

- "Барабан". Балаға барабан, таяқшалар беріледі және оған таяқшалармен барабандар ұсынылады. Сіз баланың іс-әрекетін сөздермен қоса аласыз:

Бам-бам! Та-ра-бам!

Міне, қандай барабан!

2) Пәндік-ойын әрекеттері:

- баланың алдына түрлі заттар қойылады: балға, қасық, тарақ, телефон, пышақ, қарындаш. Психолог бір тақырыпты алып, таңқаларлық тұлға жасайды, сұрақ қояды: "о, Бұл не?». Мүмкін, бала жауап береді, егер жоқ болса, ол өзі жауап береді "А, бұл тарақ! Ал ол не үшін қажет? Онымен не істейді?». Ол балаға тарақ ұсынады және оның әрекеттерін күтеді. Егер бала тарақты мақсатына сай пайдаланбаса, онда біз әрекетті көрсетеміз. Алдымен тарақпен өзіңді, анасын, баланы, "Өзімнің шашымды тараймын", "Анамның

шашын тараймын", "Мишаны тараймын" деген сөздерді айтып тараймыз. Содан кейін біз балаға өзін, анасын, психологты тарауды ұсынамыз. Ұқсас әрекет етеміз, басқа заттармен. Бірнеше сабақ барысында біз іс-әрекеттерді нысандармен, олардың атаулары мен сөздерімен-әрекеттермен бекітеміз. Біз тақырып бойынша сөйлесеміз: үйде кім тарайды (әке, әже және т. б.), Телефонмен кім сөйлеседі? Әкем қалай сөйлеседі? Көрсет!"Үйде нанды кім кесіп жатыр?"және т. б. Біз жаңа тұрмыстық заттарды енгіземіз;

- " Сөмкеде не бар?»ойыны. Балаға заттар салынған сөмке беріледі, ол қолын сөмкеге салып, затты алып, оны шақырады ("Сенде не бар?") және әрекетті көрсетеді (сіз онымен не істейсіз?»);

- "Ананьң көмекшісі"ойыны. Біз бұл ойынды тақырыптық әрекеттердің жеткілікті көлемін игергеннен кейін ойнаймыз. Психолог балаға: "Сен ананьң көмекшісісің. Анаңа көмектесетін боласың". Баланың алдында заттық іс – әрекеттерді жүзеге асыру үшін 2-3 зат қойылады, мысалы, үтік, сүлгі-бала үтіктейді; пышақ, көкөністер, жемістер муляждары, кесу тақтасы (бала көкөністерді тақтаға кеседі); кір жуғыш машина, қуыршақ киімі немесе бассейн, сабын (бала кірді машинкаға салады, жуғаннан кейін кірді іліп қояды) және т. б. Ойын барысында психолог баланың әрекетін мадақтайды, түсіндіреді, мадақтайды (Сен жарайсың, ананьң көмекшісі! Анаң қалай қуанады!»).

- "Бала күтушісі" ойыны Психолог балаға сәби қуыршағын ұсынады және былай дейді: "Бала өзі тамақтана алмайды, ішпейді, сүртпейді, ұйықтамайды және т. б. оған көмектесу керек!"және ауызша сұрау бойынша әртүрлі әрекеттерді орындауды сұрайды. Алдымен қарапайым "Сәби орындыққа отырғысы келеді", "Жүреді", содан кейін күрделі, әрекеттер тізбегін жүзеге асыруды білдіреді. Мысалы, " Бала ішкісі келеді", алдымен біз балаға баланы орындыққа үстелге қоюға, шыныаяқ алуға, шәйнектен су құйып, қуыршақтың аузына шыныаяқ алып, ішуге көмектесеміз. Кейін біз өтінішті проблемалық жағдай ретінде айтамыз. "Бала аш! Біз не істейміз! Немесе " Кішкентай бала кір-қожалақ, шашы таралмаған! Оны ретке келтіру керек!»

3) Процессуалдық және сюжеттік ойындар:

- "Қуыршақты тамақтандыру" (үстел қою, ыдыс-аяқ қою, отырғызу, қуыршақты тамақтандыру, аузын сүрту) немесе "Көлікке арналған гараж салу" (жүк машинасына текшелер мен жолақтарды салу, құрылыс алаңына апару, түсіру, қабырғалар, шатыр салу, көлікті гаражға әкелу)

- сюжеттік ойындар-белгілі бір жоспарға немесе сюжетке сәйкес ойыншықтармен ойын әрекеттерін дәйекті орындау. "Баланың туған күні"ойынының мысалын қарастырайық. Ойынға қажетті ойыншықтар мен заттарды алдын-ала дайындап, тарату керек: қуыршақ, ыдыс-аяқ, жиһаз, көрпе, бөтелке, майлықтар, шамдар, пластилин.

Психолог нәресте қуыршағын ұстап: "Міне, бұл бала. Бүгін оның туған күні! Оған мереке ұйымдастырайық. Біз оған торт пісіреміз". Ол пластилинді бар қорапты алып, балаға береді және торттарды орауды ұсынады (көрсетеді). Содан кейін 3 тортты бір-бірінің үстіне табаққа салыңыз. Ересек адам: "Міне, туған күніне арналған торт. Әрі қарай не істейміз?" Егер бала қиналса, "Туған күн тортында не болады?" "Ол бір шамшырақты жабыстырады, содан кейін бала өзі әрекет етеді. "Келесі не?" Әрі қарай, психолог "ыстық!" деп айтады немесе (еліктеу әрекетін орындайды). Сосын ұсынады: "Кел сәбиге ән айтайық. Туған күніңмен сені!». Қол соғу және "Алақай!" деп айту. Психолог: "Бұдан әрі не істейміз?" "Егер бала шамды өзі үрлемесе, "шамды сөндірейік" деп айтыңыз.

Әрі қарай, егер бала әрекет етпесе, онда психолог: "бала тортты қалайды" немесе "Қане, балаға жегізейік" деп айтады. Егер бала қуыршақты тамақтандырмаса, "бала торттың бір бөлігін қалайды" немесе "баланы тамақтандырайық" деп қосыңыз.

Тамақтандыру кезінде айтағын "ням-ням" деп айтамыз. Бұдан әрі: "Бала торт жеді, енді ол нені қалайды?" Шырын бөтелкесін көрсетіңіз. Ыдысқа шырын құйғандай болып, оны қуыршақтың аузына тосыңыз. Үстелге майлық салыңыз. Шыныаяқты кездейсоқ қағып қалыңыз. "О, мен шырынды төгіп тастадым! Қандай су болды! Біз не істеуіміз керек?". Егер бала жауап бермесе, онда сұраңыз: "Сен маған тазартуға көмектесе аласың ба?" Егер ол ештеңе жасамаса, оған майлық беріңіз.

Ойын соңында психолог: "Ал, туған күн аяқталды. Енді не істейміз?" Қуыршақ пен көрпе қойыңыз. "Бала шаршады, ұйықтайтын уақыт келді". Көрпе беріп, кідіріңіз. Егер бала жауап бермесе, қуыршақты көрпемен жауып, сипап: "Қайырлы түн, балам!" дейсіз.

Осыған ұқсас мынадай сюжеттер ойнауға болады: "Баланы шомылдыру" (қуыршақ сәбиді ваннада шомылдырамыз. Басын сусабынмен жуамыз, жөкені сабындаймыз, бетті, қолды жуамыз. Душ астында шаямыз. Сүлгімен сүртеміз) және т. б.

Балалардың сюжеттік ойынын дамыту сөйлеудің қатысуынсыз, сондай-ақ символдық заттар мен әрекеттерді: алмастырушы заттар мен алмастырушы әрекеттерді қолданбай мүмкін болмайтыны белгілі.

- заттар-нақты заттарды алмастыратын (бейнелейтін) алмастырғыштар. Әдетте балалар оларды шындыққа ұқсас етіп ауыстырады: пішіні, түсі, көлемі, құрылымы, материалы және т. б.

- өз сипаттамалары бойынша нақты әрекеттерді еске түсіретін ауыстыру әрекеттері. Әрекеттердің бір бөлігі ауызша жоспарға ауысады: бұл әрекеттерді ешкім жасамайды, бірақ бала олар туралы хабарлайды және олар мінсіз деп саналады.

Аутизм бар балалар символдық сюжеттік ойынды түсінуде және

тіісінше, оны жүзеге асыруда үлкен қиындықтарға тап болады. Сондықтан психолог баланың ойынға деген ынтасын қалыптастыру бойынша дәйекті жұмыс жүргізеді (оны қызықты, тартымды етеді), оны біртіндеп қиындатады, алмастырғыш заттар мен ауыстыру әрекеттерін енгізеді. Ойынға ынталандыру, егер ол сүйікті ойындар, баланың ойыншықтары, мультфильм кейіпкерлері негізінде жүзеге асырылса, артады.

4) Сюжеттік-рөлдік ойындар.

Психолог баламен әр түрлі тақырыптарда ойын ұйымдастырады: "отбасы", "дүкен", "аурухана" және т.б. алдымен ол ойынның мазмұны туралы айтады, баланың ойын туралы идеяларын нақтылайды (мысалы, дүкен дегеніміз не, онда не үшін барады, сатушы, сатып алушы не істейді). Содан кейін ол рөлдерді өзі мен бала арасында бөледі, осы әрекеттермен бірге жүретін деректемелер мен сөз тіркестері бар бірқатар дәйекті ойын әрекеттерін анықтайды. Психолог пен бала бірнеше ойнайды, рөлдерді өзгертеді.

V Тіл дамыту бойынша жұмыс

а) Нысандарды білдіретін сөздерді түсіну мен атауды дамыту.

1) Ғаламдық оқуды қолдану (Доман-Маниченко карталары). Қосымша көрнекілеу сөздің айтылуын жеңілдетеді және көрнекі кескін мен оның ауызша белгіленуі, сөздерді есте сақтау арасындағы байланысты нығайтуға қосымша мүмкіндіктер жасайды.

Бала мен ересек адам үстелге отырады. Психолог "отбасы" тақырыбындағы карталарды көрсетеді: анасы, әкесі, атасы, әйелі, ағалары мен әпкелерінің есімдері және баланың өзі (отбасының нақты мүшелерінің суреттері көрсетілген, олардың артында оларды білдіретін сөздер бар). Карточкалар баланың қолына берілмейді. Алдымен біз сөзі бар картаны көрсетеміз - карточкаларды көрсету 1-2 секундқа созылады, оның барысында жазбаша сөз нақты айтылады-содан кейін карта аударылады, фотосурет көрсетіледі және сөз қайтадан аталады. Баладан сөздерді қайталаудың қажеті жоқ, тек қарау керек. Біз барлық отбасы мүшелерін көрсетеміз. Сол сияқты карталар сабақтың соңында көрсетіледі.

4-5 сабақтан кейін бала "ана" сөзін атайды және "Ана" және "әке" сөздері бар екі картаны ұсынады. Бала мұғалім атаған 1 картаны таңдауы керек. Бала қажетті картаны таңдағаннан кейін (дербес немесе көмекпен) психолог ананың суретін көрсетеді, қайтадан атайды және мадақтайды. Карточкаларды сөзбен көрсету ересек адамның пікірінсіз өтеді. Егер бала тапсырманы орындамаса, рәсім қайталанады. Мысалы, мұғалім: "ана" деп атайды, содан кейін "Ата" және "ана" деген екі картасын көрсетеді. Бала "ана" картасын таңдайды. Мұғалім ананың суретін көрсетеді, "Ана" деп атайды және бала-ны мадақтайды.

- келесі сабақтарда біз суреттерді алдымен бірге орналастырамыз, со-

дан кейін баланың өзі олардың астына тиісті сөздерді қояды. Сөздік өтініш орындаймыз : "Көрсет, ана, ата... қайда, ал сен қайдасың (немесе баланың есімі). Біз сөздерді оқимыз, суреттерді атаймыз. Егер баланың сөйлеу қабілеті мүмкіндік берсе, біз: "орындықта кім отырады?", "Бүгін кіммен келдің көрсет (немесе айтыңыз)?» деп сұраймыз.

"Отбасы" тақырыбын пысықтағаннан кейін басқа лексикалық тақырыптар алынады: алдымен тұрмыстық заттар ("Тамақ немесе азық-түлік", "киім", "аяқ киім", "жиһаз", "ыдыс-аяқ"), содан кейін ой-өріс кеңейеді (жануарлар, құстар, көлік, өсімдіктер және т.б.). Тұрмыстық заттармен жұмыс алдымен нақты тұрмыстық заттардың (тамақ, киім, баланың аяқ киімі, үй ыдысы және жиһаз) фотосуреттері негізінде жүзеге асырылады. Содан кейін көрнекі кескіндер жалпыланады және тақырыптық суреттерге бекітіледі.

Карточкалармен жұмыс барысында біз сөздердің мағынасын түсіну және оларды әлеуметтік мәтінменде енгізу бойынша жұмысты міндетті түрде жүргіземіз. "Тамақ" тақырыбы бойынша әңгімелесудің үлгі сұрақтары»:

- Сен қандай тамақты ұнатасың екен (көрсет немесе айт)? Мен ұнатамын .. Анам не жегенді ұнатады, ағасы?

- Сен таңертең не жедің? Таңғы асқа не жедің?

- Сен түсік асқа (кешкі асқа) қалай тамақтанамын деп ойлайсың? Білмесең, анаңнан сұра.

"Киім және аяқ киім" тақырыбы бойынша әңгімелесудің үлгі сұрақтары»:

- Суық болған кезде қандай киім кию керек? Ыстық және т. б.

- Жаңбыр жауса, қалай киіну керек?

- Егер киім кірленген болса, не істеу керек?

- Киімді қайдан сатып алуға болады?

2) "Керемет сандық" ойыны (қорап, сөмке).

Мұғалім сандықшаны немесе ашық қорапты ұстайды. Баланың қызығушылығын ояту үшін сіз әдеттегі аяқ киім қорабын қолдана аласыз, оның бүйір қабырғасында дөңгелек тесік жасаймыз, сонда бала қолын оған сұға алады. Қорапқа бірнеше жануарлардың мүсіндерін саламыз. Ересек адам: "менің қолымдағы қорапта бір нәрсе бар (қорапты шайқайды). Онда не бар екенін білгің келе ме? Тақылдатып көрейік, Мә, тақылдат. Тук-тук (біз баланы тук-тук деп айтуға итермелейміз). Бізге қонаққа кім келді?" Психолог алдымен затты (итті) алады. "Бұл кім? Бұл ит. "Ав-Ав" сонымен бірге итті білдіретін қимылды көрсетеді (бас бармақ пен бүктелген басқа саусақтарды ырғақты түрде байланыстырады). Тағы да қайталайды "Ит. Бұл иит". "Итті алғың келе ме? ". Менен "Маған итті бер" деп сұра (ым-ишара көрсет) (кеңдеуді соғып) беріңіз. "Итті мә". Итті кілемге отырғызыңыз (қағаз парағы). Басқа жануарлармен де осыған ұқсас. Баланы сөздерді айтуға ын-таландыру үшін дыбысқа еліктеу мен қимылдар қолданылады:

- мысық- мияу + қимыл (қолды сипау);
- балық- буль - буль + қимыл (екі алақанның біріккен қозғалысы);
- аю ы-ы-ы-ы + қимыл (қол мен басын бір жағынан екінші жаққа шайқау);
- тауық-қыт-қыт + қимыл (иілген сұқ саусақпен біз тұмсық сияқты қимыл жасаймыз);

Біз осындай жұмысты жануарлардың жұмбақтарымен ойнаймыз. Психолог баланың алдына жұмбақсыз тақта қойып: "сізге не керек?" Бала онома-топаяны, қимылды және сөздерді қолдана отырып (алдымен сөйлесіп, бірге көрсетіңіз), содан кейін бала өз Қалағанын айтуға тырысады. Мұғалім: "сіз кө-бе-лекті қалайсыз ба? Мені сұраңыз - " маған (кеудеге) көбелек (қимыл) беріңіз. Бала көбелектің жұмбағын алып, оны тақтаның тиісті ойығына салады.

3) "Домино" ойыны. Домино карталарында қарапайым суреттер қолданылады, мысалы, жануарлар немесе ойыншықтар. Алдымен біз оларды балаға береміз, ол оларды қарайды, ал ересек адам заттарды атайды. Содан кейін балаға ойын ережелерін түсіндіріп, көрсете отырып, психолог мезгіл-мезгіл ойын процесіне түсініктеме береді: "Сонымен, менде не бар? Балық! Міне, балық! Қоямын! Енді сен! Сіз не деп атайсыз! Ит! Ал мұнда не? Доп! Қолайлы ма?" және т. б.

б) Іс-әрекеттерді білдіретін сөздерді түсіну мен атауды дамыту.

Етістіктер фразалар мен фразалық сөйлеуді қалыптастыру үшін негіз болып табылады. Баланы оларды әртүрлі жағдайларда қолдануға шақыру өте маңызды. Психологиялық жұмыстың әртүрлі кезеңдерінде қолданылатын баланың көптеген ойындары мен іс-әрекеттері сөздерді түсіну мен қолдануды қамтиды. Жұмыстың осы кезеңінде психолог етістіктер сөздігін дамыту және фразаны қалыптастыру бойынша арнайы жұмыс жүргізеді.

1) "Көңілді сайқымазақ" ойыны. Психолог басына қалпақ кие алады (баланың қалпақтан қорқуы мүмкін екенін ескеру керек) және ол клоун екенін және әрекеттерді орындайтынын, ал бала клоуннан кейін қайталануы керек екенін айтады. Біз қарапайым әрекеттерден бастаймыз: "Клоун келе жатыр!" (біз сол жерде жүреміз), "Клоун жүгіреді!", "Клоун ұйықтап жатыр" (біз іс-әрекетке еліктейміз, басымызды еңкейтіп, қолымызды шектің астына қоямыз) және баланы бізден кейін қайталауды ұсынамыз. Бір сабақта 3-4 қарапайым әрекетті қолданамыз. Келесі сабақтарда бала оны ересектерге көрсетпей ауызша орындайды.

Бірте-бірте біз жаңа әрекеттерді енгіземіз: тамақтану, ішу, жуу, сұрту, тістерімізді тазалау, киіну, сурет салу. Келесі сабақтарда сөйлеу дамыған сайын эмоцияларды беретін етістіктерді енгіземіз: "Клоун күледі " және күледі, жылайды (бетімізді жауып, жылау дыбыстарын шығарамыз), таң қалдырады, қорқады және т. б.

2) Отбасы мүшелері мен баланың фотосуреттерін, содан кейін әртүрлі

әрекеттерді орындайтын басқа адамдардың суреттерін (дидактикалық құралдар) пайдалану. Етістіктерді түсіну туралы әңгіме өткізіледі ("Мұнда кім ұйықтайды? Жерді кім қазып жатыр?) және оларды қолдану (ана не істейді ... әже, бала, бала және т. б.?)

Мұндай суреттермен жұмыс кеңейіп, 3-4 сөзден тұратын сөз тіркестерін қалыптастыру үшін қолданыла алады (орындықта кім отырады, орындықта кім бар? "Бала не ішеді? "Қыз неде отырады?") және т. б.

3) Логоритмикалық ойындар. Логоритмикада қолданылатын әртүрлі тақпақтар, рифмдер қолданылады. Психолог өлең оқиды, бала сөздерге сәйкес қимыл жасайды. Мысалы, "алаңда үй тұр".

Бір-екі, бір-екі (қол шапалақтаңыз).

Ойын басталады!

Алаңда үй тұр (біз бастың үстінен қолдармен "шатыр" жасаймыз).

Бұл үй әлі де жабық (біз кеудені қолдарымызбен, иықтарымызбен қолдарымызбен жабамыз).

Біз есіктерді кеңірек ашамыз (қолымызды кең ашамыз).

Біз барлығын қонаққа шақырамыз (қол қимылымен шақыру).

в) Фразалық және үйлесімді сөйлеуді қалыптастыру.

Диалогтік сөйлеуді дамыту. Баланың сөйлеуі дамыған сайын, оның айналасындағы әлем туралы алғашқы түсініктерін қалыптастыру барысында диалог жүргізу қабілетін қалыптастыру бойынша арнайы жұмыс жүргізіледі. Ол үшін сабақтың құрылымына "әңгіме" арнайы тармағы кіреді.

Бірінші әңгіме сәлемдесуден кейін бірден басталады және бір-екі сұрақтан тұрады: "Қалайсың? Жарайды?" қимыл қолданылады (бас бармақ жоғары көтеріледі), басты изеу, "Иә", "жақсы" деген сөздер.

Содан кейін әңгіме күрделене түседі, оның тақырыбы пайдаланылған сөздікке сәйкес келеді. Мысалы, кейін тақырыптар "отбасы" сұрауға болады баланың "Сенің атың кім? Анаңның аты қалай? Әкем қайда?" "Тамақ" тақырыбынан кейін - "Бүгін таңғы асқа не жедің? "Дүкеннен не сатып алдық?" "Көлік" тақырыбынан кейін - "Сен немен келдің?". "Әжесіне не-мен бардық?" және т. б.

Сондай-ақ, эмоционалды-семантикалық түсініктеме беру арқылы сюжеттік сурет салу әдісі қолданылады [8], сонымен қатар үйлесімді сөйлеуді дамытудың дәстүрлі әдістері мен әдістері: мәтіндерді оқу, драматизация ойындары.

VI Перцептивті және ақыл-ой дағдыларын дамыту

1. Дидактикалық ойындар:

1) пішіндерді, түстер мен шамаларды байланыстыру, ажырату және атау дағдыларын қалыптастыру мақсатында сортерлер, пошта жәшіктері, пирамидалар, матрешкалар.

2) ұғымдарды игеруге арналған ойындар мен жаттығулар: ауыр-жеңіл,

жоғары-төмен, ұзақ-қысқа. Біріншіден, бұл ұғымдар сенсорлық тәжірибе негізінде қалыптасады (біз ауыр бөтелкені сумен итеріп, қауырсынды лақтырамыз), содан кейін оларды нақты тұрмыстық заттармен және қоршаған әлеммен, содан кейін суреттердегі заттардың суреттерімен байланыстырамыз.

3) Жоспарлау, кезең-кезеңмен орындау функцияларын қалыптастыруға бағытталған ойындар мен жаттығулар

- үлгі бойынша құрастыру: барлардан, текшелерден, қағаз жолақтарынан, таяқшалардан;

- мозаика;

- Коган әдісінің бейімделген нұсқасы. Кесте ұсынылады, оның көлденеңінен әр ұяшыққа геометриялық пішіндер, ал тігінен түрлі – түсті дақтар жабыстырылады. Бала геометриялық пішінді алады (сары шеңбер) және екі белгіні: пішіні мен түсін байланыстыра отырып, кестеден өз орнын табуы керек.

Бірінші сабақтардың құрылымы:

- сәлемдесу;

- ғаламдық оқу карталарын қолдана отырып жаттығулар;

- "Мысық-тышқан"мобильді ойыны;

- "Пирамида" тақырыптық ойын;

- "Керемет сандық" ойыны;

- сүйікті ойын немесе демалыс;

- "Көңілді сайқымазақ" ойыны;

- дидактикалық ойын: сортер;

- ғаламдық оқу карталары;

- қорытындылау. Қоштасу.

Келесі сабақтардың құрылымы

- сәлемдесу;

- әңгіме;

- ғаламдық оқу карталарын қолдану жаттығулары;

- кимыл-қозғалыс ойыны;

- пәндік-ойын әрекеттері (процессуалдық, сюжеттік ойын);

- сүйікті ойын, демалыс немесе музыкалық-қозғалыс ойыны немесе логоритмика;

- сюжеттік суреттер (сюжеттік сурет, кітап оқу);

- дидактикалық ойын: таяқтардың құрылысы;

- қорытындылау. Қоштасу.

Жұмыстың үшінші сатысынан күтілетін нәтижелер:

Бала үнемі немесе тұрақты емес (ішінара):

- түрлі қарым-қатынас құралдарын: көзқарас, ымдау, ым-ишара, сөздер, сөз тіркестерін қолдана отырып, байланысты қолдайды және бастайды;

- ересек адаммен ойын қарым-қатынасын жүзеге асырады: кезекпен, ересек адамның ұсынысы бойынша және көмегімен немесе өз бетінше әрекеттермен бірлескен ойындар ойнайды;

- пәндік-ойын әрекеттерін орындайды, процессуалдық және сюжеттік ойынға қосылады;

- алдын-ала бағдарлау, жоспарлау, кезең-кезеңмен орындау және бақылау арқылы қарапайым мақсатты әрекеттерді (мотор, сөйлеу, танымдық) жүзеге асырады;

- әлеуметтік (ерікті) мінез-құлық дағдыларын көрсетеді: сабақ тәртібін ұстанады, ересектердің ережелері мен талаптарын орындайды;

- сөздерді, сөз тіркестерін қолданады;

- қоршаған тұрмыс заттары, өзінің және айналасындағылардың іс-әрекеттері, өмірлік оқиғалары туралы хабардарлықты көрсетеді.

Күтілетін бірқатар нәтижелерге (тармақтарға) қол жеткізу баланың дефектолог және логопедпен жеке сабақтарда академиялық білімді, іскерлікті, дағдыларды меңгеруге, сөйлеудің әртүрлі жақтарын (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) қалыптастыруға дайын екендігін куәландырады. Психолог баланы белгіленген тәртіппен дефектологпен және логопедпен жеке сабақтарға жібере алады.

Психологиялық-педагогикалық жұмыстың төртінші сатысы

Сатының мақсаты-құрдастарымен қарым-қатынас және өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту, бірлескен ойын дағдыларын қалыптастыру.

Сатының міндеттері:

- құрдастарын байқау, оған назар аудару және оған ұқсау қабілетін дамыту;

- құрдастарымен эмоционалды және практикалық өзара әрекеттесуді ынталандыру, эмоциялардың бірлескен тәжірибесі (эмпатия);

- басқа баланың мүмкіндіктерін, мүдделерін ескере отырып, өз іс-әрекеттерін екіншісінің іс-әрекеттерімен үйлестіру қабілетін қалыптастыру;

- өзгенің сезімін түсіну (ажырату) және бөлу (жанашырлық) қабілетін дамыту;

- қарым-қатынас құралдарын кеңейту, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу дағдыларын және құрдастарымен мінез-құлық ережелерін игеру;

- балалар командасындағы мінез-құлық нормаларын игеру.

Мектеп жасына дейінгі балаларда қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру үшін балалар психологиясының тәжірибесінде қолданылатын әдістер мен тәсілдер, балалардағы қарым-қатынас мәселелерін жеңу үшін денеге бағытталған терапия, сонымен қатар мектепке дейінгі білім беру бағдарламалары мен әдістемесінде қолданылатын қозғалмалы, музыкалық және әлеуметтік-коммуникативті ойындар [25-29, 43].

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша алгоритм және ұсыныстар

Құрдастарымен қарым - қатынас жасау, бірлескен ойынға қатысу және ойын және өзара әрекеттесудің басқа түрлерін жүзеге асыру-аутизмді бар баланың әлеуметтік бейімделуінің маңызды шарты және оның балалар тобына қосылуға дайын екендігінің көрсеткіші.

Құрдастарымен қарым-қатынас ересек адаммен қарым-қатынастан айтарлықтай ерекшеленеді және баладан үлкен коммуникативті қабілеттер мен дағдыларды талап етеді. Ересек адаммен қарым – қатынастан айырмашылығы, баланың ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне бейімделіп, оны сөзсіз қабылдау және қолдау стратегиясын қолдана отырып, құрдастарымен қарым-қатынас тең дәрежедегі қарым-қатынас болып табылады, мұнда әр серіктес қарым-қатынас процесінде басқаның мүдделері мен әрекеттерін ескеруі керек, бере алады, ымыраға келеді және т. б. Сондықтан аутизмді бар балалар құрдастарымен қарым-қатынаста үлкен қиындықтарға тап болады және құрдастарымен қарым-қатынас жасау және өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыру үшін арнайы, дәйекті жұмысты қажет етеді. Балалармен қарым-қатынасты дамыту бойынша психологтың қызметі бірнеше сағаттан тұрады.

Бағдарламаның мазмұны

Бірінші кезеңде сабақ екі баламен өткізіледі. Екінші баланың шамамен бір жаста болғаны және аутизмнің бұзылуы болмағаны жөн. Әдетте оңалту орталығында немесе психологиялық-педагогикалық түзету кабинетінде дамудың басқа бұзылымдары бар баланы тартуға болады. Бұл ПДТ, сөйлеу қабілеті бұзылған немесе ақыл-ой кемістігі бар, қарым-қатынасты дамытудың жеткілікті деңгейі бар және ойын серіктесіне жоғары талап қоймайтын бала болуы мүмкін. Серіктес және аутизмді бар бала ретінде қосылуға болады, бірақ қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің бірдей немесе жоғары деңгейі бар.

Бірінші кезеңдегі психологиялық жұмыстың міндеттері:

- балаларды бір-біріне бейімдеу;
- жалпы әсерлер мен эмоцияларды бастан кешіру;
- құрдастарына назар мен қызығушылықты ынталандыру;
- құрдастарымен ойынға эмоционалды және практикалық қатысу.

Бірінші сабақта балалар танысады. Қарапайым және қысқа танысу рәсімі қолданылады: атаулармен таныстыру және сәлемдесу қимылы. Әрі қарай, балалардың мінез-құлқы "жақын жерде ойнау" қағидаттарында, бір-бірімен тікелей байланыссыз, балаларға екіншісінің болуына үйренуге, үшеуінің ойын жағдайларына бейімделуге мүмкіндік беру үшін ұйымдастырылады: ересек адам, мен және құрдастар. Барлық ойындар баланың еліктеуіне және эмоционалды инфекциясына негізделген, олар балалардың параллель (бір мезгілде және бірдей) әрекеттерінде көрінеді және ойынға құрдастарының қатысу жағдайын жасауға бағытталған.

Біріншіден, ол ересек адаммен бірге ойнаған балаға таныс ойындар қолданылады. Ересек адам аутизмі бар баламен ойын бастайды және екіншісін қосады, ол бәрін де орындайды. Бұл заттар мен ойыншықтарды ортақ пайдаланбай қарапайым ережелермен ашық ойындар болуы мүмкін. Мысалы, "мысық-тышқан", "ұядағы құстар", "күн мен жанбыр", "көңілді клоун" ойындары. Психолог екі баланың назарын біркелкі бөледі, әрқайсысын қолдайды, мадақтайды.

Әрі қарай музыкалық және моторлы ойындары болады. Балалар жақын жерде тұрады және ересектермен бірге қозғалыстар жасайды, олардан жеке мақұлдау мен мадақтауды алады.

Содан кейін сіз әдетте балаларға ұнайтын моторлы ойындарын ұсына аласыз: батутта секіру, әткеншек тебу, төбеден сырғанау, шар бассейнінде жүзу. Бұл ойындар, әдетте, балаларды физикалық және эмоционалды түрде қоздырады, бұл жағымды әсерлерді, жағымды эмоцияларды өзара және сайып келгенде, эмпатияны тудырады. Балалар қимылмен, күлкімен, айқайымен, дыбыстарымен, сөздерімен бір-бірінен эмоционалды жауап алады, бұл бір-біріне деген өзара қызығушылық тудырады. Бұл көрініс, күлімсіреу, күлу, жанасу немесе жақын дене байланысы арқылы көрінуі мүмкін.

Егер біз құрдастарымызға деген қызығушылық пен оң көзқарасты байқасақ, онда біз ойынды жақын байланыспен ұйымдастыра аламыз: бір-бірінің қолын ұстап, батутта секіру; әткеншекте бірге отыру, ал ересек адам серпіліп тұрады; айқындама бойынша әткеншек тебу: біреуі бір жағынан көтеріледі, екіншісі екінші жағынан түседі; тренажерде бірлескен айналу, төбеден бірлесіп "паровоз" болып түсу және т. б.

Бұл бірлескен әрекеттер біртіндеп және мөлшерленген болуы керек. Балалардың мінез-құлқы мен жағдайын бақылау қажет: шамадан тыс қозудан және шамадан тыс жүктеуден аулақ болу, мазасыздық пен қорқыныштың, жағымсыз мінез-құлықтың, оның ішінде озбырлықтың пайда болуын болдырмау.

Сол кезеңде сіз басқа ойындарды пайдалана аласыз:

- психолог балаларды үлкен айнаға апарады, онда балалар мен ересектердің көрінісі көрінеді және күлкілі қозғалыстар жасай бастайды, балаларды еліктеуге тарта отырып, күлкілі бет-әлпеттер жасайды. Бірге-бірте ересек адам өзінің қағысу дәрежесін төмендетеді, бұл балаларға айна арқылы "айналаға қарап" бірге ойнауға мүмкіндік береді;

- ересек адам ережені енгізеді: біріншіден, бір бала өз атын атағаннан кейін қозғалысты орындайды, бетін тыржитады, дыбыс шығарады, ал екіншісі оның қозғалысын айнада қайталайды. Содан кейін ересек адам екінші баланың атын атайды және ол әрекет ете бастайды, ал екіншісі оның қимылдарын қайталайды;

- әрі қарай, бұл ойынды айнасыз ойнауға болады. Ересек балалардың ал-

дында тұрып, оның қимылдарын қайталауды сұрайды. Ол жеңіл физикалық жаттығуларды көрсетеді, ал балалар оның қимылдарын қайталайды. Осыдан кейін балалар бір-біріне қарсы тұрады, ал біреуі қандай-да бір әрекет жасайды (мысалы, қолын шапалақтайды, қолдарын көтереді немесе бүйірлеп еңкейеді), ал екіншісі оның қозғалысын қайталауға тырысады. Кезектілікті ересек адам белгілейді. Содан кейін сіз балаларға айна алдында адамдар жасайтын нәрсені жасауға кеңес бере аласыз: жуыну, тарану, тістеріңізді щеткамен тазарту, қасықпен тамақтану және т. б;

- "Жаңғырық" ойыны. Ересек балалар алдында тұрып, айтқан дыбыстарын қайталауды сұрайды. Қызығушылықты қалыптастыру үшін Сіз құбырға дыбыстарды айта аласыз. Осыдан кейін психолог балаларды бір-біріне қарама-қарсы тұруға және кезекпен басқа дыбыстарды шығаруға және қайталауға шақырады. Содан кейін сіз балаларды әртүрлі бұрыштарға тұрғызып немесе жасыруға және "түгендеуге" болады: біреуі дыбыс шығарады, екіншісі қайталайды.

Екінші кезеңде психологиялық жұмыстың міндеттері:

- өз іс-әрекеттерін басқа баланың іс-әрекеттерімен үйлестіру қабілетін дамыту;

- басқа баланың қажеттіліктерін, мүдделерін және мінез-құлқын ескере отырып әрекет ете білу.

Осы коммуникативті дағдыларды өзектендіру және қалыптастыру мақсатқа жету ойындарында және белгілі бір шарттар мен ережелерге сәйкес тиімді. Біз балаларға келесі ойындарды дәйекті түрде ұсынамыз.

1. Бірдей әрекеттерді кезекпен орындауға негізделген ойындар. Біріншіден, біз пирамидамен, текшелермен қарапайым тақырыптық ойындарды қолданамыз, олардың принципі қарапайым әрекетті кезекпен орындау болып табылады: алдымен біреуі тұрып, пирамида сақинасын тізіп немесе текшені текшеге қояды, содан кейін екіншісі. Ойынның маңызды құрамдас бөлігі-әр баланың іс-әрекетін бірлесіп бағалау: ересек адам мен бала, қимылдарды ("жақсы", "бесті әкел"), шапалақтарды, мақұлдау сөздерін қолдана отырып, үшіншісін мақұлдайды және мадақтайды.

Сіз бұл ойындарды қызықты эстафета форматында пайдалана аласыз. Балаларды екі командаға бөлеміз. Бірінші бала тоқтау сызығында және "бастау үшін! Назар аударыңыз! Марш!" жүгіре бастайды, содан кейін:

- ол қолында доппен жүгіреді, оны жамбасқа лақтырады, артқа жүгіреді, содан кейін екінші команда бойынша жүгіреді;

- ол текшемен жүгіреді, оны текшеге қояды және артқа жүгіреді, келесі бала текшені тұрған жерге қояды.

2. Барлық қатысушылардың бір уақытта қатысуына негізделген ойындар:

1) допты шеңберге домалату. Балалар мен ересек адам шеңберге отыра-

ды, аяқтарын жауып, досына допты домалатады. Допты домалатып және допты кімге жіберетінін айтады.

2) "Бубен" ойыны. Балалар мен ересектер шеңберге отырады. Бір қатысушы бубен ұстап, оны шайқайды, қалғандары бірге ән айтады:

Айша бізге бубен ойна,

Біз алақанымызды шапалақтаймыз (барлығы шапалақтайды и)!

Ойна, ойна да Дамирге бер (Айша бубенді келесі шеңбердегі балаға береді)!

3) "Әткеншек" ойыны. Балалар мен ересектер ілмекті алады (кейінірек шеңберге қол ұстасып тұруға болады) және психологтың сөздері шеңберде қозғалады, алдымен баяу, содан кейін тезірек және т. б., тақпақ мәтініне сәйкес оқылады

4). «Каравай» ойыны

3. Әрекеттерді бірлесіп орындауға негізделген ойындар.

1) эстафеталық ойындар. Балалар сигнал бойынша бірге жүгіреді:

- қол ұстасып, бірге оралады;

- бір-бірінен "паровоз» болып тіркеледі;

- бір шеңберде болу;

- қолында бір доп ұстап (бүйірімен жүгіру);

- қолында қарындаш.

2) "Шапалақ ұру" ойыны. Балалар жұпқа бөлінеді. Олар бір - біріне қарама - қарсы тұрып, қолдарын келесі ретпен шапалақтайды: "бір рет" есебінен-алақандарына; "екі" есебінен-алақандарын басқа баланың алақандарымен шапалақпен байланыстырады.

3) "Алақанға алақан" ойыны. Балалар бір-біріне қарсы тұрып, алақандарын бір-біріне қысып, әртүрлі кедергілерді орнатуға болатын бөлмеде қозғалады. Алақанды ажыратпай кедергілерді жеңу керек.

4) "Сиам егіздері". Балалар бір-біріне мықтап жабысып қалады. Психолог бинтпен бір серіктестің оң қолын екіншісінің сол қолымен орайды. Содан кейін балалар бірге жүреді, айналып өтіп, кедергілерден өтіп, көтеріліп, төбеден түседі және т.б. содан кейін сіз әр баланы бір аяғымен байланыстыра аласыз.

5) "Соқырдың жолсерігі" ойыны. Біреуі көздің таңғышымен жабылған (ол "соқыр"), екіншісі – оны кедергілерден өтіп, оларды айналып өтуге көмектесетін бағыттаушы. Содан кейін рөлдерді өзгертіңіз.

Екінші кезеңде сабақтың құрылымына сәлемдесу мен қоштасудың күрделі рәсімдері кіреді. Балалар әртүрлі қимылдарды, сөздер мен сөз тіркестерін қолдана алады. Баланың мұндай ойындарға қатысуының күтілетін нәтижесі оның іс-әрекетін дене деңгейінде серіктеспен үйлестіру, оған бейімделу және мақсатқа жету үшін өзара әрекеттесу болуы керек. Жалпы алғанда, мұндай үйлесімділік басқаларға бағдарлануға, іс-әрекеттердің біртұтастығына және қауымдастық сезімінің пайда болуына ықпал етеді.

Егер бұл нәтижелерге негізінен қол жеткізілсе, онда тиісті байланыс деңгейі бар тағы екі баланы кіші топтарға қосуға болады.

Үшінші сатыда процедуралық және рөлдік ойын әрекеттері қолданылады. Егер алдыңғы кезеңнің міндеттері өз әрекеттерін дене деңгейіндегі басқа әрекеттермен үйлестіру қабілетін дамыту болса, онда осы кезеңде өз мінез-құлқын басқа балалардың мінез-құлқымен үйлестіру мүмкіндігі әлеуметтік ойындарда дамиды.

Біріншіден, ересектермен бірге жоғалған ойындар қолданылады. Психологтың міндеті-балалардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру және тарату, оларды бірлескен әрекеттерді орындауға бағыттау.

1) "Үй салу" ойыны. Ересек балаларға текшелерден, жолақтардан және басқа да құрылыс материалдарынан үй салуды ұсынады. Содан кейін үйді ер адамдармен, мультфильм кейіпкерлерімен толтыруды ұсынады.

2) "Машина" ойыны. Психолог балаларға үлкен блоктардан немесе төңкерілген үстелден, орындықтардан машина жасауды ұсынады. Балалар көлікке отырады. Бір бала жүргізуші-ол орамалды (шенберді), басқа жолаушыларды айналдырады. Сіз дыбыстарды "ВЖЖЖ", "БИ-БИ" қолдана аласыз. Сондай-ақ, блоктар мен орындықтардан паровоз салу ұсынылады.

3) рөлдік ойындар. Психолог балалардың ойынын әртүрлі тақырыптарда ұйымдастырады: "отбасы", "дүкен", "аурухана" және т.б. ол олардың арасындағы рөлдерді бөледі, олармен осы әрекеттермен бірге жүретін режиссерлер мен сөз тіркестері бар бірқатар дәйекті ойын әрекеттерін талқылайды. Балалар рөлдерді өзгерту арқылы бірнеше рет жоғалтады.

4) Драматизация ойындары. Қысқа ертегілерді, өлеңдерді ойнау.

5) Ережелері бар үстел ойындары. Ойындар: "Домино", "Лото" және т.б., мұнда кезек, ережелер бойынша күту және әрекет ету, ойынға қатысушылардың әрекеттерін бақылау мүмкіндігі қажет.

Бұл кезеңде сәлемдесу мен қоштасу рәсімдерінен басқа, белгілі бір алгоритм бойынша қысқа әңгіме енгізіледі:

- қал қалай?
- сен өзінді сезінесің?
- таңғы асқа не жедіңіз?
- қандай мультфильмді ұнатасың
- демалыс күндері қайда болдың? және т. б.

Ересек адам балаларды әңгімелесуді ұйымдастырады, бағыттайды және көмектеседі. Диалогты ұйымдастыру, сөйлесудің күрделілігі мен ұзақтығы балалардың жеке мүмкіндіктеріне, олардың коммуникативті және сөйлеу даму деңгейіне байланысты.

Келесі сатыда ортақ эмоцияларды сезінуге бағытталған ойындар қолданылады. Ойындарда бірдей қозғалыстар ғана емес, жалпы көңіл-күй, жалпы ойын бейнесі де қолданылады. Біріккен сөзді қандай да бір эмоционал-

ды күйлерді (ең оң және теріс) өз сезімдері мен басқа балалардың сезімдері мен эмпатиясын ұғынуға ықпал етеді. . Қуаныштың немесе қиялдың қауіп-қатерінің бірлескен тәжірибесі балаларды біріктіреді, жақындық сезімін, қоғамдастықты және бір-бірін қолдауға деген ұмтылысты тудырады.

1) "Достық пойызы" ойыны. Жетекші шеңберде қолын шапалақтап жүріп, баланың атын атайды. Ол шеңберге шығып, жүргізушінің алдында (немесе артында) болады. Жетекші оның белдігінен ұстап, олар бірге жүріп келеді. Алда келе жатқан бала басқа баланың атын атайды. Ол паровоз тіркесінде тұрып, барлығы бірге бөлмеде қозғалады.

2) "Мен таста отырмын" ойыны. Балалар шеңберге отырады, бір бала (Дина) шеңбердің ортасында кішкентай орындыққа отырады. Барлығы ән айтады: " мен таста отырамын, ащы көз жасымды төгіп отырмын " (Дина оның жылағанын көрсетеді). Мені кім жақсы көреді, кім аялайды?». Психолог балалардың біріне (Леваға) Динаны аялауды ұсынады. Лева Динаға жақындап, оны басына қолын тигізеді (құшақтай алады). Барлығы ән айтады: "Лева мені жақсы көреді, Лева аялайды". Содан кейін ортаға басқа бала отырады.

3) "Қасқыр мен лақтар" ойыны. Ересек адам балаларға олардың лақ екенін және олардың үйі бар екенін айтады (үлкен балалар үйі немесе оны ыммен көрсету). Психолог: "Лақтар серуендеуге шықты!". Балалар бөлмеде жүгіреді. Содан кейін мұғалім қорқынышты дауыспен қасқырдың жақындап келе жатқанын айтады (сіз қасқырдың дауысы бар аудио жазбаны қоса аласыз). Психолог: "Тез үйге! Балалар үйшікке жүгіріп кіреді, бір-біріне қатты жабысып, тығылып отырады. Барлығы "Қасқыр, кет!" деп айқайлайды. Психолог қасқырдың қашып кеткенін айтады. Бірғақты, көңілді музыка естіледі. "Сіз бәріңіз жарайсыздар: сіз қасқырды алдап, одан қашып кеттіңіз. Барлығы тәрбиешімен бірге музыкамен секіреді, Көңілді секіреді, күледі, маңырайды. Ойын бірнеше рет жалғасады.

4) "Адасқан балалар" ойыны. Психолог балаларға орманға баруды ұсынады: "Бәріміз орманға бардық деп елестетейік: біз саңырауқұлақтарды жинаймыз, жидектерді тереміз". Балалар өздерін орманда деп елестетіп, бөлмені аралайды. Біраз уақыттан кейін ересек адам: "Кеш түсіп келе жатыр, қараңғы, біз үйге баратын жолды білмейміз! Суық және қорқынышты. . Оқшау жерге (үстелдің астына) көтеріліп, жылыну үшін бір-бірімізге жабысамыз, айтпесе жаурап қаламыз". Бірнеше минуттан кейін ересек балаларға: "Мен сендерді жылыту үшін от жағамын. Мен сендерге бесік жырын айтамын". Балалар оттың айналасында отырады, қолдарын жылытады, бір-біріне басады, мұғалім оларға жайлап ән айтады. "Міне, таң атты! О, қараңыз, жол әне. Тезірек үйге жүгірейік!».

5) "Мен жақсы көремін" ойыны (фразалық сөйлеуді қолданатын балалар үшін). Психолог балаларды тұруға немесе жұппен отыруға және допты

бір-біріне лақтыруға, өзінің жақсы көретінін айтуға шақырады. Мысалы, " мен жегенді жақсы көремін ...." (банан, шоколад және т.б.) немесе "Мен ойнағанды ұнатамын".

Сол кезеңде балалардың эмоцияларды түсіну және тиісті түрде білдіру қабілетін дамыту бойынша жұмыс жүргізіледі. Алдымен біз баланы бір немесе екі эмоциямен таныстырамыз. Психолог эмоцияларды өздерінің бет-әлпеттері арқылы көрсетеді және оларды сөзбен белгілейді. Біз баланың ата-анасын, содан кейін баланың өзін қосамыз: мысалы, "Қараңыз, тәтем (психологтың аты) күледі, анам күледі, Енді сен күлесің". Біз айна қолданамыз, оның алдында мұғалімнің (ата-ананың, баланың) бет-әлпетін қарастырамыз. Біз баланың назарын эмоциялар білдіру кезінде қастардың, ауыздың, көздің жағдайы қалай өзгеретініне аударамыз.

Әрі қарай біз әртүрлі эмоциялармен суреттерді қолданамыз: бала, ата-ана және оған жақын адамдар: біз эмоцияларды анықтауға, оны белгілі бір жағдайлармен байланыстыруға үйренеміз (анам қуанған кезде, әкем ренжіген кезде және т.б.). Біз әртүрлі эмоцияларды білдіретін пиктограммаларды қосамыз, оларды тартамыз. Біз фотосуреттер мен пиктограммаларды қарап, салыстырамыз, фотосуреттерді эмоцияларға қарай сұрыптаймыз.

Балалар тобында келесі жаттығулар мен ойындар қолданылады:

- "Суреттердегі эмоциялар". Ойындар үшін әр түрлі эмоциялар бейнеленген карталар схемалық өрнекпен қолданылады, балалар суретте көрсетілген эмоцияларға сәйкес пиктограмманы таңдайды. Бос карточкаларда балалар өздерінің қуанышты немесе қайғылы жүздерін бейнелей алады.

- "Маска". Балалар ересектердің алдында тұр. Психолог оның бетінде белгілі бір эмоцияны немесе жағдайды (маска) көрсетеді. Балалар оның бет-әлпетін қайталауы керек. Алдымен психолог өзінің бет-әлпетін айтады: "мен қуанамын", "мен күлемін", "мен қорқамын". Содан кейін сөзсіз көрсетеді – балалар бет-әлпетін қайталайды және эмоцияны атайды.

Соңғы кезеңдерде балалардың эмпатиясы мен жанашырлығын, екіншісіне көмектесуге және колдауға деген ұмтылысын көрсететін ойындар қолданылады.

1) "Кәрі әже" ойыны. Психолог балаларды жұпқа бөледі. Әр жұп ата-әжеден (атадан) және немерелерден (немереден) тұрады. Психолог балаларға: "Әжелер мен аталар өте кәрі, олар ештеңе көрмейді және естімейді. "Бір бала екіншісіне (атасына немесе әжесіне) бөлмеде қозғалуға, кедергілерден өтуге, баспалдаққа көтерілуге көмектеседі және т.б. ойнағаннан кейін балалар рөлдерін өзгертеді.

2) "Сәби» ойыны. Ойын бұрынғыға ұқсас, бірақ қазір "балалар ересек"жұбындағы ойын. Психолог баланың өзі ештеңе істей алмайтынын айтады және нәресте-баланың қолын жуу, тамақтандыру, серуендеу, ұйықтау және т.б. көрсетеді. Келесі ойында балалар рөлдерді өзгертеді.

3) Мораль туралы әңгімелер оқу. Кейіпкерлердің іс-әрекеттерін талқылау.

Сондай-ақ, балалар психологиясы, нейропсихология және т. б. тәжірибесінде қолданылатын басқа әдістерді, тәсілдерді, ойындар мен жаттығуларды қолдану ұсынылады.

Күтілетін нәтижелер. Бала үнемі немесе тұрақты емес (ішінара):

- әр түрлі қарым-қатынас құралдарын қолдана отырып, құрдастарымен байланыс орнатады: көзқарас, еліктеу, ым-ишара, сөздер, тіркестер;

- бірлескен ойынға қосылады және ересек адамның көмегімен немесе өз бетінше құрдастарымен ойын әрекетін жүзеге асырады;

- өз іс-әрекетін екіншісінің іс-әрекетімен келіседі; басқа баланың мүмкіндіктерін, мүдделерін және мінез-құлқын ескере отырып әрекет ете алады;

- түсінеді, екіншісінің сезімімен бөліседі, белгілі бір жағдайларда басқасына жанашыр (жанашыр, көмектеседі) болады;

- құрдастарымен және балалар ұжымымен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің әртүрлі жағдайларында мінез-құлық нормаларын орындайды.

Күтілетін бірқатар нәтижелерге (тармақтарға) қол жеткізу баланың арнайы және жалпы білім беретін мектепке дейінгі және мектептік білім беру ұйымдары жағдайында балалар топтарына баруға дайын екендігін куәландырады. Психолог 18 жасқа дейінгі балалық шақтың бүкіл кезеңінде әлеуметтік-коммуникативті және жеке даму бойынша психологиялық жұмысты жалғастыра алады.

5 Мектепалды және мектеп жасындағы балалармен психологиялық жұмыстың арнайы дамытушы бағдарламасы

Бұл бөлімде мектепалды және мектеп жасындағы (6-12 жас) жеңіл және орташа аутизмдік ауытқулары бар балаларға арналған топтық сабақтар бағдарламасы ұсынылған. Бұл санаттағы балаларда, әдетте, ақыл-ой кемістігі және сөйлеу бұзылымдары болмайды және жалпы білім беру бағдарламасы немесе психикалық дамуы тежелген балаларға арналған бағдарлама бойынша оқуға қабілетті.

Сабақтар шағын топ немесе топ түрінде өткізіледі. Топтық жаттығулар балаға бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру арқылы ұжымда өзара әрекеттесу дағдыларын береді. Сабақтың топтық форматы сізге:

- шындыққа жақын әлеуметтік жағдайларды жасау (балабақшада, мектепте, құрдастарымен қарым-қатынаста және ойындарда);

- бірнеше серіктестермен қарым-қатынас және әлеуметтік өзара іс-қимыл дағдыларын қалыптастыруға ықпал ету;

- ұжымдағы мінез-құлықтың әлеуметтік нормаларын меңгеру.

Сағының мақсаты-коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру, мұғаліммен, құрдастарымен әлеуметтік қарым-қатынас орнату және қолдау қабілетін дамыту, әлеуметтік құзіреттілікті арттыру, баланы мектепке дайындау.

Сағының міндеттері:

1) Қарым-қатынас пен әлеуметтік өзара әрекеттесудегі психофизикалық тонды, психикалық белсенділікті және төзімділікті арттыру.

2) Коммуникация және әлеуметтік өзара іс-қимыл дағдыларын дамыту:

- құрдастарымен қарым-қатынаста: дене, ауызша деңгейде;

- әр түрлі әлеуметтік жағдайларда мұғаліммен, бейтаныс ересектермен қарым-қатынаста;

- өздігінен және еркін қарым-қатынас жасау, диалог жүргізу, адамдар арасындағы қарым-қатынас ережелерін меңгеру қабілетін қалыптастыру.

3) Эмоционалды-еріктік саланы дамыту:

- қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында эмоциялар мен сезімдерді түсіну және білдіру білігі;

- эмоционалды жауаптылық, эмпатия;

- мінез-құлықтың ерікті және ерікті реттелуін қалыптастыру

4) Жеке тұлғаны және әлеуметтік мінез-құлықты дамыту:

- өзі, басқа адамдар туралы түсінік қалыптастыру;

- тұлғааралық және әлеуметтік қатынастар туралы бастапқы түсініктерді меңгеру;

- басқа адамдардың іс-әрекетінің, іс-әрекетінің, мінез-құлқының себептерін түсіну қабілетін дамыту;

- әлеуметтік мінез-құлықтың әртүрлі дағдыларын игеру.

5) Психологиялық алғышарттар мен мектепке дайындықты қалыптастыру:

- оқушының рөлін түсіну және меңгеру;

- мектеп режимі мен мінез-құлық ережелерін меңгеру.

Жұмыс әдістері мен тәсілдері

1) Американдық маман Кэрол Грей жасаған "Әлеуметтік тарих" әдісі, ол арқылы баланың тиісті әлеуметтік мінез-құлқы арнайы жасалған тарих түрінде түсініктемелер арқылы қалыптасады [52]. Бұл әдіс аутизмі бар балалардың бейімделу және проблемалық мінез-құлқын жақсарту үшін қолданылады және әдетте қолданбалы мінез-құлық талдауымен (АВА) бірге қолданылады. Әлеуметтік әңгімелер аутизмі бар балаға басқа адамдармен қалай дұрыс қарым-қатынас жасау туралы сұрақтарға жауап береді, олар белгілі бір жағдайда белгілі бір іс-қимыл жоспары ретінде тұжырымдалады: мысалы, "кім?", "не?", "қашан?", "қайда?" және "неге?", белгілі бір жолмен әрекет ету керек. Әлеуметтік әңгімелер әдісі аутизмі бар балаларға әртүрлі қарым-қатынас жағдайларын түсінуге және тиісті мінез-құлық страте-

гияларын қолдануға көмектеседі. Әлеуметтік әңгімелердің тақырыптары мен мазмұны балаға әртүрлі коммуникативті және әлеуметтік дағдыларды үйрету үшін қолданылады: белгілі бір жағдайда өзін қалай ұстау керек, жаңа күнделікті өмірді, жаңа іс-әрекеттерді меңгеру үшін немесе ашуланшақтық пен реніш сияқты түрлі сезімдерге қалай жауап беру керек [52,53].

2) Денеге бағытталған терапия, кинезотерапия, сенсомоторлы және нейрпсихологиялық түзету әдістері мен әдістері аутизмі бар балалармен сабақтарда психофизикалық тонус пен төзімділікті арттыру, бұлшықет пен дененің өзін-өзі реттеуін дамыту, негізгі сенсомоторлық дағдыларды дамыту, өзара үйлестіруді қалыптастыру, импульсивтілікті жету, ерікті зейінді дамыту және мінез-құлықты ерікті реттеу үшін қолданылады [24-26,28,43].

Денеге бағытталған әдістерді қолдану аутизмі бар балаға өз денесін, сондай-ақ басқа адамды жақсы сезінуге, онымен дене деңгейінде келісуге және өзара әрекеттесуге үйренуге мүмкіндік береді.

3) Никольская О.С. мектеп жасындағы балалармен эмоционалды деңгейлік терапия аясында практикалық жұмыста қолданылатын әдістер мен тәсілдер [45].

4) Балалар психологиясында құрдастарымен қарым-қатынас және өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуда қолданылатын әдістер мен тәсілдер. Дәстүрлі психологиялық жұмыс тәжірибесінде кеңінен қолданылатын әртүрлі коммуникативті, сондай-ақ эмоционалды ойындар мен жаттығулар, психодрама элементтері, тақырыптық әңгімелер мен талқылаулар қолданылады [27,28].

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу бойынша алгоритм және ұсыныстар

Ұсынылған топтық оқу бағдарламасы 6-12 жастағы балаларға арналған. Топ психикалық және сөйлеу дамуының шамамен бірдей деңгейі бар 4-6 баладан тұрады. Сабақтар аптасына екі рет өткізіледі. Сабақтың ұзақтығы 45 минут, ал бағдарлама бойынша сабақтар циклі 3 айдан 6 айға дейін созылуы мүмкін, бір жыл ішінде топқа баруға болады.

Топтық сабақтар бағдарламасы сабақтың құрылымын құрайтын бірнеше блоктан тұрады. Әр блок әр сабақта қайталанады, тек жаттығулар, ойындар, тапсырмалар, олардың құрама бөліктері өзгереді (күрделене түседі, кеңейеді). Сабақтың құрылымы мыналарды қамтиды:

- коммуникативтік блок: сәлемдесу, әңгімелесу, коммуникативтік жаттығулар;
- дене-қозғалыс блогы: бірлескен қозғалыс жаттығулары мен ойындары;
- музыкалық-қозғалыс блогы;
- эмоционалды блок;
- ойын блогы;
- әлеуметтік блок;
- қоштасу.

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу шарттары мен талаптары:

- қимыл, эмоционалды және басқа да ойын жаттығуларын өткізуге арналған кең бөлме, жабдықтар, материалдардың болуы;

- баланың сенсорлық және эмоционалды сферасының ерекшеліктерін ескеру. Бірлескен әрекеттер біртіндеп және мөлшерленген болуы тиіс. Бала қандай да бір жаттығулар мен іс-әрекеттерді орындаудан бас тартқан кезде бас тарту себептерін анықтау керек. Егер бас тарту баланың жағымсыз сезімдері мен тәжірибелерімен байланысты болса, оны орындауға мәжбүрлеу керек. Балалардың мінез-құлқы мен жағдайын бақылау қажет: эмоционалды шаршау мен шамадан тыс қозуды, сенсорлық және физикалық жүктемені болдырмау, мазасыздық пен қорқыныштың, жағымсыз мінез-құлықтың, соның ішінде озбырлықтың пайда болуын болдырмау.

Бағдарламаның мазмұны

I. Коммуникативтік блок.

1. Сәлемдесу

а) Танысу. Балалар мен психолог кілемге шеңберге отырады. Психолог өз атын атайды, содан кейін балалардың әрқайсысы " менің атым ... бәріңе сәлем!"»

Келесі сабақтарда сәлемдесу үшін келесі әдістерді қолдануға болады:

б) Балалар шеңберде отырады. Біреуі допты екіншісіне домалатып, оны қарсы алады: "Сәлем, Миша!". Ол допты келесіге қайтарады және оны атын айтып қарсы алады және т. б.

в) Балалар шеңберге отырады. Бірінші бала өз атын айтады. Келесі бала алдыңғы баланың атын қайталайды, содан кейін оның атын атайды және т. б.

г) "Сәлем" ойыны. Балалар бөлмені аралап жүреді, ал олар топтың әрқайсысына қолын айтып, "сәлем!" деп айтады

д) Балалар шеңберге отырады. Біріншісі өз атын, сәлемдесуін айтады және қолдарымен, аяқтарымен, денелерімен қандай да бір қимыл жасайды. Бүкіл топ хормен оның атын және ол жасаған қозғалысты қайталайды. Содан кейін бастама көршісіне оң немесе сол жақта беріледі.

е) "Сәлемдесу". Балалар жұпқа бөлінеді және нұсқаушының бұйрығымен дененің әртүрлі бөліктерімен бір-бірімен тез амандасады: оң қолымен оң қолы, өкшесі өкшесімен, жамбасы жамбасымен, арқасы арқасымен және т.б. Балалар бірнеше серіктестерді өзгерте алады.

2 Өңгімелесу.

Ол балалардың ауызша диалогқа қосылу және қолдау қабілетін қалыптастыру үшін, сондай-ақ ауызша емес қарым-қатынас құралдарын: ишара, екпін, ым-ишара, пантомиманы қолдана отырып жүзеге асырылады.

Өңгіме тақырыптарын алдын-ала ойластыру керек, балалар үшін ең

қарапайым және қол жетімді, біртіндеп баладан дайындықты қажет ететін күрделіге көшу керек.

Мысалы, әңгіме тақырыбы: "Бәрі мен туралы". Психолог ересектер бірінші кездесуде әдетте балалардан не сұрайтыны және белгілі бір сұрақтарға қалай жауап беру керектігі туралы алдын-ала әңгіме жүргізеді. Шамамен сұрақтар шеңбері:

- Сенің атың кім? және басқа нұсқалар: "Сенің атыңыз қалай?", "Сенің тегі мен әкеңнің аты қалай?"

- Сен неше жастасың? "Жасыңды айт";

- "Туған күніңіз қашан?»;

- Сен қайда тұрасың? "Мекен-жайыңды айтыңыз".

Сондай-ақ психолог балаларға әңгіме жүргізу ережелерін түсіндіреді: сұхбаттасушының көзіне қарау, әңгімелесу серіктесіне мұқият тындау және қызығушылық таныту, сұрақтарға мейірімді жауап беру және сұрақтар қою. Ересектер мен бейтаныс адамдардан құрдастарына қандай сұрақтар қоюға және орынсыз (немқұрайды) сұрауға болатындығы көрсетілген. Баланы әңгімеге дайындау үшін психолог ата-аналардан алдын-ала үйде баланың алдағы тақырыптың белгілі бір сұрақтарына жауап беру туралы білімін нақтылауды сұрайды.

Әңгіме әртүрлі форматта өткізіледі. Алғашқы сабақтарда психолог жетекші болады. Балалар шеңберде отырады. Жетекші (психолог) қолында таяқша, доп және т. б. бар, ол таяқшаны балаға беріп, оған сұрақ қояды - мысалы: "Сенің атың кім?». Жауап бергеннен кейін ересек адам басқа балаға сұрақ қояды – "Сен неше жастасың?" және т.б. келесі сабақта балалардың бірі жүргізуші рөлін атқарады. Келесі сабақтарда балалар бөлініп, бір-бірімен диалог жүргізе алады.

Әңгіменің келесі тақырыптары мынадай болуы мүмкін:

- "Менің отбасым": Анаңның аты кім? Ол кім болып жұмыс істейді? Сенің ағаң немесе әпкең бар ма? Сіз үлкен бе қарындасың үлкен бе? және т. б.;

- "Кездесуде не туралы сұрау керек?». Баланың міндеті - сәлемдесуден кейінгі кездесуде досыңызға сұрақ қоюға болатын сұрақты тұжырымдау ("Қалайсың?" "Көңіл-күйің қалай?" "Аманбысың?" "Не жаңалық?»). Мұндай сұрақтарға қандай жауаптар болуы керек, әдетте балалармен және ересектермен қалай жауап беру керек.

- "Мен жексенбіні қалай өткіздім?»;

- "Менің қызығушылығым немесе сүйікті ісім" және т. б.

Әңгіме тақырыбын таңдау және сұрақтардың мазмұны ақыл-ой мен сөйлеуді дамыту деңгейіне, балалардың жеке, жас ерекшеліктеріне, сондай-ақ олардың мүдделері мен қалауына байланысты болады. Әңгіме тақырыптары балаларға қызықты болуы керек, олар моральға, белгілерге және тәкаппарлыққа айналмауы керек. Психолог балаларға әңгіме

тақырыптарын өздері таңдап, сәйкесінше балалардың бір-біріне қоя алатын сұрақтарын өздері ойластыруды ұсынады.

Әңгіме қысқаша түрде, ақпарат алмасу ретінде, мазмұнға еңбестен және әртүрлі аспектілерді (эмоционалды, әлеуметтік және т.б.) талқылаусыз өткізіледі. Әңгімелесуді үйрену бірнеше құрама бөліктерді қамтиды:

- әңгіме жоспарын құру: күнделікті тақырыптар бойынша диалогтардың қысқаша "сценарийлері" жасалады. Олар сөйлеу жағдайларын маңызды коммуникативті аспектілерді ескере отырып құрылымдайды және осылайша балаларға әртүрлі коммуникативті үлгілерді қолдануға көмектеседі;

- өзіне назар аудару. Балаларға кіріспе әртүрлі нұсқалары үйретіледі- тақырыпқа қатысы жоқ арнайы тіркестер және сұхбаттасушыға онымен сөйлескісі келетіндігі туралы белгі беру. Сөйлесудің әр жоспары кем дегенде екі кіріспе басталуы керек: "Сәлем, қалайсың?", "Күте тұр!", "Сізге бір құпияны айтайын ба?»;

- тақырыпты таңдау. Балаларға тақырып бойынша қарым-қатынасты қалай бастау керектігі көрсетіледі. Әңгімелесушінің қызығушылығы мен назарын қандай фразалар тудыруы мүмкін: "Менің не көргенімді тап!", "Білесің бе, мен жаңа ғана естідім?", "Жақында демалыс күндері болатыны қандай жақсы!", "Кеше мен хайуанаттар бағында болдым»;

- сөйлесуді қолдау. Балаларға әңгімелесушіні қызықтыратын тиісті ым-шарамен, сөйлесуді қолдау үшін әртүрлі сөйлеу мен лептерімен қалай сөйлесуге болатындығын көрсетеді - "Шынымен бе?" "Бұл өте қызықты!" "Міне, қалай!»;

- әңгімені аяқтау. Соңғы клишелер әңгіменің аяқталғанын анық көрсетеді: "Бәрі жақсы болсын!", "Менің кететін уақытым болды!" "Өзірше!».

3 Коммуникативтік жаттығулар

Әлеуметтік қабылдау дағдыларын дамытуға бағытталған: өзгелерді жеке тұлға (тұлға) ретінде қабылдау және олармен қарым-қатынас жасау қабілеті, олардың ерекшеліктері, мүдделері мен қажеттіліктері, топқа қосылу мүмкіндігі, топ мүшесі ретінде әрекет ету, бірлескен іс-әрекеттерді үйлестіру.

Бұл жаттығулар баладан коммуникативті шеберлік пен әлеуметтік құзіреттіліктің жоғары деңгейін талап етеді және сабақтың құрылымына бірден еңбейді, бірақ дене коммуникативті жаттығулары қолданылған алғашқы 6-8 кездесуден кейін (төменде дене-мотор блогын қараңыз).

1) "Біз қайда болдық, айтпаймыз, не істегенімізді көрсетеміз" ойыны. Балалар топтарға бөлінеді. Бір топ алдын-ала келісіп, сипаттамалық қимылдар мен пантомиманы қолдана отырып, әртүрлі әрекеттерді бейнелейді. Мысалы, әрекеттер: жуу, кітап оқу, коньки тебу, жұмыртқа пісіру, балық аулау және т. б.

2) "Кірпі" ойыны. Қатысушылар шеңберде немесе қатарда орналасады. Ересек адам ойынды бірінші болып бастайды - ол тыныш сыбырлап:

"кірпі!", әрі қарай қатаң тәртіпте балалар дауысын аздап көтеруі керек, ал әрбір келесі адам алдыңғыға қарағанда сәл қатты сөйлеп, айқайға жетуі керек.

3) "Мен сүйемін" ойыны. Балалар шеңберге шығады. Доппен ересек адам шеңбердің ортасына келіп, допты балаға "мен банандарды жақсы көремін" деген сөздермен лақтырады. Бала допты ұстап, шеңберге тұрып, допты басқа құрдастарына лақтырып, оны жақсы көретінін және т.б. ойын соңында психолог әр баладан көршілерінің шеңберде не жегенді ұнататынын есте сақтауды сұрайды.

Келесі сабақтарда сіз ойынның басқа нұсқасын қолдана аласыз. Балалар шеңберде тұр. Жетекші: "Я люблю ... (не)", жақсы көремін" деп айтады. Бала допты ұстап, шеңберге тұрады, допты басқа балаға лақтырады, сен ұстайсың деп айтады. Әр бала жетекші рөлінде болуы керек. Сүйікті нысан өзгереді-бұл сүйікті іс, мультфильм, кітап және т. б. болуы мүмкін.

4) "Мақтанулар". Балалар шеңберге отырады және кез-келген саладағы табыстары мен жетістіктері туралы айта бастайды. Міндетті шарт-бұл бүкіл топқа емес, бір нақты адамға айту. "Мақтану" деп айтылған жаттығудың қатысушысы: "мен сен үшін қуаныштымын!"- және өз жетістіктерімен ойынның келесі қатысушысымен бөліседі.

5) "Портрет". Балалар жұпқа бөлінеді. Әрбір жұп үлкен айна алдында болады және айнадағы серіктесті қарап, оны кезекпен сипаттайды: оның бойы қандай, шашының түсі, қандай киім және аяқ киім, киімнің түсі және т.б. кейіннен серіктестің портреті кеңейеді: оның жасы, сүйікті тамағы, сүйікті іс-әрекеттері туралы хабарланады.

6) "Біз екеуіміз немен ұқсаспыз...». Қатысушылар бір-біріне қарама-қарсы екі қатарға тұрады. Бірінші қатардың қатысушылары серіктестеріне қарама-қарсы сөз тіркесін айтады, ол мынадай сөздерден басталады: "Біз екеуіміз немен ұқсаспыз... ». Мысалы, біз бір қалада тұрамыз, шашымыздың түсі бірдей, шоколадты жақсы көреміз, компьютерлік ойындар ойнаймыз, бір сыныпта оқимыз және т.б. содан кейін екінші қатардағы балалар серіктесімен не ұқсас екенін айтады.

Келесі сабақтарда " Біз екеуіміз немен ерекшеленеміз...».

7) "Мен саған сенімдімін". Балалар жұптасып, бір-біріне қарама-қарсы отырады. Әрқайсысы өз кезегінде сөз тіркесін "Сенің ...екеніңе сенімдімін..." деген сөздермен бастайды (мысалы, сіз мейірімді, ақылды екеніңізге сенімдімін, мен туралы жаман айта алмайсың). Бұл ойын түсіндіру жұмыстарынан кейін, оның ішінде әңгіме немесе әлеуметтік әңгімелер сияқты сабақ кезеңдерінде өткізіледі.

8) "Маған сенің ... ұнайды». Барлығы шеңберге шығады. Жүргізуші допты қатысушылардың біріне лақтырады, " Маған сенің ... ұнайды" дейді және ол сізге ұнайтын сапаны (немесе бірнеше қасиеттерді) атайды. Допты алған қатысушы оны басқа балаға лақтырады және оған ұнайтын

қасиеттерді атайды. Доп барлық қатысушыларға келуі керек. Жаттығудың тағы бір нұсқасы жұпта орындалады.

II. Дене-қозғалтқыш блогы.

Бұл блоктың ойындары мен жаттығулары сабақтың құрылымына кезек-кезеңмен енеді. Бірінші кезеңде жаттығуларды топтағы әр бала орындайды, бірақ дененің өзара әрекеттесуінсіз дербес. Ойындар мен жаттығулардың негізгі мақсаты – топтың барлық қатысушыларын ойын ережелері мен шарттарына бағындыру, сондай-ақ әртүрлі қозғалыс және дене дағдыларын игеру.

1 Қозғалыс жаттығулары.

1) "Сарбаздар" ойыны. Ересек адамның " бір-екі " деп санауымен балалар шеңбер бойымен жүріп, қолдар мен аяқтардың өзара қимылдарын жасайды. Сондай-ақ, мынадай командалар орындалады: "тоқта", "айнал", "солға", "оңға", "отыру", "жату", "тұру".

Сондай-ақ сіз жартылай тік, таяз және кең қадаммен, солға және оңға бүйірлік қадаммен жүру қабілетін, сонымен қатар бір-екі бағанда жүру дағдыларын жетілдіре аласыз.

2) "Хайуанаттар бағы" ойыны. Балалар шеңберде және "жануарларды бейнелеу" пәрменімен жүреді (кім қалай қозғалатынын алдын-ала анықтаңыз). "Маймақ аю (аяқтың сыртқы жағында), Балапан (қалпақшада), үйрек (өкшемен), пингвин (аяқтың ішкі жағында), аққұтан (аяғын жоғары көтеру), бүркіт - қолдарын кең сермеу.

3) "Айқас және бір жақты қозғалыстар" жаттығуы. Бала шеңбер бойымен жүреді, аяқтарын жоғары көтеріп, тізе бүгіліп, оң қолын оң аяғына, ал сол қолын сол аяғына тигізеді.

Әрекеттер алгоритмін игергеннен кейін біз оны өзара әрекетке ауыстырамыз - жүру кезінде бала сол қолымен оң аяққа, ал оң қолымен сол аяққа тиюі керек. Ересек әрбір қадам үшін шапалақ. Ырғақты тездетуге болады.

4) Секіру. Балалар екі аяғымен орнында секіреді:

- уыспалы секіру: аяқтар бөлек және аяқтар бірге;

- аяқ пен аяқты кезекпен, аяқты айқастыра кезекпен, оң немесе сол аяқпен алға қарай секіру.

- қолмен және аяқпен бір мезгілде қозғала отырып, орнында секіру:

Аяқтар бірге-қолдар бөлек,

Аяқтар бөлек-қолдар бірге,

Аяқтар бірге-қолдар бірге,

Аяқтар бөлек-қолдар бөлек.

Секіру циклын бірнеше рет қайталаңыз.

5) "Тоқтату жаттығулары". Жаттығулар қарапайымнан күрделіге дейін орындалады. Балалар шеңберде жүреді:

- музыка астында және ол тоқтағаннан кейін бірден тоқтайды, ол қайта басталған кезде қозғалысты жалғастырады;

- шартты белгі бойынша: мақтаға, ысқырыққа, айтылған сөзге балалар бұрылып, шеңберге оралуы керек;

– бір шапалаққа -балалар бұрылып, шеңберге оралады, ал екі шапалаққа-тоқтайды;

- керісінше-бір шапалаққа-тоқтау керек, ал екі шапалаққа – айналаға бұрылып, қалыптасқан стереотипті жеңе отырып, шеңберге қайта оралу керек (жылдам ауысу қабілетін дамыту).

Әрі қарай, ынталандыру мен жауап өзгеруі мүмкін (мысалы, " сен қызыл жалаушаны көресің – секір; сары жалауша – қолыңды шапалақта және т.б.) немесе үш белгімен неғұрлым күрделі нұсқа қолданылады: балалар бөлмеде еркін қозғалады. Бір шапалаққа олар тізелеп отыруы керек (немесе "жұлдыз" сөзін айту керек»), екі-секіру ("шеге" деп айту), үш-қолды көтеру ("зымыран" деп айту) және т. б.

6) "Теңіз бұрқанып тұр" ойыны. Балалар бөлменің айналасында жүгіріп, қолдарымен толқындардың қозғалысын бейнелейді. Мұғалім, кейінірек балалардың бірі: "Теңіз шулайды-бір рет! Теңіз шулайды – екі! Теңіз шулайды-үш, орнында мүсін қатып қалды!" "Балалар тоқтап, қатып қалады, оны жүргізуші." Құры!» дегенше тұрып қалады.

7) "Төрт элемент" ойыны. Балалар шеңберде тұр. Психолог олармен келіседі, егер ол "жер" сөзін айтса, бәрі қолдарын төмен түсіріп, отыруы керек; "Су" сөзінде — қолдарын алға созып, толқындарды бейнелеу; "ауа" сөзінде — қолдарын жоғары көтеріп, Құстың ұшуын бейнелеу; "от" сөзінде — білек пен шынтақ буындарында қолды айналдыру.

8) "Алау". Балалар "оттың" айналасындағы кілемге отырады және нұсқаушының тиісті командасын орындайды. Команда бойынша: "Ыстық", балалар" оттан "алыстауы керек," қолдар қатып қалды "командасы бойынша - қолдарын" отқа "созыңыз," о, қандай үлкен от "командасы бойынша - тұрып, қолдарын сілкінің," ұшқындар ұшты "командасы бойынша - қолдарын шапалақтаңыз," от достық пен көңілді әкелді "командасы бойынша - қолдарын ұстап,"от" айналасында жүріңіз.

2. Созылу

Бұлшық ет тонусын қалыпқа келтіруге және оңтайландыруға арналған дене жаттығулары: гипертонияны (бұлшық еттің шамадан тыс кернеуі) немесе гипотонусты (бұлшық ет летаргиясы) жою және шиеленісті жеңілдету және демалу мүмкіндігі. Балалар жаттығуларды команда бойынша бір уақытта орындайды, бірақ ересек адам әр балаға жеке көмек көрсетеді.

1) Бала еденде жатып, қолымен басын, аяғын бірге созып, демалады. "Шек созылды!" командасы бойынша - қолын бастан әрі созу, қолдың біріктірілген, саусақтарын жоғары "қаратып"; аяқты бірге, өкшелері артқа. "Шек созылды!" командасы бойынша қолды, аяқты, денені босату. Жаттығу 3-тен бастап 5 рет орындалады.

2) "Жұлдыз" ойыны: қолдары мен аяқтарын сәл жайып, алдыңғыға ұқсас созулар жасайды, бірақ сызықты емес, диагональды. Оң аяқтың өкшесі мен сол қолы диагональ бойынша тартылады, сол аяғы мен оң қолы босаңсиды. Демалу. Содан кейін, сол басқа диагональ бойынша орындалады.

3) "Кобра". Балалар іште еденде жатыр, алақандары еденге иық деңгейінде тұрады. "Кобра оянады" пәрмені бойынша бала басын баяу көтеріп, қолдарын біртіндеп түзетіп, аузын ашады, жоғарғы денесін көтеріп, арқасын бүгеді. Бөкселер мен аяқтар босаңсып, еденге жатуы керек". Әрі қарай, бастапқы қалыпқа баяу оралу және релаксация. Жаттығу 3-5 рет орындалады.

4) "Бөрене". Бала артқы жағында жатыр, қолдар бастың үстіне қойылады, қолдар байланған, саусақтар жоғары "қарайды". Одан еденге оңға, содан кейін солға бұрылуы сұрайды. "Бөрене" біркелкі айналуы керек екеніне назар аударылады. Егер бала оны "алып кететінін" байқамаса, оған сыртқы белгілер беріледі - кілемдегі сурет, қабырға сызығы және т.б. баланы мезгіл-мезгіл тоқтатып, көздерін жауып, денесін "түзеуді" сұраған пайдалы.

5) "Қайық". Бала ішімен жатып, қолдарын алға созады. "Қайық!" командасы бойынша бүкіл денесімен созылып, қолдары мен аяқтарын еденнен көтереді. Аяқ-қолдармен бірге бас пен көз төмен түседі. санау бойынша балалар қалыпты ұстайды, содан кейін аяқтарын және басын еденге түсіріп, босаңсытады.

6) "Штанга". Балалардан штанганы көтеретін ауыр салмақты елестетуді сұрайды. Пәрмен бойынша олар еңкейіп, қолдарын төмен түсіреді, қиялдағы штанганы ұстап алады, үлкен күшпен оны жоғары көтереді, содан кейін төмен лақтырып, демалып, басын, қолын және денесін төмен түсіреді.

7) "Үрленетін қуыршақ". Балалар еденде жатып, босаңсыған ("желі шыққан") қуыршақтарды бейнелейді. Психолог жұмыс істейтін сорғының дыбыстарын шығарады, ал балалар алдымен аяқтарын, содан кейін қолдарын, содан кейін денесін, мойнын және басын "үрлейді". Бірнеше секундтық кернеуден кейін ересек адам "ауа жіберу арқылы тығыздағышты алып тастайды" және балалар дененің бөліктерін кезекпен босаңсытып, шиеленісті жеңілдетеді.

3. Эстафета.

Балалар командаларға бөлінеді. Шартты сигнал бойынша әр бала кезекпен берілген әрекеттерді немесе кимылдарды орындайды:

- кедергілермен жүгіру, соққылармен, шеңбермен, сөмкелермен және т. б. қолында пластикалық шыныаяқ бар науа және т. б.,
- допты қабырғаға, қорапқа және т. б. лақтыру;
- баспалдақпен, көлбеу жазықтықпен көтерілу;
- төрт тағандап еңбектеу, пластунски;
- сақинаны білікке (конус) кигізу;

- жүгіру, рельстерден өту және т. б.

Екінші кезең -дене байланысы мен өзара әрекеттесуі бар бірлескен жаттығулар мен ойындар. Ойындар мен жаттығулардың мақсаты - серіктесті дене деңгейінде сезіну, оған бейімделу, өз іс-әрекеттерін басқа баланың іс-әрекеттерімен үйлестіру, оның ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін, сондай-ақ қажеттіліктері мен мүдделерін ескере отырып әрекет ету қабілетін дамыту. Мұндай ойындар балаларға серіктес пен жауапкершілікті сезіну тәжірибесін бере отырып, олардың басқа адаммен қарым-қатынас сезімін, басқа адамдарға деген сенім мен ұйымшылдықты сезінуге ықпал етеді.

1) "Тепе-теңдік". Балалар жұптасып, еденге бір-біріне қарсы отырады, қолдарын ұстап, араның жұмысын бейнелейді. Содан кейін артқа бұрылып, артқа отырыңыз. Олар бірге тұрып, қайтадан отыруға тырысады, серіктестің арқасына сүйенеді. Бұл жаттығуды бірнеше рет қайталаңыз.

2) "Тасбақа мен жүк" – кезек-кезек бір-бірін алып жүру.

3) "Арба". Балалар жұпқа бөлінеді. Серіктестердің бірі" тіресе, жатып " алады, ал екіншісі оны аяғынан ұстап, көтереді. Біріншісі қолдарда қозғала бастайды, екіншісі оның артында жүреді, аяқтарын қолдайды және қозғалыс жылдамдығын ескереді.

4) "Шапалақ", "Велосипед". Балалар жұпқа бөлінеді. Олар бір-біріне қарсы тұрып, бір уақытта қол шапалақтайды; олар "велосипедті" қолдарымен, содан кейін жатып – аяқтарымен бірге айналдырады.

5) "Алақанға алақан". Балалар жұпқа бөлініп, алақандарын бір-біріне қысады және осылайша әртүрлі кедергілерді орнатуға болатын бөлмеде қозғалады. Әр жұп оларды алақандарын ажыратпай жеңуі керек.

6) "Сиам егіздері". Балалар жұптарға бөлініп, серіктесіне мүмкіндігінше жақын тұрады. Ересек биітпен бір серіктестің оң қолын екіншісінің сол қолымен орайды. Сол сияқты аяқтар да қосылады. Содан кейін балаларға әртүрлі тапсырмалар беріледі: бөлмені аралап, кедергілерден өтіп, сурет салу және т.б. содан кейін сіз не және қалай сезінгеніңізді талқылай аласыз: сенімді ме, жоқ па, өзара әрекеттесу қалай болды.

7) "Соқырға жолсерік". Балалар жұпқа бөлінеді. Біреуі көздің таңғышымен жабылған (ол "соқыр"), басқа бағыттаушы оны өткізуі керек. Рөлдерді өзгертеді. Содан кейін сіз не және қалай сезінгеніңізді талқылай аласыз: сенімді немесе қорқынышты болды.

8) "Тоннель". Балаларға тоннель бейнеленген төрт жақты бір-біріне тұруға шақырылады. Әр бала "тоннельден" өтіп, оны соңында аяқтайды.

9) "Қар көшкіні". Екі бала кілемде жатыр, басқалары оларды төсеніштермен, пуфтармен, жұмсақ модульдермен жабады. "Қар көшкініне" түскендер бірге шығып кетуі керек немесе оларға бәрі көмектеседі ("көшкіннен" шығарылады).

10) "Паровоз". Қатысушылар 5-6 адамнан тұратын командаларға бөлініп, "паровоз" болып тұрады. Локомотивтің басы "көретін, қалғандары"соқыр".

Локомотивтер бір-біріне қол тигізбестен қозғалады. Жүргізуші соңғы "вагонға" қолын тигізіп, паровоздың орнына көшеді.

11) "Қырықаяқ". Топ мүшелері алдыңғының белінен ұстап, бір-бірінің артынан тұрып, нұсқаушының командасы бойынша "Қырықаяқ!" команда-сы бойынша алға қарай жылжи бастайды, содан кейін тізерлеп отырады, бір аяққа секіреді, кедергілер арасында сырғыйды және т. б. Қатысушылардың басты міндеті- тізбектібұзбау және "Қырықаяқты" сақтау.

12) "Алақандар". Қатысушылар шеңберге отырады және алақандарын көршілердің тізесіне қояды: оң алақан көршінің сол тізесіне оң жақта, ал сол алақан көршінің оң тізесіне сол жақта. Ойынның мәні-алақандарды кезекпен көтеру, яғни. көтерілген алақандардан "толқын" жүгірді. Алдын-ала жаттығудан кейін алақандар уақытында көтерілмейді немесе уақытында көтерілмейді, ойыннан шығарылады.

13) "Допты көтеріңіз". Екі бала бір-біріне қарай бастарымен еденге жа-тады. Олардың бастарының арасына доп қойылады, оны маңдайларымен қысады. Олардың міндеті-бұл допты тастамай бірге тұру. Оны қолдың көмегімен немесе басқа жолмен ұстауға болмайды, ол тек қатысушылардың маңдайлары арасында қысылып қалуы керек.

Ойыннан кейін сіз пікірталас өткізе аласыз: сіздің күш-жігеріңізді серіктесіңізбен байланыстырмай, жеке әрекет ете отырып, тапсырманы орындауға бола ма? Бірлескен әрекеттерді үйлестіруге не көмектеседі? Оның орындалуына не ықпал етті, керісінше не кедергі болды?

14) Эстафета жұпта. Балалар сигнал бойынша бірге жүгіреді:

- қол ұстасып, бірге оралады;
- бір-бірімен "паровоз» болып тұрады;
- бір шеңберде болу;
- қолында немесе бастарының арасында бір доп ұстау (бүйірімен жүгіру);
- қолына қарындаш ұстау.

III Музыкалық қозғалтқыш блогы

- музыка мен сөздерге қимылдарды бірлесіп орындау;
- жұпта, топта халықтық немесе заманауи билер.

IV. Эмоционалды блок

Әр түрлі эмоционалды жағдайларды түсіну және білдіру, басқа адамдардың жағдайына барабар жауап беру және көңіл-күйге сәйкес жау-ап беру қабілетін дамытуға арналған жаттығулар мен ойындар жиынтығын қамтиды.

1) "Суреттердегі эмоциялар". Ойындар үшін адамдарда әртүрлі эмоция-лар бейнеленген карталар немесе фотосуреттер қолданылады, әр эмоция үшін 2-3 сурет. Әрі қарай жаттығудың әртүрлі нұсқалары мүмкін. Балалар:

- ересек адамның өтініші бойынша көңілді, қайғылы, қорқынышты, таңданған және т. б. тұлғаларды табыңыз;

- жұптасқан суреттерді тандаңыз (әлпеті бірдей бет әлпеті - эмоция);
- суретте көрсетілген эмоцияларға сәйкес белгішені тандаңыз.

2) "Алты эмоция". Балалар үлкен айна алдында отырады (немесе әрқайсысының кішкентай айнасы бар). Психолог балалардан эмоцияларды бейнелеуді сұрайды: қорқыныш, ашу, жиіркеніш, қайғы, қуаныш, қызығушылық, таңдану.

3) "Маска". Балалар шеңберге отырады. Бірінші қатысушы бетіне қандай да бір өрнек (Маска) бекітеді, оны барлық балаларға көрсетеді және оң жақта (сол жақта) көршісіне "береді". Көрші бұл өрнекті дәл қайталап, жаңасына ауыстырып, келесі қатысушыға "тапсыруы" керек. Қалғандары да жасайды. Бет әлпеті қорқынышты, күлкілі, таңқаларлық, қауіпті және т. б. болуы мүмкін.

Әрі қарай, қандай эмоциялар белгілі бір ым-ишараны білдіретінін талқылауға болады. Эмоцияларды ауызша белгілегеннен кейін, балалар қандай да бір сезімдерді бастан кешіре алатын жағдайларды талқылауға болады.

4) "Эмоцияны тап". Жұпта немесе топта ойнауға болады. Біреуі эмоцияны бейнелейді, ал қалғандары болжауы керек. Біз талқылау жүргіземіз-бұл адам әртүрлі сәттер мен жағдайларда қандай эмоцияларды білдіреді?

5) "Фотосурет". Бірінші кезеңде психолог балаларға белгілі бір көңіл-күйі бар адамның суретін көрсетеді және келесілерді талқылауды ұсынады: "Осы суретке қараңыз. Бұл бала қандай сезімді сезінеді деп ойлайсыз? Мұқият қараңыз... Оның күлкісі толық... Бұл сезімді анықтауға бізге не көмектесті? (қуаныш сезімі). Ол бірдеңе айтады. Егер ол қуанса, қалай сөйлейді. Біз оны өз бетімізде бейнелеуге тырысамыз. Сол сияқты, басқа фотосуреттер де талқыланады.

Екінші кезеңде балалардың бірі өзіне берілген сөйлемді екпінмен, фотосуреттегі тиісті эмоциямен ойнауы керек. Мәлімдемені тиісті ым-ишара мен қимылмен сүйемелдеу қажет. Қалған балалар тапсырманың дұрыстығын бағалауы керек.

V Ойын блогы

Ойын блогы белгілі бір талаптарға жауап беретін әртүрлі (дәстүрлі) балалар ойындарынан тұрады:

- ойын ережелерінің болуы және оларды ойынның барлық қатысушылары міндетті түрде орындауы;
- кезек күту қажеттілігі;
- сәттілік (жеңіс) және жеңіліс (жоғалту) және ойыннан шығу жағдайының болуы.

Бұл ойындарға балалардың ашық ойындары кіреді: классика, белгілі бір ережелерге сәйкес доппен және арқанмен ойындар, "соққылар" және т. б., сонымен қатар үстел ойындары: лото, домино және т. б.

VI Әлеуметтік блок

1. Ересектер әзірлеген шағын мәтіндер болып табылатын әлеуметтік әңгімелер, оларда аутизмі бар бала үшін қиын немесе түсініксіз жағдайларда іс-әрекеттің барабар әдістері егжей-тегжейлі және дәйекті түрде ашылады. Олар әрқашан қалаған нәрсені сипаттайды және проблемалық мінез-құлық туралы айтпайды. Әлеуметтік әңгімелер әдісі келесі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- бейтаныс немесе түсініксіз жағдайдағы әрекеттер алгоритмімен таныстыру;

- қоршаған болмыс туралы жетіспейтін ақпаратты ұсыну;

- оқиғалардың үйреншікті реттілігіндегі алдағы өзгерістерге дайындау;

- басқа адамдардың сезімдері мен ойларын түсінуге көмектесу.

Әлеуметтік оқиғаларды құрастыру кезіндегі негізгі талаптар. Әлеуметтік тарих мынадай болуы керек:

1) жеке тұлғаға қатысты нақты балаға, оның өміріне немесе қиындықтарына, оларды шешу тәсілдеріне қатысты ақпаратты қамтуы тиіс;

2) бала үшін өзекті және нақты жағдайдың алдында. Әлеуметтік тарихтың "кейіпкерлері" баланың өзі, оның айналасындағы адамдар, ал объектілер ретінде - жеке заттар, сүйікті іс-әрекеттері мен мүдделері болуы мүмкін;

3) қысқа (5-6 сөйлем) әңгіме, қажетті мінез-құлықты кезең-кезеңімен немесе проблемалық мінез-құлыққа балама. Мысалы, "Мектепте біз асханаға, спорт немесе музыка залына, серуендеуге бару үшін жұптасып тұрамыз. Жұпта серуендеу тыныш және қауіпсіз. Менің мұғалімім біз сапқа тұрып, жұптасып жүргенде қуанады. Мен мұғалімді қуанту үшін жұппен жүруге тырысамын".

4) бала үшін нақты жазылған және осы немесе келер шақта а бірінші жақта жазылған түсінікті. Егер теріс мінез-құлыққа сілтеме жасау қажет болса, ол үшінші жақта сипатталады. Мысалы, "Кейде балалар бір-біріне қорлайтын нәрсе айтады. Олай дұрыс емес»;

5) Суреттер, фотосуреттер түрінде көрнекі қолдау ұсынылады. Бала әлеуметтік тарихқа суреттер сала алады;

6) мәтінге абсолютті, икемсіз тілдік құрылымдарды енгізуден аулақ болу керек. "Мен тиіспін" деген сияқты тіркестерді "мен тырысамын" дегенге ауыстыру ұсынылады. Немесе "әрқашан" - "әдетте" және "кейде" деген сөздердің орнына "мен тырысамын»;

7) әлеуметтік тарихты күнделікті немесе әр түрлі уақытта қажетті нәтиже басталғанға дейін бір апта ішінде оқып шығу керек;

8) әлеуметтік тарихта сипатталған дағды пайда болғаннан кейін оны қолдану біртіндеп азаяды - біз аптасына бір рет оқимыз, содан кейін оқиғаны айына бір рет немесе қажет болған жағдайда еске саламыз.

9) қажетті мінез-құлық болмаған кезде және екі апта бойы проблемалық

мәселе сақталмаса-тарихтың мазмұнын қайта қарау керек. Әлеуметтік тарих баланың мінез-құлқында жаңа проблема тудырмауы немесе оған жағымсыз сезімдер тудырмауы керек екенін есте ұстаған жөн.

Әлеуметтік тарих сипаттамалық, перспективалық, директивалық және реттеуші сөйлемдерді қамтуы мүмкін. Сипаттамалық сөйлемдер белгілі бір жағдайларда адамдармен не болатыны, оларға кім қатысатыны және не істейтіні туралы айтады.

Перспективалық сөйлемдер басқа адамдардың реакциясын сипаттайды, сондықтан бала бір жағдайға немесе әрекетке қатысты әртүрлі көзқарастар мен әртүрлі көзқарастар бар екенін түсінеді. Бұл сөйлемдер адамдардың ішкі жағдайларын, олардың ойларын, сезімдері мен көңіл-күйлерін сипаттайды. Перспективалық ұсыныстар балада басқа адамдардың әртүрлі оқиғаларды қалай қабылдайтындығы туралы түсінік қалыптастырады.

Директивалық сөйлемдер белгілі бір жағдайда қажетті немесе қолайлы әрекетті сипаттайды. Мұндай ұсыныстар позитивті түрде түсіндіріліп, қандай мінез-құлық қажет екенін түсіндіреді. Директивалық ұсыныстар тек оң және бірінші жақта тұжырымдалады. Бұл ұсыныстар әдетте сипаттаманы ұстанады және күтілетін мінез-құлықты ұсынады. Олар әдетте "Мен тырыса аламын...", "Мен тырысамын..." немесе "Мен жұмыс істеймін..." деп басталады. Директивалық сөйлемнің мысалы: "мен өрт дабылы соғылған кезде сабырлы болуға тырысамын".

Бақылаушы сөйлемдер хабарламаның маңыздылығын немесе баланың өзіне деген сенімділігін қамтамасыз етеді. Бұл ұсыныстар баланың әлеуметтік тарихты түсініп, есте сақтауы үшін стратегияларды анықтайды. Олар әдетте әлеуметтік тарихты аяқтайды. Әлеуметтік әңгімелердегі барлық сөйлемдерді келесі арақатынаста қолдану ұсынылады: әр 2-5 сипаттамалық немесе перспективалық үшін бір директивалық немесе бақылаушы сөйлем.

Әлеуметтік әңгімелер, әдетте, бала дұрыс жауап бермейтін жағдайларды сипаттайды: оларға қатысуға назар аудармайды немесе бас тартады, алаңдаушылық немесе қорқыныш, озбырлық немесе өзін-өзі озбырлықты көрсетеді. Алайда, әлеуметтік әңгімелер болып жатқан оқиғалардың мағынасын, басқа адамдардың сезімдері мен үміттерін түсінбеуге байланысты мәселелерді шешетінін және басқа қиындықтарды, атап айтқанда сенсорлық және/немесе эмоционалды осалдықты, психикалық қалжырауды өтемейтінін есте ұстаған жөн. Сондықтан музыкалық, спорт залдарында, ойын алаңында сенсорлық ыңғайсыздықты, мазасыздықты және қорқынышты сезінетін балаларға әлеуметтік әңгімелер әдісі олардың сенсорлық және эмоционалды ыңғайсыздығын жеңгеннен кейін ғана көрсетіледі. Әлеуметтік оқиғаларды қолданудың орындылығын анықтау үшін баланың проблемалық мінез-құлқының себебін мұқият талдау қажет.

Әлеуметтік тарих мәтінімен дайындық жұмыстары мыналарды қамтиды:

- баланың проблемалық мінез-құлқын, сондай-ақ баланың өзін на-
шар ұстайтын жағдайларын анықтау және олардың себептерін анықтау:
проблемалық мінез-құлық қайда және қашан пайда болады? Бұл жағдайға
кім қатысады? Бұл мінез қандай көрінеді? Ол қаншалықты жиі, қандай
қарқындылықпен және ұзақтықпен көрінеді? Проблемалық мінез-құлықтың
алдында қандай оқиғалар болады? Проблемалық мінез-құлықтан кейін
қандай оқиғалар орын алады?

- әлеуметтік тарихпен жұмыс істеуге сенуге болатын баланың күшті
жақтары туралы ақпарат құру (сөйлеуді түсіну, мәтінді, суреттерді оқу және
түсіну қабілеті, сондай-ақ баланың назарының тұрақтылығы, ынталандыру
және мүдделері).

- әлеуметтік тарихтың мазмұнын анықтау:

а) Әлеуметтік тарих не туралы болады?

б) Оның қатысушылары кімдер?

в) Әлеуметтік тарихпен кім (ата-аналар, мұғалімдер) және қандай
жағдайда (үй, мектеп) жұмыс істейді?

г) Бала нақты не істейді?

Әлеуметтік әңгімелер тақырыптары мыналар болуы мүмкін:

- қарым-қатынас (ересектермен және құрдастарымен, аға-інілерімен, до-
старымен және қарама-қарсы жыныспен);

- өзіне-өзі қызмет көрсету (өзін-өзі күту, тамақтану, киіну, дәретханаға
бару);

- мектеп (сабақ кезіндегі мінез-құлық, үзіліс, асханада, мектеп жанындағы
уәскеде және т. б.);

- үй (үй міндеттерін орындау, қонаққа бару, қонақтардың келуі, отбасылық
мерекелер және т. б.);

- эмоциялар (қуаныш, қайғы, таңдану, мақтаныш, іш пысарлық,
қорқыныш);

- бос уақыт (ойындар, ойын-сауық, спорт, жеке мүдделер);

- қала (көшеде, театрда, дүкенде, ауруханада, көлікте және т. б. мінез-
құлық);

- сөйлеу бұрылыстары (метафоралар, жаргон, әзіл, сарказм).

Төменде әлеуметтік оқиғалардың үлгілері келтірілген, олар психологтың
белгілі бір балаға оның ерекшеліктері мен проблемаларының сипатына
сүйене отырып құрастыруының негізі және мысалы бола алады.

1. Отбасындағы мінез-құлық.

Анам басқа адамдармен сөйлескен кезде.

Менің анам көптеген адамдармен сөйлеседі. Ол олармен сөйлескенді
ұнатады.

Анам басқа адамдармен сөйлескенде, мен кейде одан өтінім келеді.
Мен: "Мама, тыңда" деймін. Кейде анам маған бірден жауап береді. Кейде

ол бірден жауап бере алмайды, өйткені ол басқа адаммен өте маңызды нәрсе туралы айтады.

Егер мен "Мама, тыңда" деп айтсам және анам маған бірден жауап бермесе, мен оның әңгімесін аяқтағанша күтуге тырысамын. Мен күткен кезде анам менің мінез-құлқыма риза болады.

Мен және менің үйімде қонақтар.

Кейде бізге қонақтар келеді. Бұл біздің үйге келетін ересектер мен балалар.

Ересектер үстелге отырады, тамақтанады, сөйлеседі және күледі.

Балалар жүгіреді, айқайлайды, ойыншықтарымен ойнайды.

Біз қонақтарға заттарымызға қол тигізуге мүмкіндік береміз. Мен қонақтарға ойыншықтарымды алуға рұқсат етемін.

Бұл қалыпты жағдай, олар да ойыншықтармен ойнағысы келеді. Қонақтар кеткен кезде ойыншықтар менде қалады. Егер қонақтар қанағаттанса, анасы бақытты болады.

Менің дүкендегі мінез-құлық ережелерім.

Мен ата-анаммен дүкенге барамын.

Мен дүкендегі мінез-құлық ережелерін сақтаймын. Мен анам мен әкемнің қасында тұрмын.

Мен арбаны жүргізе аламын, оған өнімдерді саламын. Мен анам екеуіміз қағазға жазғанымызды ғана ала аламын.

Егер маған бірден алуға рұқсат етілмесе, онда мен ашуланбаймын. Ата-анам оны келесі жолы сатып алады. Мен дүкендегі мінез-құлық ережелерін сақтаған кезде, әкем мен анам бақытты, олар мені мақтан тұтады.

1. Мектептегі мінез-құлық

Сәлемдесу ережелері.

Мен адамдармен сөйлескім келеді. Адамдар менімен сөйлесу үшін мен оларды дұрыс, сыпайы түрде қарсы ала аламын.

Ересектермен кездескенде мен: "Сәлеметсіз бе!" деймін.

Мен балаларға: "сәлем" деймін.

Кездесу кезінде ата-анамды сүйе аламын.

Достарыма қолымды сілкіп немесе "бесті" бере аламын.

Мен адамдарды сыпайы қарсы алғанда, анам мені мақтан тұтады.

Мен сабақта отырмын.

Мен мектеп оқушысымын. Бірінші сыныпта оқимын. Сабақ барысында балалар мұғалімдерді тыңдайды.

Сабақта мен мынадай ережелерді сақтаймын:

- мен мұғалімге қараймын.

- мұғалімді тыңдаймын.

- мен жауап бергім немесе бірден айтқым келгенде, қолымды көтеремін.

Мұғалімді тыңдағанда, мен оқимын.
Оқу өте қызықты, мен мұғалімді тыңдау керек екенін есте сақтай аламын.

Мен және менің мұғалімім.

Мен бірінші сыныпта оқимын. Ұстазымның аты Эльвира Маратқызы. Кейде ол маған сұрақ қояды, мен жауап беремін. Кейде ол маған тапсырманы орындауға көмектеседі. Эльвира Маратовна көптеген балалармен және басқа ересектермен сөйлеседі.

Эльвира Маратовна басқа балалармен және ересектермен сөйлескенде, мен тапсырманы орындауды немесе тыныш отыруды жалғастырамын. Бұл менің мұғалімімді қуантады. Ал ата-анам мен үшін бақытты болады.

Мен және басқа адамдар.

Мен мектепте оқимын. Онда балалар мен ересектер көп. Мен онымен сөйлескен кезде адамға жақындай аламын.

Мен тым жақын болған кезде, басқа адамдар өздерін ыңғайсыз сезінеді. Оларға бұл ұнамайды. Олар ашуланады, менен қашуға тырысады.

Кейде олар менімен қайтадан сөйлескісі келмейді.

Адамдармен сөйлескен кезде мен оларға жақындамауға, оларды құшақтамауға тырысамын. Әр адамға жеке кеңістік, қашықтық қажет.

Мен адамдарға жеткілікті жеке орын берген кезде, мен олармен ойнап, сөйлесе аламын, көңіл көтеріп, жаңа достарым болуы мүмкін.

Бұл мінез-құлық ата-анамды қуантады.

Мектеп асханасы.

Менің мектебімде көптеген бөлмелер бар. Мектептің бір бөлмесі "асхана" деп аталады. Асханада оқушылар тамақтанады.

Оқушы асханаға келгенде, бұрын келген балаларға сыпайы болу үшін тамақ алу үшін кезекке тұрады.

Мен асханаға келгенде мен кезектің соңында боламын. Мен кезекте тыныш тұруға тырысамын және түскі асымды күте аламын. Егер мен өз кезегімді тыныш күтсем, мұғалім риза болады.

Мен тек өз үлесімді жей аламын.

Мен және менің ашу-ызам.

Мен мектепте оқимын. Кейде мен мектепте ашуланамын. Бұл қалыпты жағдай, барлық адамдар анда-санда ашуланады.

Мектепте ашуланған кезде мен өзіме "Тоқта" деймін, 5 рет қатты дем аламын.

Мен мұғалімге барамын. Мен оған ашуланғаным туралы айту үшін сөздерді қолдануға тырысамын. Мен: "Мен қазір ашуланғанымды сезіп тұрмын!"

Ашуланған кезде сөздерді қолданған жақсы. Бұл өзіңізді жақсы сезінуге көмектеседі.

Мен ересектер менімен сөйлескенде олары тыңдайтын боламын.

Адамдарға қарау өте маңызды, егер олар маған бірдеңе айтқысы келсе, істеп жатқан ісімді тоқтату керек.

Кейде ересектер маған білуім керек өте маңызды нәрселерді айтады.

Егер мен қарамасам немесе тындамасам, онда мен маңызды нәрсені жіберіп аламын, ал ересектер ашуланады.

Егер ересектер мені тындағанымды қаласа, менің не істейтінімді жалғастыру жаман екенін білемін.

Әңгімені қалай жүргізу керек.

Кейде мен сөйлесіп жатқан адамдардың әңгімесін үземін. Бұл әдепсіздік.

Егер мен өте маңызды нәрсені айтқым келсе, онда адамды иығынан қағып, "кешірім сұраймын, бұл өте маңызды" деймін.

Басқа жағдайларда мен шыдамды болуға тырысамын және олардың аяқтауын күтемін.

Тоқтату адамдарды ашуландырады, өйткені олар сөйлесуді тоқтатады және олар не туралы сөйлескендерін ұмытып кетуі мүмкін.

Ересектерге сыпайы балалар ұнайды. Олар әсіресе әңгімені үзбейтін балаларды мақтайды.

2. Кітаптарды, мультфильмдерді, фильмдерді талқылау, тақырыптық әңгімелер.

Алғашқы сабақтарда психолог бірнеше моральдық қысқа әңгімелерді таңдайды. Ол үшін балалар әдебиетінің шығармалары қолданылады (балалар мен халық ертегілері, Н. Носовтың әңгімелері және т.б.).

Мәтіндерді оқу олардың мазмұнының біртіндеп ұлғаюымен жүреді: алдымен кітапты қысқартылған нұсқада оқуға немесе тіпті қысқаша қайталауға болады, содан кейін жіберіп алған эпизодтарды енгізуге болады. Бұл жағдайда ересек адамның болып жатқан жағдайға деген көзқарасын көрсететін және оқиғалар мен кейіпкерлерге эмоционалды баға беретін тұрақты пікірлері қажет. Ертегілерде жиі кездесетін және баяндаудың өткірлігін беретін жеке теріс әсерлі бөлшектерге жабыспау керек. Өзірге олар баланың оқудың негізгі, тұтас эмоционалды мағынасын түсінуіне кедергі келтіруі мүмкін.

Оқудан немесе қысқаша қайталаудан кейін ересек балаларға түсіну сұрақтарына жауап беруді ұсынады:

- сюжеттегі оқиғалардың сюжеті (реттілігі): Алдымен не болды, Содан кейін; Кейіпкер қайда кетті? Жолда оны кім кездестірді? Ол не деді?;

- себеп-салдарлық байланыстар: Ол неге үйден кетті, неге ол ақшаны жасырды және т. б.;

- кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен әрекеттерінің себептері: Неге мұны жасады, неге ол бұлай жасады?

- кейіпкерлердің сезімдері мен тәжірибелері: Ол не сезінді? Неліктен ол ренжіді?

Кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерін моральдық бағалау да бар: ол жақсы немесе жаман жасады; неге жақсы немесе жаман; неге оны жақсы, жаман, ашкөз деп атауға болады және т. б. мораль нақтыланады: бұл ертегі немесе әңгіме не үйретеді?

Әрі қарай, балалар алдын-ала жасалған жоспарға сәйкес әңгіме, мультфильм, фильмнің сюжетін өз сөздерімен қайталауға тырысады. Екпін, әңгімемен бірге қимылдар алдын-ала талқыланады (оқытылады). Сіз сахна көрінісін, шағын қойылым ойнай аласыз.

Сол сияқты мультфильмдер немесе балалар фильмдері талқыланады.

3. Әлеуметтік (тұлғааралық) қатынастарға байланысты тақырыптар бойынша әңгімелер: ата-аналар, құрдастар. Олар 10-12 жастағы балалармен өткізіледі. Мысалы, - "Достық" тақырыбында келесі сұрақтарды қоюға болады:

- Сенің достарың бар ма? Олар туралы не айта аласың (есімдері, жастары)?

- Олармен қалай кездестің? Сен қаншалықты жиі кездесесің?

- Сен бірге не істегенді ұнатасың?

- Дос болу деген нені білдіреді? Сен бірге оқитын баладан досың немен ерекшеленеді?

Алдымен ересек адам жалпы шеңберде отырған балаларға сұрақ қояды, содан кейін балалар бұл сұрақтарды досына жұпта, топта қоя алады.

4. "Оқиға айтшы" ойыны. Балаларға өз тарихын айту ұсынылады: оқиға, олардың өміріндегі оқиға (хайуанаттар бағына саяхат, қала сыртына саяхат, туған күн және т.б.). Балаларға әңгіме жоспарын құруға, сюжетті, іс-әрекетті сипаттауға, мәтіндегі осындай байланыстарды қолдануға үйретіледі: сондықтан, содан кейін ше, содан кейін, бірақ. Көрнекі тіректерді, фотосуреттерді, суреттерді пайдалануға болады.

Әзіл мен әзілдерді түсінуді дамыту үшін күлкілі әңгімелермен жұмыс істеу ұсынылады.

Балаларды мектепке дайындау бойынша психологиялық жұмыс

Аутизмі бар баланы мектепке дайындау кезінде, барлық балалар сияқты, мектепке дайындықтың әртүрлі аспектілерін ескеру қажет: зияткерлік-сөйлеу, коммуникативті, эмоционалды-еріктік, әлеуметтік-жеке. Сондай-ақ, баланың мектеп дағдыларының негіздерін қалыптастырғаны жөн: оқу, санау, жазу.

Аутизмі бар баланы мектепке дайындау бойынша психологиялық жұмыстың бағыты ақыл-ой, сөйлеу және әртүрлі академиялық дағдылар мен білімді қалыптастыруға бағытталмауы керек (бұл міндеттер педагог-дефектолог, логопед, мектепке дейінгі ұйымдардың тәрбиешісі құзыретіне жатады), бірақ аутизмі бар баланың мектеп сынып-сабақ жүйесі жағдайында сәтті оқуға мүмкіндік беретін коммуникативтік және әлеуметтік, мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Мектептегі аутизмі бар баланың негізгі проблемалары оның мінез-құлқы мен сабақта оқуды ұйымдастырудағы қиындықтармен байланысты: жаңа, мектеп жағдайларына бейімделу, мектеп режимін игеру, мұғалім мен балалармен мінез-құлық және өзара әрекеттесу ережелері, Тәуелсіз оқу іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыру. Көбінесе сабақта мінез-құлық дағдыларын игеру аутизмі бар балаға нақты оқу дағдыларына (оқу, санау, жазу) қарағанда қиынырақ болады. Сондықтан психологтың жұмысы балаға оқушының рөлін дамытуға, мектеп режимі мен мінез-құлық ережелерін меңгеруге арнайы көмек көрсетуден тұрады. Ол үшін бала мектепке түскенге дейін бір жыл немесе алты ай бұрын дайындық сабақтары мектепке барынша жақын жағдайда өткізіледі: балалар ұжымында және сынып-сабақ түрінде.

Психологиялық-педагогикалық жұмысты жүргізу шарттары мен талаптары

1) Кемінде 2 және 8 баладан аспайтын топта (шағын топта) сабақ өткізу. Сабақтың топтық форматы сынып-сабақ жүйесінің жағдайларына барынша жақын. Топқа шамамен жастары және даму деңгейі бірдей аутизмі бар балалар немесе басқа даму проблемалары бар балалар кіруі мүмкін (ПДТ, сөйлеу қабілеті бұзылған, ақыл-есі кем).

2) Тиісті жабдықтар мен жиһаздардың болуы: оқу үстелдері, орындықтар, оқу тақталары және т. б.

3) Сабаққа балалардың назарын жақсы ұйымдастыру үшін алаңдатын заттарды, заттарды, ойыншықтарды алып тастау. Психологтың үстелінде және балалардың үстелінде бөтен заттар болмауы керек.

4) Сабақтардағы кеңістік пен уақытты құрылымдау: оқу кестесі мен өзгерістерді құру, жұмыс орны мен тәртібін, оқу заттарын ұйымдастыру. Мектеп қоңырауын, таймерді, құмсағат пайдалану.

Баланы мектепте дайындауға арналған психологиялық жұмыс бірнеше кезеңнен тұрады.

Бірінші кезеңде аутист баланың мінез-құлқын формальды оқу жағдайында ұйымдастыру, оның оқу стереотипін қалыптастыру бойынша жұмыстар жүргізіледі. Бұл үшін психолог:

- сабақ бөлмесінде сынып үлгісін жасайды: үстел мен орындықтарды қатарға орналастырады, тақта орнатады, балалардың оқу орындарын таңбалайды;

- көрнекі оқу кестесін құрастырады, онда суреттер, суреттер немесе сызбалар арқылы балаға нақты және түсінікті сабақтар (оқу пәндері) мен өзгерістердің реттілігі ұсынылады;

- Әлеуметтік тарих ("Сабақтағы менің мінез-құлқым"), көрнекі кеңестер түрінде оқу ережелерін әзірлейді;

- баланың оқу рюкзанын дайындайды (ата-аналардың көмегімен): Оқу құралдары, альбомдар, оқулықтар, жазбалар және т. б.

Психолог балаларға енді мектепте сияқты сабақтарға баратындарын

айтады, олардың қалай оқитынын түсіндіреді және көрсетеді: "сыныпқа" кіріңіз, жұмыс орнына отырыңыз, мектеп рюкзагын орнына қойыңыз. Содан кейін ол "сабақта" мінез-құлық ережелерін түсіндіреді: жұмыс орнында тұрмай отыру немесе егер сіз тұрып, барғыңыз келсе, рұқсат сұрау (себебин айту), ересек адамды ("мұғалім") тыңдау, сұрағанын орындау, тұру және егер ол сізге өтініш жасаса, оның сұрақтарына жауап беру. Мектептегі қоңырау соғу (қоңырау) функциясы туралы хабарлайды - "сабақтың" басталуы мен аяқталуы туралы белгі беру.

Әрі қарай, ол балаларды көрнекі оқу кестесімен таныстырады, әр сабақта және үзілістерде не істейтіндерін түсіндіреді. Бастапқы кезеңдерде, бір жағынан, балаға ыңғайлы болжамды тәртіп құру үшін, екінші жағынан, оқу стереотипін қалыптастыру үшін сабақтардың белгіленген реттілігін немесе алгоритмін қатаң сақтау қажет.

"Сабақтың" басында көп болмауы керек - 10 минуттан 2-3 сабақ мазмұны бойынша оқу тапсырмалары ойын түрінде болуы мүмкін: Мозаика мен пазлдарды салу; сурет салу немесе салу. Оқу мінез-құлқының стереотипін қалыптастырудың бастапқы кезеңінде балаға әр түрлі тапсырмаларды немесе әр уақытта жаңа, тіпті бала үшін қызықты тапсырмаларды ұсынудың қажеті жоқ. Балаға үйренетін белгілі бір ретпен бірдей тапсырмаларды ұсыну ұсынылады: мысалы, алдымен пазлдарды бүктеп, содан кейін сурет салыңыз, содан кейін чиптердің түсіне қарай топтастырыңыз. Кейінірек сіз кішкене бөлшектерді жасай аласыз.

Сіз бірден сұрақтар қоймауыңыз керек, жауап талап етпеуіңіз керек, сондай-ақ сіздің нұсқауларыңызды қатаң орындауға болмайды. Ең бастысы-баланың "мектеп" сабақтарына жағымды эмоционалды қатынасын және сабақта іс-әрекет пен мінез-құлықтың белгілі бір оқу стереотипін қалыптастыру. Негізінен, алғашқы жаттығулар-бұл бала оқушының мінез-құлқының сыртқы белгілерін ойнататын мектеп ойыны. Баланы "нағыз оқушының" мінез-құлқы үшін қолдау, ынталандыру, мадақтау өте маңызды.

Бірте-бірте және мұқият "мұғалімді" тыңдау, ересек адамның фронтальды нұсқауларын қабылдау және балаға емес, бүкіл топқа қарау қабілетін дамыту бойынша арнайы жұмыс жүргізілуде. Балаға сұрақ қою немесе сұраққа жауап беру қажет болса, қолын көтеру дағдысын үйрету бөлек жүргізіледі. Тағы бір бағыт-жағымсыз мінез-құлықпен жұмыс. Бала әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдана отырып, "сабақта" дауыстап сөйлеуге және орнынан түсініктеме беруге, дыбыстар шығаруға, күлуге, әртүрлі қозғалыстар жасауға, тұруға және "сыныпта" жүруге болмайтындығы туралы түсінік қалыптастырады. Проблемалық мінез – құлық болған жағдайда-теріс қылық, бағынбау, озбырлық, өзін-өзі озбырлық, оны жеңу үшін жеке жұмыс жүргізіледі.

Бірте-бірте балалар оқу режиміне, сабақ пен демалыс алгоритміне

үйреніп, ересектерге ұсынылатын тапсырмалардың реттілігін үйренеді. Мінез-құлық дағдыларын нығайту үшін әртүрлі әлеуметтік оқиғаларды қолдануға болады. Мінез-құлық ережелері әдетте балаға оқылады немесе сабақтың басында есте сақтағаннан кейін оларды өзі шығарады. Сабақтан кейін сіз балалармен, баланың ата-анасымен баланың ережелерді қалай сақтағанын талқылай аласыз.

"Үзілістерде" балалардың мінез-құлқымен жұмыс жүргізіледі. Алдымен бұл балалардың демалысы; ол үшін сенсорлық жабдық қолданылады. Сіз демалыс ретінде жеңіл тағамдарды пайдалана аласыз. Содан кейін балаларды болашақта мектептегі нақты өзгерістерге байланысты бірлескен ашық ойын түрінде ұйымдастыруға болады.

Келесі кезеңде, психофизикалық мүмкіндіктер балаларға сабақ тәртібін сабырлықпен сақтауға мүмкіндік берген кезде, олардың психикалық және эмоционалдық төзімділігі артады, сабақтардағы мінез-құлықтың негізгі ережелері игеріледі, сабақтар санын біртіндеп арттыруға болады (бірақ 3-4-тен аспайды), сондай-ақ бір сабақтың ұзақтығы (20 минуттан аспайды). Сабақтың мазмұны мектептегі оқу пәндері болуы мүмкін (оқу, математика, жазу, сурет салу, ән айту, дене шынықтыру). Мұндай оқу сабақтарын өткізудің басты шарты мен талабы-бұл жеке мектеп дағдыларын игеруге зияткерлік және басқа дайындық және баланың ұсынылған тапсырмаларға деген қызығушылығы.

Көптеген адамдар, әсіресе әр түрлі белгілерге жоғары қызығушылығы бар жоғары функционалды аутизмді барлар, әр түрлі белгілерге: әріптерге, сандарға, сондай-ақ оқуға немесе санау жұмыстарына қызығушылық танытып, оқу тапсырмаларын қуана қабылдай алады. Баланың қалжырауынан, жүктеменің көптігінен аса қозуға немесе қалжырауға, мінез-құлық ауытқуына және теріс-қылыққа алып келетін оқу жүктемесінен аулау болу. Егер бала белгілі бір дағдыларды үйренгісі келмесе, онда сіз баланы мәжбүрлемеуіңіз керек, күтуіңіз немесе бірақ бала үшін қиын немесе қызықтырмайтын дағдыны оңай, қарапайым және қызықты қадамдарға тапсырмаларға ауыстырыңыз керек.

Келесі кезеңдерде, мектепке жақын, балалардың нақты мектеп пен мектеп өмірі туралы идеяларын нақтылау бойынша жұмыстар жүргізіледі. Балаға мектеп өмірі, мектеп оқушылары, сабақтар мен өзгерістердегі мінез-құлық нақты көрсетілген бейнелер немесе фильмдер арқылы мектеп туралы ақпарат алу пайдалы болуы мүмкін.

Мектептегі мотивацияны қалыптастыру бойынша жеке жұмыс жүргізіледі. Тақырыптық әңгімелер, әлеуметтік әңгімелер арқылы баланың идеялары нақтыланады: неге мектепке бару керек, неге барлық балалар мектепке барады, бала мектепте оқудан не алады. Бұл сұрақтарға жауаптар қол жетімді және қарапайым түрде ұсынылуы керек.

Бірінші сыныпқа кірер алдында психолог ата-аналарға баланы өз

мектебіне алып баруды, өзі оқитын сыныпқа баруды ұсынады. Сіз баланы мұғаліммен алдын-ала таныстыруыңыз керек және осы алғашқы қарым-қатынас тәжірибесін жағымды етуге тырысыңыз. Мұны істеу үшін сіз балаға отыратын немесе оны таңдауға мүмкіндік беретін орынды көрсете аласыз. Көптеген аутизмі бар балалар үшін, әсіресе бірінші сыныпқа түсетіндер үшін, 1 қыркүйекте мектеп жиындарына бару қажет емес, өйткені көптеген адамдар шуы баланы қорқытып, мектепке барудан тұрақты бас тартуға әкелуі мүмкін. Барлық осы іс-шаралар аутизмі бар балада мектеп туралы алғашқы идеяларды қалыптастыруға көмектеседі, белгілі бір дәрежеде оның шиеленісі мен алаңдаушылығын жеңілдетеді және мектепке бейімделудің алғашқы қадамын жасауға мүмкіндік береді.

Психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттерінің мамандары ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау (егер мектепте мамандар болмаса) және мұғалімдер мен мамандарға консультативтік көмек көрсету функцияларын жүзеге асыратыны белгілі. Түзету кабинеті жағдайында аутизмі бар баламен айналысатын психолог және басқа да мамандар бірінші сынып оқушысының мектепте болуының алғашқы кезеңдерінде білім беру ұйымдарының мұғалімдері мен мамандарына көмек көрсетуі өте маңызды.

Психолог мектепке алдын – ала сынып мұғаліміне келеді (ата-анасының келісімімен), онда бала оның ерекшеліктері туралы айтып, оның оқуын қалай ұйымдастыруға және жүргізуге кеңес береді. Егер балаға сүйемелдеу қызметі мамандарының, сондай-ақ педагог-ассистенттің (жеке көмекшінің) қызметтері ұсынылса, онда ППҚК психологы оларға да баланы оқыту және тәрбиелеу бойынша консультациялық көмек көрсетеді, нақты кеңестер береді, баламен жұмыс істеуде белгілі бір әдістер мен тәсілдерді ұсынады. Ол аутизмі барт баламен қарым-қатынаста мұғалім мен психологқа келесі ұсыныстарды ұсына алады:

- оны бір жағынан балалармен байланыста ұстаңыз және екінші жағынан оларды қызықтырыңыз;

- олар не істеп жатқанын, не ойнап жатқанын айту және түсіндіру, екінші жағынан-бүйірден байқауға мүмкіндік беру;

- түсіндіру-қандай да бір жалпы сабақтарға баламен бірге (оның қолын ұстап) мөлшерлеп қосуға болады, бірақ оны балалар ұжымының жалпы өмірінен алып тастауға болмайды.

Мектеп қызметкерлерінде бір уақытта абай болу, жұмсақтық пен табандылық жағдайында мұндай бала мектепте жақсы тұрақталуы мүмкін екенін қалыптастыру маңызды.

Кейбір жағдайларда, қажет болған жағдайда, психолог баланың ата-анасының келісімімен мұғалімнің және мектеп психологының көмегімен баланың сыныптастарымен сөйлесе алады. Балаларға осы баланың кейбір

ерекшеліктері туралы, сондай-ақ балалардың өздері мұндай балаға сыныпта оқуға қалай көмектесетіні туралы дұрыс және мұқият түрде хабарлаңыз.

Күтілетін нәтижелер. Бала жеткілікті немесе шектеулі түрде:

- оқу әрекеті кезінде ("сабақтарда") ересектермен және балалармен қарым-қатынаста және өзара қарым-қатынаста психикалық белсенділіктің, төзімділіктің қажетті деңгейін көрсетеді»);

- өз сезімдерін жақсы түсінеді, басқа адамның эмоционалды жағдайларын таниды;

- басқа адамдардың сезімдерін түсініп, сезіне алады және оларды сөйлеу және басқа да қарым-қатынас құралдары арқылы жеткілікті түрде білдіре алады: ым-ишара, екпін, ымдау;

- диалогты қолдай алады, таныс (түсінікті) қарым-қатынас жағдайында сұрақтарға жауап бере алады;

- құрдастарымен бірлескен іс-әрекеттің дайындығы мен белгілі бір дағдыларын көрсетеді;

- жақындарымен, ересектермен және балалармен қарым-қатынаста жалпы қабылданған мінез-құлық ережелерін, әлеуметтік рәсімдерді сақтайды;

- мектепте оқуға дайындығын көрсетеді немесе мектепке бейімделудің жеткілікті деңгейін және мектепте оқытудың табыстылығын көрсетеді (оның ішінде жеке қолдау көрсете отырып).

6 Аутизмі бар баламен дамытушылық жұмысқа ата-аналарды тарту бағдарламасы

АСБ бар балаларға көмек көрсетудің заманауи тәсілдері бала отбасының мамандармен бірлесіп дамыту жұмысына белсенді қатысуын және қатысуын көздейді. Ата-аналардың қатысуынсыз оңалтудың басты мақсатына қол жеткізу мүмкін емес: баланың және отбасы мүшелерінің күнделікті өмірге, әлеуметтік өмірдің әртүрлі түрлеріне және қоғамға кірігуіне барынша ықтимал қатысуын көздейтін бала мен отбасының өмірін қалыпқа келтіру.

Ерте жастағы ата-аналардың көмегі әсіресе тиімді. Ерте араласудың барлық заманауи стратегиялары, сондай-ақ аутизмі бар балаларға көмек көрсету технологиялары, мысалы, "Аутизмі бар балаларға арналған Денвердің ерте араласу моделі", АСБ, Floortime және т.б. бар балалардың ата-аналарына арналған «Ранняя пташка» бағдарламасы ата-аналардың белсенді қатысуын болжайды, ал мамандарға ата-аналарды қолдау стратегиялары, әдістері мен әдістері, балаларды отбасында дамыту, тәрбиелеу және оқыту.

Бұл бағдарлама ерте жастағы АСБ бар балалардың, сондай-ақ мектеп жасына дейінгі аутизмдік бұзылымдары бар, оның ішінде ақыл-ой кемістігі

және басқа да бұзылымдары бар балалардың отбасыларымен жұмыс істеуге арналған.

Ата-аналарды даму процесіне тарту психологиялық жұмыстың барлық кезеңдерінде, баланың даму проблемаларын сұрау мен бағалаудан, даму бағдарламасын әзірлеуге қатысудан, оны жүзеге асырудан бастап, оның тиімділігін бағалауға және оған өзгерістер енгізуге дейін жүзеге асырылады. Баламен және ата-аналармен жұмысты ұйымдастыру кезінде отбасының күшті жақтарын, мүмкіндіктері мен ресурстарын пайдалану және оларға сүйену қажет. Баламен психологиялық жұмыс қарым-қатынас және отбасындағы және жақын әлеуметтік ортадағы әдеттегі әрекеттер арқылы жүзеге асырылуы керек.

Бағдарламаның мақсаты-ата-аналарды дамыту процесіне тарту, оларды баланы отбасында дамыту және тәрбиелеу дағдыларына үйрету арқылы балаға көмек көрсету.

Бағдарламаның міндеттері:

- отбасы мүшелеріне баланың әлеуетті мүмкіндіктеріне, сондай-ақ баланың проблемаларын жеңудегі өз күштері мен ресурстарына назар аударып отырып, баланың дамуының әлсіз жақтарын ғана емес, күшті жақтарын да көрсету;

- ата-аналарды олардың мүмкіндіктері мен ресурстарын ескере отырып, баламен жұмыс істеуге ынталандыру және тарту;

- ата-аналарға баламен күнделікті өмірде қарым-қатынаста және қарым-қатынаста көмек көрсету;

- өз баласын коммуникативтік, сөйлеу, әлеуметтік, интеллектуалдық және өзге де дағдыларға оқытуда ата-ана құзыреттілігін арттыру;

- аутистік спектрі бұзылған баланы тәрбиелеу, оқыту және дамыту саласында ата-аналарды ағарту;

- баланың дамуы, оқуы және әлеуметтенуі үшін мүмкіндіктер мен ресурстарды қамтамасыз етуде ата-аналардың белсенді ұстанымын қалыптастыруға жәрдемдесу;

- отбасы өмірін қалыпқа келтіру-баланың және отбасы мүшелерінің күнделікті өмірге, әртүрлі әлеуметтік белсенділік пен қоғамдық өмірге қатысуы.

Психологиялық жұмыстың әдістері мен тәсілдері:

1) Әңгіме-ата-аналардың баламен жұмыс істеуден сұраулары мен үміттерін анықтау, ата-аналық бағалау және баланың даму проблемаларына, отбасылық қатынастар мен баланы тәрбиелеу ерекшеліктеріне, әлеуметтік мәртебесі, ата-аналардың білімі, отбасының күнделікті өмірі мен бос уақытының ерекшеліктері туралы ақпарат алу мақсатында.

2) Бақылау-бала мен отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесу ерекшеліктері туралы мәліметтер алу, сондай-ақ ата-аналық реакцияларды бекіту, әңгімелесу және баланы тексеру кезінде баланың

психикалық белсенділігінің әртүрлі көріністеріне эмоционалды көзқарас.

3) Ата-ана қарым-қатынасының ерекшеліктері, ата-ана көзқарасы мен тәрбие түрі, балаға деген қарым-қатынас, оның даму проблемалары туралы ақпарат алу үшін дәстүрлі түрде қолданылатын анкета, ата-ана сауалнамалары.

4) Кеңес беру-түсіндіру, отбасына баланың даму ерекшеліктері мен проблемаларын, мінез-құлқын, олардың себептерін, баланы оқыту мен тәрбиелеудің ықтимал жолдары мен тәсілдерін, сондай-ақ оның даму перспективалары мен болжамын түсіндіру.

5) Оқыту-ата-аналарға әзірленген жоспарды, көрнекі қолдауды және оқытудың басқа әдістерін қолдана отырып, балада нақты дағдыларды қалыптастыру туралы қадамдық нұсқаулық.

6) Психотерапиялық әдістер-эмоционалды, психологиялық қолдау көрсету, қарым-қатынас қиындықтарының психологиялық себептерін түсінуге көмектесу, баланы оқыту және тәрбиелеу және оның ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін және дамуы мен әлеуметтенуі үшін күшті жақтарын қабылдау үшін психотерапияның жеке әдістерін қолдану.

7) Топтық жұмыс әдістері бірнеше балалармен және олардың ата-аналарымен бірлескен сабақтар өткізуді қамтиды. Топтық жұмыс форматы ата-аналар мен балаларды бірлескен іс-шараларға ішінара ұйымдастыру және тарту мүмкін болған кезде ерте жастағы аутизмдік бұзылымдары бар балалармен жұмыс жасауда қолданылады [42].

Аутизмді бар баланың ата-анасымен жұмыс істеу шарттары мен талаптары.

1. Әңгімелесу және кеңес беру кезінде баланың ата-анасымен сенімді қарым-қатынас орнату маңызды. Әңгіме беймаза сұрау түрінде өтпеуі керек, ал кеңес беру кезінде ата-аналардың балаға қатысты әрекеттері мен мінез-құлқына қатысты түсініктеме беруден аулақ болу керек. Маман ата-аналарды сынамайды, бірақ оларды түсіндіреді және ынталандырады.

2. Ата-аналар маманға сұрақтар қойып, маңызды нәрсемен бөлісе алатын кеңес беру немесе әңгімелесу үшін арнайы уақыт бөлу керек. КППК және ОО оқу жоспарында ата-аналармен жеке сабақтар жоқ, бірақ ата-аналарға консультативтік көмек көрсету қарастырылған. Кеңес беру немесе әңгімелесу тақырыбының мазмұнына байланысты сабақтардың бірін кеңес беруге арнау ұсынылады, оны айына 1 рет өткізуге болады немесе сабақ құрылымында ата-аналармен әңгімелесу және кеңес беру үшін 15-20 минут уақыт бөлуге болады. Сондай-ақ, ата-аналарға "Ата-аналар мектебі" жұмысы аясында оқыту тренингтері барысында көмек көрсетіледі.

3. Ата-аналар үшін аутизмді бар баланы дамыту, оқыту және тәрбиелеудің әртүрлі мәселелері бойынша білім беру мен құзыреттілікті арттыруға арналған түрлі ақпараттық материалдар, әдебиеттер тізімі, нормативтік құжаттар, әдістемелік құралдар дайындау қажет.

Баланың отбасымен психологиялық жұмыс бірнеше кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңде отбасымен танысу, ата-аналардың сұраныстарын, отбасының ерекшеліктерін және оның мүшелерінің баламен қарым-қатынасын зерттеу. Әңгіме, сауалнама, ата-ана сауалнамасы, байқау сияқты әдістер қолданылады. Отбасын зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, психолог отбасының бірқатар сипаттамаларын нақтылауы керек, соның негізінде ол баламен және отбасымен жұмыс істеудің белгілі бір стратегияларын, тәсілі мен әдістерін анықтай алады:

а) Отбасының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері: жасы, әлеуметтік мәртебесі, білімі, кәсібі, экономикалық жағдайы және жұмыспен қамтылуы (толық, ішінара, болмауы), балалар мен отбасының басқа да мүшелерінің саны, күтушінің, көмекшінің болуы, сондай-ақ отбасының мәдени деңгейі мен бос уақыты. Бұл ақпарат сәтті кеңес беру және ата-аналарды жұмысқа тарту үшін қажет, өйткені ата-аналардың маман ұсынған ақпарат пен ұсыныстарды сындарлы қабылдауға дайындығы жоғарыда аталған факторларға байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

б) Баланың даму проблемаларына деген көзқарас ("аутизм"диагнозы). Психикалық және физикалық дамуының айқын бұзылымдары бар балалар отбасыларының әртүрлі зерттеулерінен олардың отбасында ерекше баланың пайда болуына байланысты эмоционалды тәжірибенің (күйзеліс пен қайғы) бірқатар кезеңдерінен өтетіні белгілі. Әдетте, отбасылар диагноздан бас тартудан, кінәні тексеруден және ең жақсы дәрі-дәрмекті (түзету әдісі немесе маман) іздеуден және осы іздеулердегі сәтсіздіктерден кейін, ашуланшақтық, депрессия және соңында баланың проблемаларын қабылдау және онымен мақсатты жүйелі жұмыс жасау қажеттілігінен өтеді.

в) Ата-аналардың ПМПК-ға жүгінуі, содан кейін психологиялық-педагогикалық түзету кабинетіне бару ата-аналардың балада бар проблемаларды саналы түрде қабылдауға көшуін, мамандардың көмегін алу қажеттілігін және олардың ұсыныстарын қабылдауға дайын болуын білдіруі мүмкін. Сонымен қатар, ата-аналар алдыңғы кезеңдерге тән тәжірибе, сезімдер мен мінез-құлықты белгілі бір дәрежеде сақтай алады. Отбасы баланың проблемаларын қабылдау кезеңінде және онымен жұмыс істеу қажеттілігі ата-аналардың қабілеттері болып табылады:

- баланың проблемалары туралы салыстырмалы түрде тыныш сөйлеу;
- балаға қатысты гиперопия немесе шамадан тыс қатаңдық көрсетпеу;
- талап қою, тыйым салу, қажет болған жағдайда баланы кінәлі сезінбестен жазалау;
- балаға деген сүйіспеншілік, қамқорлық және оның тәуелсіздігін ынталандыру арасындағы тепе-теңдікті сақтау;
- мамандармен ынтымақтастықта баланың дамуы бойынша қысқа және ұзақ мерзімді мақсаттар мен жоспарлар құру;

- баламен байланысты емес жеке мүдделерге ие болу.

г) Отбасының баламен дамып келе жатқан жұмысқа қатысуға, маманмен ынтымақтастыққа, оның ұсыныстарын қабылдауға және орындауға дайындығы. Дайындыққа байланысты ата-аналардың екі тобын бөлуге болады.

Бірінші топқа психологиялық-педагогикалық процеске қатысуға ниет, қызығушылық және белсенді ниет білдіретін ата-аналарды жатқызуға болады. Мұндай ата-аналар, әдетте, баласын жақсы біледі, оның күшті және әлсіз жақтары, баланы тәрбиелеуде өзіндік тәрбиелік тәжірибесі бар. Олар мейірімділікпен, сеніммен, дайындықпен және мамандардың ұсыныстарына, кеңестеріне жақсы сезімталдықпен сипатталады. Бұл ата-аналар сонымен қатар сыни және шынайы үміттерді сақтай отырып, баланың даму мүмкіндіктері мен перспективаларына оң көзқараспен ерекшеленеді.

Екінші топқа селқос, байқаушы позицияға бейім ата-аналарды жатқызуға болады. Ата-аналардың сыныпта баламен жұмыс істеуге дайын емес немесе қатыса алмауының себептері әртүрлі болуы мүмкін. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- аз қамтылған және көп балалы отбасылар, онда ата-аналар отбасының үй, материалдық, әлеуметтік мәселелерімен ауырады;

- ата-ананың немесе жалғызбасты ананың шамадан тыс жұмыс істеуі (қарқынды жұмыс кестесі, бос уақыттың болмауы);

- баламен жұмыс істеу үшін шаршау, депрессиялық жағдай, психикалық және эмоционалдық күштің төмендеуі;

- отбасы ішіндегі кикілжіңнің болуы, ата-аналар арасындағы үйлесімділіктің болмауы;

- өздерінің тәрбиелік қабілеттерінің төмен бағасы, өзіне сенбеу, қажетті білім мен дағдылардың жоқтығын көрсету;

- баланың кемшіліктеріне назар аудару, баланың нақты жетістіктері мен мүмкіндіктерін жете бағаламау, талаптардың шектен тыс болуы, бақылау;

- маманға, оның ұсыныстары мен кеңестеріне сенімсіздік.

Ата-аналар қай топқа жататынына байланысты олармен жұмыс істеу стратегиясы мен тәсілі анықталады, жұмыс әдістері мен тәсілдері таңдалады.

Бақылау және селқос ұстанымды ұстанатын ата-аналармен жұмыс келесі бағыттарда жүргізіледі:

- отбасын сабақтың мазмұны, сабақтағы баланың жетістіктері мен проблемалары, үй тапсырмасы туралы хабардар ету (не және қалай істеу керек);

- ата-аналарды балаларды дамыту, оқыту және тәрбиелеудің әртүрлі мәселелері бойынша жоспарланған консультациялар немесе ата-аналар мектебі нысанында оқыту, оның ішінде күн тәртібін, үй сабақтарын, әртүрлі жағдайларда баланың мінез-құлқын ұйымдастыру бойынша жалпы ұсынымдар;

-ата-аналардың құзыреттілігін арттыру, сондай-ақ баламен назар аудару және өзара әрекеттесу әдістерін, нақты әлеуметтік-тұрмыстық дағдыларды, үйде проблемалық мінез-құлықты жою және жою әдістерін консультативтік оқыту бойынша жоспарланған консультациялар немесе ата-аналар мектебі түрінде.

Осы топтың ата-аналары өз қалауы бойынша баламен бірге маманның сабақтарына қатыса алады немесе кабинеттің есігінен тыс баланы күте алады. Екі жағдайда да ата-аналар үй тапсырмаларын алады, оларды орындау ата-аналар мен білім беру ұйымы арасында жасалған шартқа сәйкес міндетті болып табылады.

Ата-аналардың осы санатымен жұмыс істеу кезінде психолог үшін олардан алыстау емес, олардың көзқарасы мен ұстанымын түсінуге тырысу керек. Мүмкін, ата-ананы сабақтан шеттетудің себебі көбінесе маманға деген түсіністік пен сенімнің болмауымен байланысты. Ата-ананың көзқарасын құрметтеу, екі ұстанымды да талқылау және ата-ананың пікірі мен оны баламен жұмыс істеуге тарту тілектерін ескере отырып, ымыраға келу маңызды.

Бірінші топтың ата-аналары баламен бірге даму процесіне белсенді қатысады және психологпен бірге баламен бірге сабаққа тікелей қатысады. Баламен жұмыс жасау әдістеріне байланысты ата-аналардың қатысуының әртүрлі стратегиялары қолданылады: үйде қосылу немесе еліктеу стратегиялары; баланың проблемалық мінез-құлқымен жұмыс істеу, балама байланыс әдістерін қолдану.

Еліктеу әдістерін немесе мінез-құлық тәсілдерін қолданған кезде психолог ата-аналармен баламен жұмыс жасау бағдарламасын талқылайды, баламен жұмыс жасау кезінде қолданылатын әр әдіс пен техниканың мақсаты мен мақсатын түсіндіреді, ата-аналардың келісімін алады, оларды қолдану дағдыларын үйретеді және оларды бақылауындағы баламен жұмыс істеуге тартады.

Денеге бағытталған, эмоционалды-деңгейлік терапия немесе топтық сабақтар әдістерін қолданған кезде ата-аналардың іс-әрекеттерін қатаң реттеу мүмкін емес, ата-аналардың баланы сезіну, түсіну және қызығушылықтарына, іс-әрекеттеріне бейімделу және бірлескен ойындар мен іс-әрекеттерге Мұқият тарту қабілеті анағұрлым маңызды.

Ата-анамен және баламен бірлескен әр сабақтың соңында ата-аналардың рефлексия қабілеттерін өзектендіретін әңгіме-пікірталастар өткізу ұсынылады. Әңгіме 10-15 минут ішінде келесі бағыттарда жүргізіледі: жаттығулар не үшін бағытталған, бала оларды қалай орындады, бала неге дәл осылай әрекет етті.

Ата-ананың сұрақтарына жауап бере отырып, оған баламен сабақ туралы өз сезімдері мен ойларын білдіруге және түсінуге көмектесу керек. Ата-

аналардың баласына көмектесуге деген ұмтылысын қолдау қажет: баланы тәрбиелеудегі белсенділігі, күш-жігері, шыдамдылығы мен табандылығы үшін ата-аналарды мадақтау, мақтау. Баламен жұмыс жасаудағы ең кішкентай жетістіктерді де атап өткен жөн, өйткені бұл ата-аналарға өз қабілеттеріне сенімділік береді, оларды әрі қарай жұмыс істеуге итермелейді және сәйкесінше баласына көмектесу құзыреттілігін арттырады.

Бұдан әрі жеңіл және ауыр аутизмдік бұзылымдары бар балалармен жоғарыда айтылған бағдарламалардың мазмұнына сәйкес келетін маманның басшылығымен ата-аналар мен баланың жұмыс бағдарламаларының мазмұны баяндалады.

Аутизмнің орташа және ауыр бұзылыстары бар балалармен жұмыс істеуге ата-аналарды тарту бағдарламасы

Психолог пен ата-аналардың бірлескен жұмысы диагностикалық және танысу кезеңінен кейін басталады, оның барысында балада аутизмдік бұзылымның ауырлығы және отбасының баламен жұмыс істеуге дайындығы анықталады.

Бұл терапияның мағынасын, мақсаттары мен міндеттерін және оны жүргізудегі ата-аналардың рөлін түсіндіру бойынша жұмыс жүргізілуде. Ата-аналардың осы әдістерді қолданудың ерекшелігі мен ықтимал күрделілігін ескере отырып, психолог балаға көмек көрсету стратегиясын қабылдамау және қабылдамау мүмкін реакцияларына дайын болуы керек. Бұл жағдайда психолог талап етпейді, бірақ басқа стратегияларды ұсынады, әдетте, бұл мінез-құлық тәсіліне негізделген әдістер мен әдістер, бұл ата-аналарды баланың әртүрлі дағдыларын оқыту мен тәрбиелеу процесіне тартуды қамтиды.

Бірінші кезеңде жоғарыда келтірілген ұсыныстар мен нұсқауларға сәйкес тікелей және артта қалған модельдеу стратегиялары қолданылады. Сол мақсаттар мен міндеттер белгіленеді, осы әдістерді қолдана отырып сабақ өткізуге арналған шарттар мен талаптар сақталады, бірақ ата-аналар баламен жұмыс істеуге белсенді қатысады. Басқа талаптармен қатар, бала үшін де (екі ересек адамның әсерін бастан кешіретін) және ата-аналар үшін де жұмсақ режимді (физикалық, психикалық және эмоционалды) сақтау маңызды. Бұл режим балалар мен ата-аналардың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескеру, сенсорлық және психикалық жүктемені мөлшерлеу, қозу, шаршау және жағымсыз мінез-құлықтың алдын алу қажеттілігін қамтиды.

Баламен жұмыс істеуге екі ата-ананың да қатысуы қажет. Алайда, бос емес немесе әкесі болмаған жағдайда баланың анасы ғана қатыса алады. Баланы тәрбиелеу мен дамытуға белсенді қатысатын отбасының басқа мүшесінің немесе күтушінің қатысуына жол беріледі. Ата-анасы өз кандидатурасына сенетін болса, басқа адамның қатысуы мүмкін.

Мінез-құлықты тікелей еліктеу әдісін қолдана отырып, жұмыстың басында психолог ата-аналарға әдіс туралы айтады: олар бұл жаттығуды не үшін жасайды, ол не үшін бағытталған, нәтижесінде біз баланың мінез-құлқын өзгерте аламыз. Психолог бұл әдіс баламен алғашқы өнімді байланыстарды орнатуға мүмкіндік беретінін және ата-аналардың мұны жасағандығын түсіндіреді, өйткені бұл әдетте барлық балаларда болады. Бұл жаттығуды орындау кезінде ата-аналар баласын жақсы сезініп, түсіне алады, сондықтан онымен байланыс орнатудың жолдарын таба алады. Сондай-ақ, олардың баласына жақын адамды байқауға, сезінуге және оған жауап беруге көбірек мүмкіндік беріледі. Ата-аналық іс-әрекеттердің арқасында ол әртүрлі белгілер бойынша оларды байқап, бөліп көрсете бастайды, бұл оның ата-анасына ұстануға және еліктеуге деген ықыласының пайда болуына ықпал етеді.

Ата-аналарға жүгінудің келесі нұсқасы ұсынылады: "Біз сіздермен бірге "баланың мінез-құлқына еліктеу" деп аталатын жаттығуды орындаймыз. Бұл жаттығу баланың назарын аударуға және сізге деген қызығушылығына және сізбен бірлескен әрекеттерге бағытталған. Ол бірнеше сабақ барысында жүзеге асырылады және оның сізбен қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді".

Келесі нұсқаулық: "қазір бірнеше минут ішінде мен сабақта баланың қатысуымен өзін қалай ұстау керектігін көрсетемін. Мен оның барлық әрекеттерін мүмкіндігінше дәл қайталауға тырысамын: қозғалыстар, қалыптар, бет-әлпеттер, эмоционалды реакциялар, оның барлық дыбыстарын, сөздерін немесе дауыстарын, тіпті тыныс алу кезінде де сол қарқын мен ырғақты ұстануға тырысамын". Маман 5 минут ішінде баланың мінез-құлқына қалай қосылуға, оның барлық әрекеттерін модельдеуге болатындығын көрсетеді.

Баланың мінез-құлқына еліктеу стратегиясын көрсеткеннен кейін, психолог ата-аналарға келесі нұсқаулықпен жұмыс істеуге қосылуды ұсынады: "сіз баланың жанында ықтан иыққа 10 см қашықтықта жүруіңіз керек, яғни оған параллель және оның барлық әрекеттеріне еліктеңіз. Әрекеттерді синхронды түрде орындау керек, бірақ сәл мәнерлі, ал вокализация - қатты. Баланың мінез-құлқын толық көшіру оны жақсы сезінуге және түсінуге көмектеседі. Сіздің әрекеттеріңіз баланың сіз істеп жатқан нәрсеге қызығушылығы мен назарын аударуы мүмкін".

Сондай-ақ, бала өміріне қауіпті әрекеттерді жасаған кезде (шкафқа, терезеге көтеріліп, олардан секіреді және т.б.) ата-аналар оларды еліктемей, психологпен бірге баланың назарын басқа әрекетке ауыстыруға тырысатындығын түсіндіру керек.

Ата-аналарға маманның олардың мінез-құлқына емес, баланың ата-ана әрекеттеріне реакциясы туралы хабарлау маңызды. Еліктеуді орындау ата-аналарға табиғи қолайсыздықты, қаттылықты және тіпті тітіркенуді туды-

руы мүмкін. Еліктеу кезінде ата-аналарға қолдау көрсету, оларды мадақтау ("жақсы, сіз бәрін дұрыс жасайсыз") және жаттығуды дұрыс орындауға ын-таландыру өте маңызды. Еліктеу кезінде психолог ата-аналармен тікелей қарым-қатынастан аулақ болады, олар бақылап отырған әсер қалдырмауға тырысады. Сондай-ақ, олардың мінез-құлқына түсініктеме бермеу, сынға алу, эмоциялық реакцияларды (күлкі, келемеж, наразылық) беру керек.

Алғашқы сабақтарда екі ата-ананың да баланың мінез-құлқына еліктеуді олардың әрқайсысы 15 минут ішінде жүзеге асырады. Тек бір ата – ана қатысқан жағдайда, алдымен психологтың мінез-құлқына еліктеуді 7-10 минут ішінде, содан кейін ата-ана 15 минут ішінде жүргізуді ұсынамыз. Содан кейін балаға өз қалауы бойынша еркін белсенділік беріледі, ал ересектер оны бақылап, оның мінез-құлқын талқылайды. Психолог сабақ барысында ата-аналарға үнемі қолдау көрсетеді, оларға баланың мінез-құлқына еліктеудің дәлдігіне қол жеткізу үшін ("мұны басқаша жасауға тырысыңыз" және т.б.) әрекеттерін ақырын түзетуге көмектеседі.

Сабақтың соңында ата-аналармен баламен жұмыс жасау туралы өз сезімдері мен пікірлерін білдіру үшін әңгіме өткізіледі. Баланың мінез-құлқына бірлескен талдау жасалады, ата-аналардың күш-жігері мен жетістіктері оң бағаланады.

Ата-аналарды баланың мінез-құлқына еліктеуге үйрету 3-5 сабақ ішінде жүреді. Екі ата-ананың қатысуымен сабақтың шамамен құрылымы:

- жаттығуды бір ата – ананың (ананың) орындауы-15 мин.,

- жаттығуды басқа ата – ананың (әкенің) орындауы-15 мин.,

- жаттығуды талқылау, ата-аналардың сезімдерін білдіру, баланың мінез-құлқын талдау -15 мин.

Ата-аналардың біреуінің қатысуымен сабақтың шамамен құрылымы:

- мұғалімнің жаттығуды орындауы-7-10 минут.,

- жаттығуды талқылау, баланың мінез-құлқын талдау-10 минут.,

- ата-ананың жаттығуды орындауы-15 минут.,

- жаттығуды талқылау, ата-ананың сезімін білдіру, баланың мінез-құлқын талдау, үй тапсырмасын талқылау-10-15 минут.

Белгілі бір тәжірибе жинақтағаннан кейін, ата-аналарға үйді модельдеу стратегиясын күн сайын 15-20 минут, содан кейін 30 минут ішінде үй тапсырмасы ретінде орындауға кеңес беріледі.

Біз баланың мінез-құлқын ата-аналармен бірлесіп талқылауға мысал келтіреміз (ср. "аутист балаға психологиялық көмек. Психологтарға арналған практикалық нұсқаулық / Баймуханова М. Е. / - Алматы-2011).

"Алеша үнемі бөлмені айналып өтіп, өріске түскен затты алу үшін тоқтап, оны бірнеше секундқа қарап, еденге лақтырады. Ата-анасы бұл әрекеттерді қайталайды. Сонымен қатар, ол тез жүгіреді, жиі бұрыштарға соғылады, сүрінеді, еденге түседі, содан кейін көтеріліп, одан әрі жүгіреді. Ата-аналар

мұндай мінез-құлықтан қорқады, олар еліктеушілер рөлінен шығады және әдеті бойынша, олардың пікірінше, қауіпті әрекеттерді болдырмауға және тыйым салуға тырысады. Тыйым салынған кезде бала еденге жүгіреді, басын ұрады.

Маман баланың мұндай мінез-құлықты өзінің тонусын көтеру және жағдайын жақсарту үшін қолдануы мүмкін екенін түсіндіреді. Бала кабинеттің бойымен жылдам қозғалғанда, бұрыштарды тигізіп, құлап кетсе, ол өзіне жағымды вестибулярлық, бұлшықет және көрнекі сезімдерді алады — суреттердің тез өзгеруі, денеге қатты соққылар, кеңістіктегі дене күйінің өзгеруі, жүгіру кезінде аяқтың бұлшықеттеріндегі кернеу-мұның бәрі баланың тонусын арттырады. Бала қораптан заттарды еденге лақтырып, содан кейін қорапқа жинап, қайтадан лақтырып, бірнеше рет бүктегенде, ол да ләззат алады. Мүмкін оған ұнайтындықтан шығар:

- көз алдында заттарды тез өзгерту;
- жаңалық әсерін алу;
- қораптағы заттарды санау.

Осылайша, аса белсенділік және баланың мұндай қауіпті мінез - құлқы іс жүзінде психологиялық тұрғыдан негізделген. Айта кету керек, бұрыштарды жылдамдықпен тигізіп, еденге құлаған кезде, бала өзін қатты жарақаттамайды, бірақ көгерген болса да, ата-аналар бұл әрекетті қайталауы керек, егер олар мақсатқа жетуді қаласа".

Дәл осы кезеңде, шамамен 3-4 сабақта, ата-аналарға баламен тығыз дене және эмоционалды байланыс орнату үшін арнайы жаттығуды орындау ұсынылады. Бұл жаттығуды тек ата-аналар, жақсырақ баланың анасы орындайды, өйткені ол көбінесе ол үшін маңызды тұлға болып табылады. Жаттығудың немесе терапияның мәні-баланы белгілі бір уақыт ішінде анасымен физикалық және эмоционалды байланыс процесінде ұстау.

Маман ата - аналарды терапияның ерекшеліктерімен алдын-ала таныстырады-ол не үшін қажет, ол қалай жүзеге асырылады, қандай нәтижелерге қол жеткізуге болады. Ата-аналар жаттығу кезінде баланың мүмкін болатын мінез-құлық реакциялары туралы ескертеді: қарсылық, айқайлау, жылау,өзбырлық және өзін-өзі басу. Терапия жаттығулары тек ата-аналардың келісімімен және қалауы бойынша жүзеге асырылады, бұл әдісті қолдануға күмәнданатын немесе қаламайтын ата-аналарды көндіруге, мәжбүрлеуге болмайды. Егер балада конвульсиялық ұстамалар тарихы болса және ананың денсаулығы нашарлап, қалжырауы жоғарыласа, бұл жаттығуды орындау ұсынылмайды.

Ұстап тұру терапиясы бойынша жаттығулар жүргізу рәсімі:

а) Баланың анасы кең орындыққа, креслоға немесе еденге ыңғайлы отырады, осылайша арқасы тірекке тұрақты сүйеніп, баланы тізесіне қаратып қояды. Терапия кезінде баланы басқаша қозғау ұсынылмайды (артқа немесе баланың қалауы бойынша).

б) Ересек баланы өзіне қатты қысып, эмоционалды, бірақ тыныш үнмен өлең, күлдіргілер, ертегілер айтып, ән айта бастайды немесе оның қандай жақсы, керемет және оны жақсы көретіндігі туралы айтады. Сіз әндерді, өлеңдерді, күлдіргі мен ертегілерді алдын-ала тандап, үйренуіңіз керек. Олар балаға ұнауы керек және оның даму деңгейіне сәйкес келуі керек.

Анасының дауысы аялы, нәзік, тыныштандыратын болуға тиіс. Экспрессивті құралдарды қолдану керек: ым-шара, екпін. Егер бала тыныш отырса, анасына қарайды, күледі, мәтіннің мазмұнына сәйкес қимылдар мен пантомиманы қолдануды ұсынамыз.

Ата-ана баланың көзіне қарамауға тырысады, көзді баланың бетінен төмен немесе жоғары бағытта бағыттауға болады. Анасы баланы бүйірден көре алады. Алғашқы сабақтардағы жаттығудың ұзақтығы бала мен ананың мүмкіндіктеріне байланысты 1-3 минут.

Ұстау кезінде бала оң және теріс реакциялар бере алады. Ол наразылық білдіре алады, ұстауға қарсы тұра алады, шығады, айқайлайды, тістейді, бірақ анасы оны қолында ұстап, сабырлы, мейірімді түрде сөйлесуді жалғастыруы керек. Баланы ұстап тұру үшін ол тұрып, онымен бірге жүре алады, оның қолынан ұстап жүреді, бірақ қысқа уақыт ішінде. Психолог үнемі анасының қасында болады, шатасуды немесе тітіркенуді жеңуге көмектеседі және көмектеседі.

в) Ем жүргізу ұзақтығына қарамастан, ол баланың тиісті жағдайында міндетті түрде аяқталуы тиіс. Ережені сақтау өте маңызды-ересек адам баланы тыныш және тыныш күйде болған кезде босатады. Сеанс уақыты аяқталса да, ешбір жағдайда баланы қозған, агрессивті, жағымсыз және шиеленіскен күйде жіберуге болмайды. Маманға анасымен бірге баланы тыныштандыру сәтін ұстау керек-оның барлық бұлшықеттері босаңсып, денесі жұмсарып, өзі тынышталады. Бұл уақытта ересек адам қолдарын екі жағына түсіруі керек, сіз біраз уақыт тұрып қалмай бірдене айта аласыз. Бала тізеден шығарылмайды, ол ата-анасының тізесінен тұрып, қалаған кезде кете алады.

г) Жаттығуды өткізгеннен кейін анасы психологпен бірге терапия жүргізу барысында туындаған өз сезімдерін, уайымдарын талқылайды. Психолог баланың әртүрлі реакциялары мен мінез-құлқын оны ұстау процесінде және одан кейін түсіндіреді.

Екі апта бойы бала мен ананың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, 1-3 минут бойы ұстап тұру терапиясы сессиялары жүргізіледі. 3-4 аптада, егер бала ұстау процедурасына сабырлы болса және оған оң көзқарас танытса, біз оның ұзақтығын 9 минутқа дейін арттырамыз, әр сабақта бір-екі минут қосамыз. Мұндай ұзақтығы 2 апта бойы сақталады. Содан кейін біз жаттығу уақытын 20-25 минутқа дейін арттырамыз, сонымен қатар 1 минутты қосамыз. Ұстау терапиясының жеке ұзақтығы болуы мүмкін.

Көз түйісуді 6-7 сабақтан кейін орнатуға болады - абайлап, біртіндеп

және баланың өтініші бойынша. Көз байланысы кезінде ата-ана балаға күлімсіреп, сүйіспеншілікпен қарайды.

Бұл жаттығуды ата-аналар үйде (күніне бір рет, бір уақытта) өткізуге кеңес береді, егер ата-аналар оны өткізу тәжірибесін білсе.

Егер 8-12 сабақта модельдеу және ұстап тұру терапиясын қолдану нәтижесінде оң қарқын байқалса және бала белсенді және сындарлы мінез-құлық түрін көрсетсе: психологтың іс-әрекетін бақылайды, қысқа уақыт ішінде, бірақ көзге қарайды, ересек адамға жақындайды, оған сүйенеді, қолын тартады және т.б., онда психолог ата-анасымен бірге баланың мүдделері мен ойынына қосылу стратегиясын қолдана алады, оны бірлескен ойынға қатыстырады.

Ден қоюдың белсенді және деструктивті немесе пассивті түрлері сақталған жағдайда оны қолдану жөніндегі жоғарыда айтылған нұсқауларға сәйкес артта қалған еліктеу әдісі пайдаланылады.

Оны қолданған кезде психологпен бірге ата-аналар балаға көрсететін бірнеше әрекеттерді алдын-ала таңдайды (5-тен аспайды). Баланың мінез-құлқын жақсы зерттеген ата-аналар оның мінез-құлқын дәл көрсете алады: стереотиптер, вокализация, әрекеттер.

Кешіктірілген имитацияға арналған жаттығулар 15 минут ішінде тікелей еліктеуден кейін орындалады. Оны орындау барысында баланың ата-анасына деген қызығушылығы мен қызығушылығын көрсету маңызды.

Бастапқы кезеңде сабақтың құрылымы әдетте келесідей:

- тікелей имитация - 15 мин. (әр ата-ана 7-10 мин. немесе біреуі 15 мин.),

- артта қалған имитация-15 мин.,

- ұстау терапиясы 1-3 мин; 3-10 мин.,

- талқылау-5-8 мин.

10-12 сабақ аяқталғаннан кейін келесі сабақ құрылымын ұсынамыз:

- тікелей имитация - 10 мин. (әр ата-ана 7-10 мин. немесе біреуі 15 мин.),

- артта қалған имитация-10 мин.,

- эмоционалды және сенсорлық ойындар-10 мин.,

- ұстау терапиясы 1-3 мин; 3-10 мин.,

- талқылау-5-8 мин.

Жаттығу тізбегі баланың жеке ерекшеліктеріне байланысты өзгеруі мүмкін. Егер бала шамадан тыс белсенді, қозғыш және агрессивті болса немесе оны сабақтың басында жүргізу болашақта баланың мінез-құлқына жағымды әсер етсе, алдымен ұстап тұру терапиясы жүргізілуі мүмкін.

Жақсы оң қарқынмен, бұл баланың көрінетіндігінде: ересек адамды бақылайды және оның әрекеттеріне қосылады, ол қарапайым байланыс нысандарын, қасақана әрекеттерді дамытады. Содан кейін болашақта баланың

қызығушылығы мен ойынына қосылу стратегиясы қолданылады, оны жеңіл аутистикалық бұзылулары бар балаларға арналған бағдарлама аясында бірлескен ойынға қатысады.

Оң динамика болмаған жағдайда мінез-құлық тәсіліне негізделген әдістер мен әдістер, коммуникацияның балама әдістері (PECS), проблемалық мінез-құлықпен жұмыс істеу әдістері қолданылады. Аутизмнің ауыр аурулары бар балалармен жұмыс істеу бағдарламасы қолданылады, ол дамудың әртүрлі салаларында нақты практикалық дағдыларды кезең-кезеңімен қалыптастыруды қарастырады.

Біріншіден, ата-аналар маман жүргізетін сабақтарға қатысады, ал баланың анасы баланың артында тұрады, оған қажетті әрекеттерді орындауға көмектеседі. Баланың алдында тұрған маман ғана сөйлейді және көрсетеді. Ата-аналар психологтың алдын-ала нұсқауы бойынша үйде шеберлікті бекітеді. Содан кейін ата-ана мен маман рөлдерді өзгерте алады.

Жұмыс дағдылар жүйесін қалыптастыру бойынша жаттығулар кешенін жүйелі түрде орындау түрінде жүзеге асырылады – қарапайымнан күрделіге дейін. Ата-аналар дағдыларды оқыту бағдарламасын (жоспарын) құруға қатыса алады, олар ең маңызды немесе маңызды деп санайтындарды қалыптастыруды ұсынады. Дағдыларды қалыптастыру бойынша жұмыстың дәйектілігі мен мазмұны жоғарыда келтірілген.

Баламалы байланыс жүйелерін оқыту. Психолог карточкалар көмегімен қарым-қатынастың артықшылықтары туралы айтады, ата-анаға PECS қолдану балаға қарым-қатынас жасауды және айналадағыларға өтініштермен, тілектермен және т.б. қарым-қатынас жасауды үйренуге мүмкіндік беретінін түсіндіреді.

Психолог ата-аналармен бірге PECS оқытуға дайындалуы керек, баланың қызығушылықтарының шеңберін және ол әдетте сұрайтын пәндер мен әрекеттерді анықтауы керек. Ата-анаға баланың бос уақытында не істегенді ұнататынын, не жегенді ұнататынын, ішуді ұнататынын, кіммен бірге уақыт өткізгенді, қайда барғанды ұнататынын, сондай-ақ не ұнатпайтынын көруге кеңес беріңіз. Баланың қандай ынталандыруды немесе заттарды жиі таңдайтынына, қайсысын жиі таңдайтынына, қайсысын бөлуге қиын екеніне және қайсысын өкінбестен беретініне назар аударыңыз. Психолог ата-аналармен бірге материалдар, фотосуреттер, карталар дайындайды.

PECS оқыту екі ересек адамды қамтиды, олардың бірі - бала қарым-қатынасқа түсетін "коммуникативті серіктес", қажетті ынталандыруды сұрайды. Екінші ересек адам "физикалық көмекші" рөлін атқарады, ол баланың қолын суретке бағыттайды, оған суретті алуға және оны "коммуникативті серіктеске" созуға көмектеседі. Басында психолог ата-анаға баламен қарым-қатынасты қалай жүзеге асыру керектігін, "коммуникативті серіктес", ал ата-ана "физикалық көмекші" рөлін көрсетеді. Содан кейін

рөлдерді алмасу керек, ата – ана "коммуникативті серіктес", ал психолог балаға көмектеседі.

Маман мен отбасы мүшелерінің карточкаларымен бірлесіп жұмыс істеу баланың әртүрлі адамдармен қарым-қатынас жасай алатындығын түсінуге көмектеседі. Бұл тәжірибені үй ортасына көшіру міндетті болып табылады, бұл бүкіл отбасына баламен "жұмысқа" қосылуға, сонымен қатар басқа оқу ортасында ғана емес, қарым-қатынас және әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын жалпылауға мүмкіндік береді.

Аутизмнің орташа және жеңіл бұзылымдары бар балалармен жұмыс істеуге ата-аналарды тарту бағдарламасы

Ата-аналарды балалармен дамытушылық жұмысқа тарту аутизмдік спектрдің жеңіл және орташа бұзылымдары бар балалармен психологиялық жұмыс бағдарламасына сәйкес жүзеге асырылады. Сол мақсаттар мен міндеттер белгіленеді, көрсетілген шарттар мен талаптар орындалады, ұсынылған әдістер, әдістер, ойындар мен жаттығулар қолданылады, бірақ ата-аналарды баламен жұмыс істеуге қатыстырады. Басқа талаптармен қатар, бала үшін де (екі ересек адамның әсерін бастан кешіретін) және ата-аналар үшін де жұмсақ режимді (физикалық, психикалық және эмоционалды) сақтау маңызды. Бұл режим балалар мен ата-аналардың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескеру, сенсорлық және психикалық жүктемені мөлшерлеу, козу, шаршау және жағымсыз мінез-құлықтың алдын алу қажеттілігін қамтиды.

Аутизмі бар балалардың осы санатымен жұмыс істеу баланың қызығушылықтары мен ойынына қосылу стратегиясын қолданады, оны бірлескен ойынға қосады. Алғашқы сабақтарда баламен жұмысты психолог жүргізеді, ата-аналар оның балаға қатысты әрекеттерін бақылайды. Психолог ата – аналарға баланың іс-әрекеттеріне қалай қосылатындығын көрсетеді-алдымен жақын жерде болудан бастап, содан кейін баланың іс-әрекеттеріне мұқият еліктеп, түсініктеме беріп, оның назарын және қызығушылығын ересек адаммен жағымды және бірлескен сенсорлық және басқа ойындарға біртіндеп тартады. Қосылу стратегиясын көрсеткеннен кейін маман ата-аналармен баланың мінез-құлқын, оның психологтың әрекеттеріне реакциясын, бір қарағанда баланың коммуникативтік белсенділігінің әртүрлі және елеусіз көріністерін талқылайды.

Келесі сабақтарда психолог біртіндеп және ішінара ата-аналарды психологиялық-педагогикалық процеске тартады. Біріншіден, ата-аналар балаға жағымды сенсорлық ойындарға қатысады, онда психолог пен ананың бірлескен қатысуы мүмкін. Мысалы, сіз баланы бірге, әткеншекте, гамакта шайқай аласыз; батутта секірген кезде қолыңызды ұстаңыз; кезекпен фит-мячта шайқаныз, вестибулярлық жұмыртқада бұраңыз және т. б.

Содан кейін олар баланың жанында болу және оған еліктеп, оның әрекеттеріне бейімделу тәжірибесін алады. Әрі қарай, анасы баланың ойындарына қолданыстағы стереотипті дәйекті енгізу және кеңейту арқылы қосылады. Бірте-бірте ананың рөлі мен белсенділігі артады.

Осы кезеңде ата-аналарға баланың жақын туыстары және ең алдымен анасы жүзеге асыратын арнайы дене-коммуникативтік ойындар мен жаттығулар жасауға шақырылады [51]. Бұл жаттығулар мен ойындар тығыз дене байланысын ұсынады және балаға әртүрлі сезімдер береді (вестибулярлық, проприоцептивті, тактильді және т.б.) анамен бірлескен ойындар барысында бала онымен қарым-қатынастың қажетті және өте маңызды сенсорлық және эмоционалды тәжірибесін алады, оны барлық кішкентай балалар дене байланысы кезінде алады (кеудесіне басу, ана денесімен құшақтау, лақтыру, ананың қолына айналдыру және т. б.) және эмоционалды байланыс (ана дауысы, сөйлеу, ым-ишара, көзқарас) [51].

Біріншіден, терең (проприоцептивті сезімталдық) ойындар мен жаттығулар ұсынылады, олар баланың пассивті қатысуымен тығыз құшақтау мен қысуды қамтиды (ол әсер ету объектісі). Құшақтаудың, қысудың ұзақтығын өлшеу керек. Сондықтан, алғашқы ойындарда тығыз дене байланысы қысқа мерзімді болуы керек. Егер балада белгілі бір ойыннан немесе жаттығудан бас тартудың айқын реакциясы болса, оларды тоқтату керек. Психолог үнемі жақын тұрады, түсіндіреді, бағыттайды, ойындар мен жаттығулар кезінде анасына көмектеседі. Әр сабақта бірінші ойыннан бастап, содан кейін көрсетілген ретпен бір ойын ұсынылады.

1) "Қуып жетемін де ұстап аламын" ойыны. Анасы баланың артынан қозғалады (жүреді немесе жүгіреді), қуғынға еліктейді, эмоционалды түрде "Қуып жетемін" деген сөздермен қуып жүреді, баланың бүкіл денесін қысқа мерзімді және тығыз қысумен ұстап алады, "Ұстап алдым!". Байланыс алдымен 2-3 секундты алады.. содан кейін оның ұзақтығы артады.

2) Өткеншек. Анасы баласын қолында әр түрлі бағытта тербетеді, содан кейін оны кеудесіне қысып, бірден босатады, содан кейін құшақтау ұзақтығы артады.

3) Фитдоппен жаттығу. Біз баланы ішімен фитдоппқа қойдық. Біз оны доппқа бірнеше секунд серпіп, оған рахат сыйлаймыз, содан кейін анасы баланың артқы жағына жатып, баланың денесін сәл қысып, допппен бірге жүреді. Біз бірнеше секундтан бастаймыз және баланың реакциясы мен жағдайына байланысты біртіндеп 1-2 минутқа дейін көбейтеміз.

4) "Тізе-иық" бала кілемнің артында жатыр, анасы оның алдында отырады. Анам баланың аяқтарын алып, оларды тізе буындарына бүгіп, баланың иығына апарады, мықтап, бірақ оларды иығына ақырын қысады.

5) Анамның массажи. Бала аласа орындықта отырады, анасы оның артында тізе бүгеді. Анасы баланың үлкен буындарын екі жағынан қысады:

иықтан бастап, содан кейін жамбас буындары, тізелер, аяқтар және саусақтар. Қысулар қысқа, жеткілікті қарқынды және терең болуы керек (үстірт емес), бірақ ауырмайды, сонымен қатар ырғақты, бірақ тез емес. Массаждың соңында баланың бүкіл денесін алақанмен ұрыңыз. Маман ананың әрекетін бақылайды және бағыттап отырады.

6) Құшағына алды. Бала анасының тізесінде отырады. Баланың аяқтары үш есе бүгілген күйде, оның бөкселері (құйымшақ түйнектер) аға – ананың бір аяғына, ал қадалар екінші аяғына сүйенеді. Ересек адамның бір қолы баланы иығынан құшақтайды, екіншісі тізе мен жамбасты қысады. Баланы баяу ырғақты сілкіп, музыка тыңдаңыз, ән айтыңыз, сөйлесіңіз. Біз бірнеше секундтан бастаймыз және уақытты біртіндеп арттырамыз. Егер бала қарсы болмаса, онда анасы бетімен немесе қолымен өзіне және оның басына басады. Маман бірлесіп жұмыс істей алады, анасына күш пен қысым қосады.

Әрі қарай, терең сезімталдыққа арналған жаттығулар ұсынылады, бірақ баланың дене қимылдарын ынталандырады.

1) Баланы үлкен роликтермен, жұмсақ модульдермен және үлкен ойыншықтармен, жастықтармен, пуфтармен қысыңыз. Анасы онымен еркін "күресте" ойнайды: баланы қабырғаға немесе бұрышқа немесе өзіне жастықпен қысады, сондықтан ол сол жерден күшпен шығуы үшін.

2) Біз баланың еденде, ішімен жатқан сәтін ұстаймыз немесе оған осы қалыпты қабылдауға көмектесеміз. Ересек адам баланың артына үлкен доп, бөрене, жұмсақ модуль домалатады, баланы қолдарымен, аяқтарымен итеріп, бұлшық еттері мен буындарын қысып, қатты (бірақ ауыр емес) итереді.

3) "Қоянды ұстап алдық" ойыны анасы жұмсақ төсеніште немесе кілемде жатқан баланы қабырғаға, орындыққа және т.б. қысады немесе баланы "Қоянды ұстап алды – босатпаймыз, босатпаймыз" деп қысады. Баланың реакциясын алу өте маңызды - бүкіл денеге қарсылық.

4) Егер бала еңбектеп жатса, онда баланың үстінде отырып, онымен бірге еңбектеуге болады және мезгіл-мезгіл ішімен оның арқасына түсіп, дене қарсылығын тудыратындай етіп басады.

5) Психолог баланы анасымен бірге төсеніштермен, жастықтармен, пуфтармен лақтырысады, паналайды. Бұл үймеде анасы мен баласы бар, қатты қысылып, құшақтап, содан кейін шығуға тырысады. Дәл осындай ойынды доп бассейнінде ойнауға болады.

Бұдан кейін эмоционалды және ауызша қарым-қатынас жағдайында проприоцептивті ғана емес, сонымен қатар вестибулярлық сезімдерді алуға арналған ойындар бар.

1) "Төмпешікпен – төмпешікпен". Анасы баласын созылған аяқтарының жамбастарына отырғызады және күлдіргі мәтінін айтып, тиісті қимылдарды орындайды:

Біз жаңғақтарды алу үшін орманға бардық (балаларды шайқау);

Төмпешікпен – төмпешікпен, тастрамен, гүлдермен (баланы жоғары лақтырып, қарқынды секіреді);

- шұңқырқа құладық, қырық шыбынды басып кеттік (баланы еденге күрт түсіру);

Шұңқырдан-ух (баланы жоғары көтеру);

Анаға-бух (анасы баланы кеудесіне қысып, қатты құшақтайды).

2) "Кеме". Ана еденде отырып, баланы тізесіне отырғызады және мәтінмен және тиісті қозғалыстармен бірге қимыл жасайды:

"Біздің кеме жүзіп, толқындармен жүзеді. Бүйірден екінші жаққа, бүйірден екінші жаққа бұрылады (баланы бүйірден екінші жаққа бұрады). Кенеттен қатты жел соғып, қайық жоғары-төмен, жоғары-төмен лақтыра бастады (баланы жоғары лақтырады). Содан кейін қайық қатты лақтырылды, ол күрт сорға отырды (анасы баланы лақтырып, аяқтарын жайып, еденге түсіреді). Біздің теңізші қазір бағып кетеді! Теңізшіні кім құтқарады? Ана!" Анасы баланы қатты құшақтайды.

3) "Жылқы". Анасы тұр, бала анасының мойны мен иығына қолын созып, оның артында тұр. Немесе анасы еденде төрт аяғында тұр, ал бала оның артқы жағында жатыр. Анасы жүре алады, жүгіре алады, секіре алады, балаға қарқынды дене сезімін береді. Психолог баланы сақтандыру үшін жақын тұр.

4) "Ұшақ". Анасы баланы ішінен ұстап, ауаға көтеріп, онымен әр түрлі қимылдар жасайды: көтереді, түсіреді, айналдырады.

5) "Төбешік". Психолог балаға төбеден түсуге көмектеседі, анасы оны төменде ұстап, құшақтайды.

6) Тербелу. Анасы баламен әткеншекте, тербелгіш әткеншекте орналасады. Ол баласымен бірге баяу және ырғақты тербеліп тұрады (сіз босансыған музыка астында немесе анасының өзі ән айта алады). Анам тербелістің ырғағында баланың басына, қолына, аяғына, ішіне, артына, аяқтары мен алақандарына тиіп, ақырын сипай немесе ысқылай алады.

Бұдан әрі эмоционалды ойындар ("Ку-ку", "Мүйізді ешкі-және т.б.), сондай-ақ психологиялық жұмыс бағдарламасында сипатталған басқа сенсорлық ойындар қолданылады.

Сонымен қатар, баланың стереотиптерін мағыналы ойын мен іс-әрекетке біртіндеп өзгерту, оларға әлеуметтік мағына беру жұмыстары жүргізілуде. Ата-аналар, психологтың басшылығымен, баласын бірлескен эмоционалдық тәжірибелерге тарту және сөйлеу түсініктемесі арқылы не болып жатқанын түсіну тәжірибесіне ие болады.

Сыныпта қолданылатын барлық жаттығулар мен ойындарды маман ата-аналарға үйде орындауды ұсынады, оларға осы жаттығулардың жиілігі, ұзақтығы және ережелері туралы нұсқау береді.

Алғашқы сабақтардың үлгі құрылымы.

- баланың әрекеттеріне қосылу-15мин.,
- сенсорлық ойындар-10 -15 мин.,
- эмоциялық ойындар-5-10 мин.,
- талқылау-10 мин.

Келесі сабақтардың шамамен құрылымы.

- баланың іс-әрекетіне қосылу, жаңасын кеңейту және енгізу -20 минут.,
- сенсорлық ойындар-10мин.,
- эмоционалды ойындар-5мин.,
- талқылау-10мин.

Топтық жұмыс түрі. Топтық сабақтар бірнеше балалармен және олардың ата-аналарымен бірлескен сабақтар түрінде өткізіледі. Топта ата-аналар балалармен жұмыс жасауда жетекші рөл атқарады, ал маман оларды бағыттайды, көмектеседі және қолдайды. Топтық жұмыс түрін қолдану сізге:

- ата-аналар мен маман арасында тең серіктестік қарым-қатынас пен ынтымақтастық орнату;
- әркімге басқа ата-аналардың тәжірибесі мен қолдауына ие болу, оң ата-ана болу тәжірибесімен алмасу;
- балаңызды жақсы түсініп, онымен жұмыс істеуге белсенді, сенімді болыңыз.

Топтық жұмыс форматы дамудың әртүрлі бұзылымдары бар жас балалармен, сондай-ақ ата-аналармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің белгілі бір дағдылары бар, ата-аналармен бірлескен іс-әрекеттер мен ойындарға қатысуға қабілетті жеңіл аутизмдік бұзылымдармен жұмыс жасауда қолданылады [42].

Топтық жұмыс бағдарламасы екі негізгі мақсатқа жетуге бағытталған.

Ата - аналармен жұмыстың мақсаты-ата-аналарға баламен қарым-қатынаста және қарым-қатынаста көмектесу; өз баласын түрлі коммуникативтік, қозғалыс, сөйлеу, әлеуметтік, интеллектуалдық дағдыларға үйрету.

Баламен жұмыс істеудің мақсаты-баланың отбасымен қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесуін дамытуға ықпал ету; балаларды әртүрлі дағдыларға үйрету.

Топ 3-4 баладан және олардың аналарынан тұрады. Топтық сабақтар аптасына бір рет, ұзақтығы 45 мин.екінші апталық сабақ жеке түрде өткізіледі. Топтық сабақтардың ұзақтығы 3 айдан 6 айға дейіннемесе жыл ішінде өзгеруі мүмкін.

Топтық жұмыстың шарттары мен талаптары.

1) Әрбір сабақ белгіленген алгоритмге сәйкес жүргізіледі, басталуы мен аяқталуы нақты белгіленеді. Белгілі бір тәртіпті қалыптастыру маңызды:

сабақтарды, ойындарды, жаттығуларды ұсынудың болжамды және қайталанатын тәртібі;

2) Ойындар мен материалдар балалардың мүдделеріне, жеке ерекшеліктеріне және даму деңгейіне сәйкес келуі керек. Баланың ойынға және өзара әрекеттесуге деген ұмтылысының пайда болуы үшін жағдай жасау қажет.

3) Баланы өзі қаламайтын нәрсені жасауға мәжбүрлеменіз. Егер бала ұсынылған қызмет түрлеріне қосылғысы келмесе, онда анасы мен баласы шеңберден шығып, балаға демалуға, тыныштандыруға, ішуге және т.б. мүмкіндік береді, содан кейін қайтадан бірлескен топтық жұмысқа оралады.

4) Баладан дереу кері байланысты талап етпеуге міндетті. Топта жұмыс істеу белгілі бір дағдыларды міндетті түрде қалыптастыру міндетін қоймайды; ең бастысы-бұл дағдыларды үйрету барысында анаға көмек және қолдау көрсету. Балалар дағдыларды біртіндеп үйренеді, өз қалауымен қозғалады, сүйреп апармайды және механикалық жаттап алмайды.

5) Ата-аналарға баламен өзара іс-қимылды ұйымдастыруға және қолдауға көмектесу. Маман баламен біраз уақыт қарым-қатынас жасай алады, ал анасы жақын жерде және оның әрекеттерін бақылайды. Психолог не болып жатқанын, баланың қандай белгілері бар екенін және олар нені білдіруі мүмкін екенін түсініп, түсіндіре алады; баланың сол немесе басқа сигналдары мен мінез-құлқына қалай жауап беру керек. Ол балаға қосылу және байланыс орнату стратегиясын көрсетеді. Содан кейін анасы баламен қарым-қатынасқа қосылады.

6) топ құрамына кіретін барлық қатысушылардың тиімді өзара іс-қимылын қамтамасыз етуге міндетті:

- отбасының қажеттіліктеріне құрметпен қарау: аналар өздерін "оқушы" емес, топтың толыққанды мүшесі ретінде сезінуі тиіс. Маман ата-аналарды сынамайды, бірақ түсіндіреді және ынталандырады. Ата-аналар маманға сұрақтар қойып, оларға бір нәрсе туралы айтып немесе сұрай алатын уақытты бөлу керек;

- ата-аналарға бір-бірімен және басқа балалармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беру. Аналарға апалы-сіңлілерді, ағаларды, әкелер мен әжелерді сабаққа шақыруға тыйым салмаңыз;

- топтың барлық қатысушыларына ыңғайлы жағдай жасау және егер олар қандай да бір себептермен топтың жұмысына кірмесе, баланы немесе ананы Мұқият ертіп жүру (мысалы, бала бас тартады, жылайды, төбелеседі, жағдайға сәйкес келмейді және анасы баланың іс-әрекеті үшін ыңғайсыздық сезінеді, шығу жолын таба алмайды).

Сабақтың құрылымы бірнеше блоктан тұрады: коммуникативті, музыкалық-қозғалтқыш, сенсомоторлық, танымдық. Кейбір ойындар мен

жаттығуларды топпен (шеңберде), басқа аналар мен балалар жеке-жеке орындай алады.

Әр сабақ сәлемдесуден басталады. Балалар еденге немесе жартылай шеңберге орналастырылған кішкентай нәжістерге отырады, аналар балалардың артына отырады. Психолог әр баламен және анасымен амандасады. Аналар өздері және балаларға көмектесу (қолдарымен әрекет ету) сәлемдесу қимылын жасайды және "сәлем" деп айтады.

Бұдан әрі музыкалық және мотор ойыны ұсынылады: музыка мен сөздерге белгілі бір қимылдарды орындау. Біріншіден, балалар ата-аналарымен бірге орындайтын қарапайым қимылдары бар қысқа әндер қолданылады. Мысалы, музыка астында сіз бәрін бірге дірілдеп, дал және т.б. шайқай аласыз және музыка дыбысы тоқтаған кезде әрекетті тоқтата аласыз.

Кейінірек баланың мүмкіндіктері жоғарылаған сайын күрделі коммуникативті ойындар енгізіледі, мысалы, "дал". Психолог дал алып, оны әндердің астына шайқайды, содан кейін балаға "Мә Арман, дал" деп дал ұсынады. Бала өзі немесе анасының көмегімен далды шайқайды, қалғандары қолдарын шапалақтап, сөздерді айтады.

Ойна, Арман далда,

Біз қол шапалақтаймыз!

Бізге ойна, ойна

Және басқасына бер!

Бала (өзі немесе анасының көмегімен далды жанында отырған балаға береді).

Сабақтың құрылымында ана мен баланың дене ойыны терең сезімталдық пен вестибулярлық жүйеге әсер етеді, мысалы, "қуып жетемін" немесе "соққылармен" немесе "ананың массажы" және басқалары, олардың сипаттамасы жоғарыда келтірілген.

Бұдан кейін баланың сенсорлық-моторлық белсенділігі пайда болады, онда бала өз қалауы бойынша әрекет етеді, анасы оған еріп, әртүрлі жабдықтарды (әткеншек, слайд, батут, фитмяч және т.б.) пайдаланып, балаға белгілі бір қызмет түрлерін уақтылы ұсынады.

Баланың тынығуы мен сергітуін қамтамасыз ететін сенсоримоторлық белсенділіктен кейін баланың өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету үшін белгілі бір күш-жігерді қажет ететін коммуникативті немесе танымдық ойындар ұсынылады.

Анамен коммуникативті ойындар-бұл дәстүрлі ойындар: "Шапалақтар", "Қаздар-қаздар", басқа да күлдіргілер, олардың барысында дене байланысы болжанады (балалар анасының тізесінде отырады, оған жабысады), көрнекі (анасы баланың көзіне қарайды), сөйлеу (балаға күлдіргі сөздерімен жүгінеді).

Танымдық ойындарда алдымен қарапайым әрекеттер қолданылады: пси-

холог әр балаға кастрюль (шелек) әкеледі, ал бала (анасымен бірге) жаңғақтар мен шарларды лақтырады. Әрі қарай, бұл аяқ киім қораптарынан, үлкен текшелерден мұнара салу, үлкен пирамиданы бөлшектеу және құрастыру болуы мүмкін. Бұл ойындарда әр бала өзінің текшесімен немесе сақинасымен ортаға шығып, ортақ мұнара немесе пирамида құрылысына үлес қосуды үйренеді.

Сабақтың келесі кезеңі құрылымданбаған материалмен (бассейндер, қаракұмық, бұршақ, жарма бар ванналар) немесе кинетикалық құм, көбік, қамырмен ойындар болуы мүмкін. Ойындар балалардың жеке сенсорлық ерекшеліктерін ескере отырып ұсынылады.

Әрі қарай жұмбақтар, сортерлер, пирамидалар және басқа ойыншықтармен ойындар болуы мүмкін. Ойыншықтар еденге бөлменің әртүрлі жерлерінде қойылады. Ойыншықты таңдау балаға тиесілі, анасы балаға қосылады, оған көмек көрсетеді.

Сабақтың нәтижесі-қоштасу. Ата-аналар, балалар және маман бірдей қоштасу рәсімін орындайды.

Балалардың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне байланысты сабақтың құрылымы мен ойындар мен жаттығулардың мазмұны өзгеруі мүмкін. Топтық жұмысты ұйымдастыру және жүргізу үшін тиісті әдеби дереккөздермен танысу ұсынылады [42].

СІЛТЕМЕ ЖАСАЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР

1. Морозов С.А., Морозова Т.И. Клинический полиморфизм и вариативность образования детей с аутизмом //Аутизм и нарушения развития, 2016, 14, №4.
2. Довбня С., Морозова Т., Залогина А., Монова И. Дети с расстройствами аутистического спектра в детском саду и школе: практики с доказанной эффективностью. — СПб.: 2018.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений. -М., 1983. Т.4, 5.
4. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды /Под ред. В.В.Давыдова и В.П.Зинченко. - М., 1989.
5. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка. М.; Воронеж, 1997.
6. Смирнова Е.О. Особенности общения с дошкольниками: Учебное пособие. М., 2000.
7. Шерьязданова Х.Т. Психология общения в дошкольном образовании: теория и практика. Алматы, 2015.
8. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребёнок. Пути помощи. – М., 2007.
9. Гринспен С., Уидер С. На ты с аутизмом (пер. с англ.). – М., 2013.
10. Победить аутизм. Метод семьи Кауфман. Сост. Н.Л. Холмогорова. Центр лечебной педагогики. -М.,2005.
11. Warren S. F. et al. Facilitating prelinguistic communication skills in young children with developmental delay //Journal of speech and hearing research. – 1993. – Т. 36. – №. 1. – С. 83.
12. Краткое руководство по методам ранней помощи А.М. Казьмин, Е.А.Петрусенко, Г.А.Перминова,А.И.Чугунова.http://www.psycentre26.ru/docs/SRP/forprof/MODSRP/3_KrRukPoMetRP.pdf .
13. Психологическая помощь аутичному ребенку. Практическое руководство для психологов /Баймуханова М.Е. / - Алматы - 2011.
14. Шрамм, Р. Детский аутизм и АВА: терапия, основанная на методах прикладного анализа поведения/пер. с англ. -Екатеринбург, 2013.
15. Морозова С.С. Основные аспекты использования АВА при аутизме. – М., 2013.
16. Мелешкевич О.В., Эрц Ю.М. Особые дети. Введение в прикладной анализ поведения (АВА). – Бахрах-М, 2014.

17. Шоплер Э., Ланзинд М., Ватерс Л. Поддержка аутичных и отстающих в развитии детей (0-6 лет). Сборник упражнений для специалистов и родителей по программе ТЕАССН. Пер. с англ. – Минск, 1997.
18. Методика учебно-воспитательной работы в центре коррекционно-развивающего обучения и реабилитации: Учеб. -метод. пособие / М. Вентланд, С.Е. Гайдукевич, Т.В. Горудко и др. – Мн., 2009.
19. Фрост Л., Бонди Э. Система альтернативной коммуникации с помощью карточек (PECS). М.: Теревинф, 2012.
20. Роджерс С.Дж., Доусон, Дж., Висмара, Л.А. Денверская модель раннего вмешательства для детей с аутизмом. - Екатеринбург, 2016.
21. Система комплексной оценки проблем психосоциального развития детей раннего возраста: Методические рекомендации /сост. А.К.Ерсарина, Р.К. Айтжанова, А.К. Кенжеева, Д.Р.Юлдабаева, А.Н. Токарева. – Алматы 2016.
22. Айрес Э.Дж. Ребенок и сенсорная интеграция. Понимание скрытых проблем развития. М.: Теревинф, 2009.
23. Крановиц К.С. Разбалансированный ребенок. Как распознать и справиться с нарушениями процесса обработки сенсорной информации/Кэрол Сток Крановиц; Пер. с англ. -СПб, 2012.
24. Семенович А.В. Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте. Метод замещающего онтогенеза: Учебное пособие. - изд.- М.: Генезис, 2007.
25. Деннисон П., Деннисон Г. Программа «Гимнастика мозга». Часть 1-2. - М., 1997.
26. Хрестоматия по телесно-ориентированной психотерапии и психотехнике / Под ред. В.Ю. Баскакова. М., 1993.
27. Е.О Смирнова, В.М. Холмогорова Межличностные отношения дошкольников: Диагностика, проблемы, коррекция. - М.: Гуманит.изд. центр ВЛАДОС, 2003.
28. Истратова О. Н. Практикум по детской психокоррекции: игры, упражнения, техники / О. Н. Истратова. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2007
29. Шерьязданова Х.Т. Психолог в детском саду. Алматы, 1997
30. Мамайчук И. И. Помощь психолога детям с аутизмом. - СПб.: Речь, 2007.
31. Международная классификация болезней (10 пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. Клинические описания и указания по диагностике. ВОЗ. - СПб,1994.
32. Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5. — 5th ed.
33. Питерс Т. От теоретического понимания к педагогическому воздействию. Пер. с англ. – СПб, 1999.

34. Морозов С.А., Морозова Т.И. Воспитание и обучение детей с аутизмом. Дошкольный возраст. – М., 2017.
35. Морозов С.А., Морозова Т.И., Белявский Б.В. К вопросу об умственной отсталости при расстройствах аутистического спектра. //Аутизм и нарушения развития, 2016, 14, №1, с.9-18.
36. Лебединская К.С., Никольская О.С. Диагностика детского аутизма. –М., 1991.
37. Лебединский В.В. Нарушения психического развития у детей. – М., 1985.
38. Особенности сенсорного восприятия при аутизме: введение в проблему Ольга Богдашина (Пер. Т.М. Сафронова и др.) Сибирский вестник специального образования № 2(6) 2012 www.sibsedu.kspu.ru
39. Новости аутизма. Почему аутизм связан с сенсорными перегрузками. Интернет ресурсы: <https://outfund.ru/autizm-svyazan-s-sensornymi-peregruzkami/>
40. Никольская О.С. Психологическая классификация детского аутизма. института коррекционной педагогики РАН. Альманах №18 "Детский аутизм: пути понимания и помощи». - М,2014.
41. Международная классификация функционирования, ограничений жизнедеятельности и здоровья: МКФ, краткая версия. Всемирная Организация Здравоохранения 2001.
42. Социальная и коррекционно-педагогическая работа с детьми раннего возраста с задержкой психомоторного развития: методические рекомендации /сост. А.К.Ерсарина, Р.К., Т.Е. Мергалиева, Д.Р.Юлдабаева, А.Н. Токарева. – Алматы 2017.
43. Телесные практики, сенсорная интеграция и эрготерапия: сборник методических материалов. – Пермь, 2018
44. Баенская Е.Р. Помощь в воспитании детей с особым эмоциональным развитием (ранний возраст). – М.,2007.
45. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М., Костин И. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение. - М.: Теревинф, 2005.
46. Морозова С.С. Аутизм: коррекционная работа при тяжелых и осложненных формах: пособие для учителя-дефектолога. М., 2007
47. Пузанов Б.П. Обучение и воспитание детей с интеллектуальными нарушениями. Уч. Пос. для вузов – М, 2011.
48. Е.А. Стебляк. Формирование социальных представлений лиц с интеллектуальной недостаточностью. – М, 2017.
49. Развитие речи у аутичных детей: метод. разработ. /Л.Г.Нуриева. –М,2006.
50. Глобальное чтение. Интернет ресурсы: <http://obuchalka-dlya-detey>.

ru/globalnoe-chtenie/; <http://rearchildren.ru/metodiki/metodika-domana-manichenko/>.

51. Максимова Е. В. Уровни общения. Причины возникновения раннего детского аутизма и его коррекция на основе теории Н. А. Бернштейна. – М.: 2008.

52. Кэрол Грей Социальные Истории. Инновационная методика для развития социальной компетентности у детей с аутизмом. - Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2016.

53. Социальные истории: использование и преимущества. Интернет ресурсы: <http://autism-aba.blogspot.com/2013/09/social-stories.html>

54. Этапы функциональной оценки поведения. Интернет ресурсы: <http://autism-aba.blogspot.com/2013/09/social-stories.html>

55. Аутизм-АВА-терапия. Прикладной анализ поведения. Интернет ресурсы: <http://autism-aba.blogspot.com/2013/09/social-stories.html>

ҚОСЫМШАЛАР

1-ҚОСЫМША

Ата-аналармен әңгімә (ҚХЖ шеңберінде)

1. Баланың ТАӘ _____ Баланың жасы _____

2. Ата-аналардың ТАӘ _____

3. **Ата-аналардың сұратуы** (КППК немесе ОО дамытушы сабақтарға қатысудан не алғыңыз келеді)

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

4. **Проблемалар тізімі** (күнделікті өмірде не қиын)

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. Ата-аналар баланы дамыту үшін қандай әрекетті қабылдайды және нақты не істейді (жалпы және ата-аналардың өздерінің жоғарыда айтылған проблемаларына қарай):

1) үй жағдайында:

- баланы неге үйретеді, жиі айналыса ма, кім айналысады? Олай болмаса, неліктен?

- баланы дамытатын ойыншықтары, кітаптары бар ма. Жоқ болса, неліктен?

2) басқа мемлекеттік (қандай) немесе жеке ұйымдарда (жеке мамандармен) дамытушы сабақтарға бұрын қатыстыңыз ба және қазір қатысасыз ба. Ол сабақтардың нәтижелері қандай?

3) Ата-аналар нақты ұсыныстар түрінде көмек алғысы келе ме – әрекеттің қысқа жоспары – үй жағдайында нақты дағдыны қалай қалыптастыруға болады: мысалы, *қасықты қолдану, туалетке бару, киіну және т.б.*

4) Ата-аналар нақты қандай дағдыны үй жағдайында дамытқылары келеді?

ҚХЖ шеңберінде зерттеу нәтижелері

Дамыту саласы	Белсенділік/ қатысу		1. Жағымды факторлар 2. Кедергілер
	Бала не істей алады	Проблемаларды бағалау	
<p>Білім алу және қолдану (d1):</p> <ul style="list-style-type: none"> - қызығу, қызығушылық, тәжірибе алуға ұмтылу - сезім мүшелерін мақсатты пайдалану - білім алу тәсілі (бақылау, көшіру, заттармен әрекет ету, зерттеу, қарым-қатынас, ойын) - - білімді қолдану (зейін қою, проблемаларды шешу, ойлау, сылтау) - шешім қабылдай білу (таңдау жасау) 			
<p>Жалпы тапсырмалар мен нұсқаулар (d2):</p> <ul style="list-style-type: none"> - тапсырмаларды орындау - күн тәртібін сақтау - - күйзелісті жеңе білу - өз мінез-құлқын талаптарға сәйкес басқару - өзгерістерге және уақытша талаптарға бейімделу (мысалы, күн тәртібінде) 			
<p>Байланыс (d3):</p> <p>коммуникативтік дағдылар</p> <ul style="list-style-type: none"> - басқа адамға, сөйлеуге, қарым-қатынасқа қызығушылық пен көңіл бөледі), - бетке, көзге қарайды, бірлескен назар аудару дағдыларын көрсетеді, қарым-қатынасқа ниет білдіреді, - іс-әрекеттерге, дыбыстарға, сөздерге еліктейді, хабарламаларды қабылдау және түсіну - қимыл, ым-шара мен қимыл-қозғалысты түсінеді. - сөздермен берілген қарапайым хабарларды түсінеді вербалды емес құралдарды, сөздерді, сөз тіркестерін пайдалана отырып, хабарламаларды өндіру әңгіме - диалогты бастайды және қолдайды, кезек-кезек дауыстайды, диалогты жалғастырады 			
<p>Ұтқырлық</p> <p>Ірі моторика (d4):</p> <ul style="list-style-type: none"> - дене қалпын сақтау - дененің бір позициясынан екіншісіне ауысу - жылжыту <p>Үсақ моторика:</p> <ul style="list-style-type: none"> - тарту, ұстап алу, ұстап тұру, босату, тасымалдау, тарту және итеру - амал-шарғы жасау - қос қолмен белсенділік 			

Өз денесі мен денсаулығына қамқорлық (d5): - жуына білу - дене бөліктеріне күтім жасау (тіс тазалау, тарау, мұрынды тазалай білу) - физиологиялық жөнелтімдерді басқару - киіну, шешіну - тамақтану және ішу - денсаулық туралы қамқорлық			
Ата-аналарға күнделікті істерде көмектесу (d6)			
Тұлғааралық қарым-қатынас (d7): - адамға деген қызығушылық - өзара әрекеттесуді бастау және қолдау - қатынастардағы жылулық - физикалық байланыс - адамдар арасында жіктеу - қарым-қатынасты қалыптастыру - әлеуметтік ережелерді сақтау және әлеуметтік қашықтықты сақтау - отбасылық қарым-қатынастар (ата-аналарына, ағаларына, апаларына)			
Өмірдің негізгі салалары (d8): - ойынға қатысу - (жалғыз, басқалардың ойындарына қызығушылық танытады, қатар, ортақ бірлескен) - мектепке дейінгі білім беру			
Қоғамдық өмір (d9): - дамыту орталығы - балалар алаңы, саябақ - сапар - дүкендер - кино және театрлар - мерекелер			

ОРГАНИЗМНІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМДАРЫ
(белсенділіктің/қатысудың бар шектеулеріне қатысты)

АНАМНЕЗДІҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТІЛЕРІ:

ҚОРЫТЫНДЫ

ЖТР БОЙЫНША ҰСЫНЫСТАР (дамыту жұмысының негізгі бағыттары)

АТА-АНАЛАРҒА ҰСЫНЫСТАР (үй бағдарламалары)

Жетекші маман _____

Баланың сезімталдық ерекшеліктерін анықтау бойынша сауалнама**Құрметті ата-аналар!**

Сізге балаңыздың даму ерекшеліктерін жақсы түсінуге мүмкіндік беретін сұрақтарға жауап беру ұсынылады. Сіз келісетін және/немесе сұрақта қажет нәрсені баса көрсететін мәлімдемелерді (крест немесе кене) белгілеңіз. Бұл жағдайда сипатталған реакцияның көріну жиілігі көп немесе аз тұрақты болуы керек.

Тактильдік сезімталдық	
I	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Жанасуға, сипауға, достық қарым-қатынасқа теріс және эмоционалды түрде жауап береді, ал мазасыздықты, аулақ болуды немесе озбырлық көрсетеді. Жеңіл жанасу, сипаудан қашады және дененің жанасқан жерін сипайды және тарайды. Нәресте кезінде ол тыныштандыру немесе күтім жасау үшін оны құшақтау әрекеттерінен бас тартты. 2. Оған жоғарыдан, артқы жағынан немесе тым жақын жақындауға, сондай-ақ біреудің аяғы оны көрпе немесе үстелдің астына тигізсе, оның көзқарасынан тыс жанасу теріс және эмоционалды әсер етеді. 3. Егер оның бетіне тигізсе, белсенді түрде қарсы тұрады, мысалы, жуу кезінде, шашына (сипау, тарау, кесу кезінде). 4. Физикалық ауырсынуға, жыламсырауға, кішкене сызаттар немесе тікенге өте сезімтал. 5. Әдеттегі тактильді әсерлерге тым сезімтал. Ол сйгенді, киімге немесе теріге дымқыл немесе лас сезімге шыдамайды. Белгілі бір тегістікке немесе беттерге, мысалы, маталарға, көрпелерге, кілемдерге немесе жануарлар тұлыбына жанасудан қашады. 6. Ол киімге, мысалы, жаңа тар киімге, матаның өрескел құрылымына, жейделердің жағаларына, тізе жапқыштарға, белдіктерге, тар резенке жолақтарға, бас киімдерге және шарфтарға қарсы. 7. Тамақты талғайды, қытырлақ немесе үгітілген тағам сияқты тағамның белгілі бір құрамын қалайды. Кесек тамақ ұнамайды. 8. Ол қолдарын жанасудан жасырады және қорғайды, дақ түсетін ойындар мен іс-әрекеттерден аулақ болады (саз, құм, саусақтарыңызбен сурет салу). Өте жиіркеншек, сіз тезірек асығасыз- жай ғана ластанған қолды жуыңыз. 	
II	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ол өте қарқынды болғанша жанасуды байқамайды. 2. Оның беті кірленгеніне, әсіресе еріннің немесе мұрынның айналасындағы кеңістікке назар аудармайды: ол бетіндегі немесе мұрындағы үгінділерді байқамайды. 3. Киімдегі таза еместікті немесе оның манжеттері мен шұлықтарының дымқыл екенін, шілтері шешіліп, белбеуі бұралған, шұлықтары мен қолғаптары кездейсоқ немесе дұрыс емес киілгенін байқамайды; 4. Ол сызаттардан, көгеруден, кесуден, соққылардан туындаған ауырсынуға баяу жауап береді немесе мүлдем жауап бермейді, ол сынған саусақты немесе сынған бұғананы байқамауы мүмкін. 5. Ол әр түрлі заттарға, әсіресе бейтаныс заттарға қол тигізгісі келмейді немесе қол тигізуден аулақ болады. Ол қол тигізбейді, қолына алмайды және басқа балаларға ұнайтын ойыншықтар мен заттарды қарастырмайды. 	

<p>6. Ол бойын кезінде басқа балалардың және жануарларды ұрады, оларды ауыртатынын түсінбейді.</p> <p>7. Ол қолымен дос емес: ол қолында ұстап, заттарды — қасықты, шанышқыны, қарындашты, қайшыларды пайдалануда қиындықтарға тап болады.</p> <p>8. Ол өздігінен киіне алмайды, киім сырмасын немесе түймелерді бекіту қиын.</p>	
III	
<p>1. Ол қытықтағанды, арқасын, дененің басқа бөліктерін (жеңіл массаж) сипағанды ұнатады.</p> <p>2. Ол әр түрлі беттерге үнемі тиіп тұрады, қабырғаларды, жиһаздарды сипайды немесе қолдарымен және аяқтарымен жабынның белгілі бір түрлерін ысқылайды.</p> <p>3. Ол айналасындағыларға қол тигізуді, оларды тым қатты сезінуді, оларға жақындауды ұнатады («жабысқақ» мінез-құлық), тіпті жанасуды құптамаса да. Тиісуге тыйым салынған болса да «Ұстауға тиіс».</p> <p>4. Маған сезімтал сезімдер ұнайды, мысалы, сүйікті көрпеге, жұмсақ киімге қол тигізу, беттерді сипау, сезіну, қолыңыздағы кішкентай заттарды сұрыптау</p> <p>5. Өз терісін шамадан тыс ысқылайды немесе тіпті тістейді.</p> <p>6. Үнемі бір нәрсені бүктейді, жұлқылайды, құмда, балшықта ойнағанды ұнатады, ол кірленгеніне назар аудармайды және оны ұзақ уақыт бойы айнадысады. Тамақты үстелге қолмен жағады</p> <p>7. Тамаққа «батырылады», аузын тамақпен толтырады.</p> <p>8. Ауыздың көмегімен бейтаныс заттарды зерттейді (ол бәрін дәмін татуы керек). Саусағын сорады.</p>	
Вестибулярлық жүйе	
I	
<p>1. Ол ойын алаңдарында белсенділік танытудан аулақ болады, мысалы, тербелу, айналдыру, төбешіктен түсу.</p> <p>2. Баяу және абайлап қозғалады, көбінесе жай отырады, барлық қауіптен сақ болады.</p> <p>3. Ол өзі сенетін ересектердің тұрақты физикалық көмегін қажет етеді.</p> <p>4. Лифтте немесе эскалаторда болған кезде ыңғайсыздық сезінеді, машинада дірілдейді. Сонымен қатар, ол жүрек айну сезімін сезінуі мүмкін.</p> <p>5. Мұндай қауіп болмаса да, құлап кетуден қорқады; қорқыныштан ол бірден ересек адамды ұстайды.</p> <p>6. Ол өрмелеуден немесе көтерілуден қорқады, сенімсіз түрде көтеріліп, баспалдақтарға түседі, бұл оны қоршауды мықтап ұстауға мәжбүр етеді, тротуардың шетінде жүруден немесе тіпті кішкентай биіктіктен секіруден аулақ болады.</p> <p>7. Биіктіктен қорқады, тіпті беттен сәл қашықтықта. Ол жермен байланысын жоғалтқан кезде мазасызданады (мысалы, ересек адам ең жақсы ниетпен баланы ойнауға немесе киім ауыстыруға қолына алған кезде);</p> <p>8. Ол басын төмен қаратқан немесе басы айналған кезде қорқады, жоғары-төмен қозғалады, бүйіріне қарай еңкейеді.</p>	
II	
<p>1. Ол объектісі болып табылатын кез-келген қозғалысты елемейді және оған қарсы емес.</p> <p>2. Ол белсенді қозғалыстарға ерекше ықылас пен қажеттілікті сезінбейді.</p> <p>3. Ұзақ уақыт бойы бас айналуы сезінбестен тербеледі.</p> <p>4. Ол құлау сезімін елемейді және қолдарыңыз бен аяқтарын созып, өзін қорғау үшін ақылға қонымды жауап бермейді.</p>	

III	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ол үнемі қозғалыс қажеттілігін сезінеді, оған отыруға немесе тұруға қиын. 2. Барлық уақытта қандай да бір қозғалыстар жасайды: ол серпіліп, секіреді, басын алға-артқа жылжытады. 3. Үнемі бір жерге көтеріледі немесе басын сындырады. 4. Жиі туыстарынан оны көтеріп, жоғары көтеріп, төңкеріп, айналдырып, сілкіп, әртүрлі бағытта айналдыруды сұрайды. 5. Ол тербелетін орындықта серуендеуді, жиһазға көтерілуді, бұралмалы орындыққа бұрылуды, кезекпен көтеріліп, төмен түсуді немесе басын еденге сүйеніп, өз осінің айналасында айналдыруды ұнатады. 6. Ол ойын алаңы жабдықталған әртүрлі құрылғыларда жылдам қозғалуды немесе айналдыруды ұнатады, сонымен қатар ойын-сауық саябағындағы жылдам және «қорқынышты» аттракциондарға ұмтылады. 7. Қалған балаларға қарағанда әткеншектер, карусельдер, батуттар және трамплинді әлдеқайда ұнатады. 8. Ол ұзақ уақыт бойы жылдам айналу мен айналдырудан кейін де бас айналуы сезбейді. 	
Проприоцептивтік сезімталдық	
I	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Қозғалмағанды жөн көреді. 2. Аяқ-қолдары селқос қозғалғанда толқиды. 3. Бұлшық еттерді созу немесе қысу қажет болған кезде шатастырады. 4. Өз салмағын игеруге байланысты қозғалыстардан аулақ болады, мысалы, жүгіру, секіру, жүгіру, айналдыру, секіру және бұлшық еттердегі күшті сезімдерге ықпал ететін басқа да физикалық әрекеттерден қашады. 5. Тамақ талғайды. 	
II	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Тонусы төмен. 2. Жазу кезінде шынтағын қабырғасына тірейді, бұлшық етінің төмен тонусын қолдау үшін тұрғанда тізесін қысады. 3. Ойыншықтарды, заттарды, «ыдыс-аяқ дүкеніндегі пілді», сондай-ақ қарапайым әрекеттерді қажет ететін заттарды, мысалы, шамның қосқыштары, шаш қыстырғыштары, оларды қосуды және ажыратуды қажет ететін ойыншықтарды кездейсоқ сындыру оңай. 4. Күнделікті тұрмыстық дағдыларды орындау үшін белгілі бір қалыптар мен дене қимылдарын, қолдарыңызды, аяқтарыңызды қалай жасау керектігін түсінбейтіндей қиын, ыңғайсыз: қасықпен алып жеу, дәретханаға бару, киіну, шешіну, түймелерді бекіту, аяқ киімді кию және бауын байлау. Егер бала не істеп жатқанын көрмесе, орындау өте қиын болуы мүмкін. 5. Ол қарындашты тым әлсіз ұстайды, сондықтан ол айқын сызық сыза алмайды немесе оны үнемі бұзады. Сурет салу немесе жазу кезінде көп ластайды. Көбінесе қағазға тесіктер қалдырады. 6. Ол заттарды шамадан тыс күшпен (сындырады, тегістейді) немесе аз күшпен алады (көтере алмайды, қажет болғаннан құлап кетеді, мысалы, ауаға ұшатын стакандағы сүт). 7. Салмағы бірдей заттарды көтеру және ұстау қиын. «Ауыр» және «жеңіл» ұғымдарын ажырата алмауы мүмкін. 	

8. Оның белгілі бір қалыпты ұстап тұру қабілеті нашар: ол орындыққа, үстелге, кілемге отыра алмайды (құлайды, жағайды), басын үстелге қояды.	
III	
<p>1. Ол айналасындағы заттарды әдейі кесіп тастайды және айналасында бәрін сындырады; олар жоғары қабырғалардан секіруді, жұмсақ заттардың (жастықтар, жапырақтар) үйіндісіне түсуді, қысым сезіну үшін баспаналарға, тесіктерге (шұңқырларға) көтерілуді ұнатады.</p> <p>2. Итерісуді, жанасуды, қатты құшақтауды, адамдарды адамдарды қысуды жақсы көреді.</p> <p>3. Қадамды көрсетеді немесе тырпылдатады, жүру кезінде аяқтарын сүйретіп жүреді</p> <p>4. Жаяу жүргенде өкшесіні еденге немесе орындыққа тигізеді немесе таякпен немесе басқа затпен қабырғаға немесе дуалға тигізгенді ұнатады.</p> <p>5. Ол жиі өздігінен созылып, аяқтарын бүгіп, созып, секіре алады (тік созылған аяқтарда), қолын қатты шапалақтайды, басын шайқайды, құлағын қысады, тырнақтарын тістейді, саусақтарын сорады, саусақтардың буындарын қысады, бірдей дыбыстарды айта береді, ысқырады, т. б.</p> <p>6. Ұйықтар алдында оны көрпеге мықтап орағанды немесе қатты қысқанды ұнатады.</p> <p>7. Ол оның шілтері мен белбеуін мықтап байлауды, шляпасы басына мықтап отырғанды жақсы көреді.</p> <p>8. Ол үнемі заттарды шайнауы мүмкін, мысалы, көйлектің жағасын, шляпалар, манжеттер, қарындаштар, ойыншықтар мен сағыздар. Ұзақ уақыт шайнайтын немесе ұзақ уақыт шайнайтын тағамды жақсы көреді.</p>	
Көз көруі	
I	
<p>1. Көбінесе көздің шамадан тыс жұмыс істеуі (кернеуі): қызыл, қабынған, сулы немесе қышыған көздер, бас ауруы. Көзді шамадан тыс ысқылайды немесе жыпылықтатады, көзін сығырайтады және қылилатады.</p> <p>2. Суретті (кітапты) тым жақын немесе үстелдің үстіне тым төмен еңкейеді. Суреттерді көргенде немесе бетті оқығанда басын бұрады немесе еңкейтеді.</p> <p>3. Нысандарды, суреттерді қарау кезінде көзді бір объектіден екіншісіне ауыстыру қиын және дұрыс орынды сақтау үшін саусақты пайдаланады.</p> <p>4. Қозғалмайтын объектілерге әрең назар аударады және қозғалатын объектіні бақылайды.</p> <p>5. Ол жарқын жарықтан, күн сәулесінен аулақ болады, заттарды қараған кезде көзді жабады немесе қалқалайды, бүйірлеп қарайды.</p> <p>6. Тікелей көзбен түйісуден қашады.</p> <p>7. Қозғалатын заттарды немесе адамдарды көргенде ыңғайсыздық сезінеді немесе шамадан тыс қайта қабылдайды.</p> <p>8. Доп немесе басқа бала сияқты қозғалатын заттардан жалтарады немесе аулақ болады.</p>	
II	
<p>1. Ол қозғалыстарды байқамайды, көбінесе қозғалатын заттарға, мысалы, әткеншекке сүрінеді.</p> <p>2. Көрнекі ақпаратқа, мысалы, жолдағы кедергілерге кеш жауап береді.</p> <p>3. Ол ашық және қараңғы қарам-қайшылықты, жиектер мен шағылыстарды байқамайды.</p> <p>4. Жарқын жарық, тікелей күн сәулесін іздейді, жарқыраған заттарға қарауды ұнатады.</p>	

<p>5. Ұзақ уақыт бойы көздің алдында саусактардың бұрылуын немесе тербелісін байқай алады.</p> <p>6. Нысандарды, суреттерді көздің алдында әртүрлі бұрыштарда қарастырады (оларды еңкейе бұру)</p> <p>7. Жиі және ұзақ уақыт бойы ол машиналардың дөңгелектерінің, зырылдауықтың, басқа ойыншықтар мен тұрмыстық заттардың (кір жуғыш машинаның барабаны) және т. б. қозғалысын бақылайды.</p> <p>8. Ол жарықтың қосылуы мен өшірілуін, қраннан шыққан судың ағуын, кілемнің өрнектерін, күн сәулесін немесе теледидардағы жарқыраған суреттерді (мазмұнға емес, суретке қызығушылық) мұқият қарауды ұнатады.</p>	
III	
<p>1. Моншақтарды тізу, белгілі бір тәртіппен өрнек салу, жолды табу проблемалары болуы мүмкін (бір жерден екінші жерге ауысқан кезде адасудың және жаңа жерде жол таппаудың үлкен мүмкіндігі бар).</p> <p>2. Нысандарды, суреттерді, белгілер мен сөздерді таңдау және олардағы айырмашылықтарды іздеу қиын, объектілердің тиесілігін ажырату қиын.</p> <p>3. Суреттерді қарау, тапсырманы оқу немесе тақтадан жазу кезінде ұзақ уақыт назар аудару қиын. Көрген немесе оқығанның көру қабілеті нашар.</p> <p>4. Тұрмыстық заттар мен құралдарды тез және дәл ұстау және пайдалану, киіну, баспалдаққа көтерілу, сурет салу, қолдану, сызық бойымен қайшымен кесу, оқу процесінде тапсырмаларды орындау (қолдың қимылын басқару үшін көзді қолдана алмайды).</p> <p>5. Допты дәл қолмен ұстай алмайды, допты аяғымен ұрғанда жиі жіберіп алады. Мақсағқа жету үшін ойындарда нысанаға әрең түседі: кегланы қағып, допты қорапқа лақтыру, магнит-ілгекке балыты ұстау (ойында)</p> <p>6. Пирамида сақиналарын өзекке тізу, тар заттарды тесіктерге салу (мысалы мозаикада), жіпті моншақтарға өткізу қиын.</p> <p>7. Ол суретті бояған кезде лабиринтте сызық сызған кезде сызықтың шекарасында дәл тұра алмайды.</p> <p>8. Сурет беру қиын. Сурет өрескел болуы мүмкін. Ол паракта, кітап бетінде нашар бағдар жасайды.</p>	
Есту	
I	
<p>1. Найзағай, өрт дабылы, дабыл немесе жарылған шардың дыбысы сияқты кенеттен қатты және өткір дыбыстардан қорқады (қатты ыңғайсыздық сезінеді).</p> <p>2. Ысқырық, скрипка, сопрано немесе бор сияқты жоғары жиілікті дыбыстардан ыңғайсыздық сезінеді.</p> <p>3. Ол белгілі бір дыбыстарды ұнатпайды: жұмыс істейтін электр аспаптары, металл дыбыстар (ксилофоннан немесе күміс ас құралдарын шақылдатудан), белгілі бір музыка, белгілі бір жарнаманың дыбысы.</p> <p>4. Ол белгілі бір, бірақ қарапайым (басқа адамдар үшін) дыбыстардан, оның ішінде тыныш дыбыстардан ыңғайсыздықты сезінеді: сыбдыр, сусылдау, тыныш аялық музыка және т. б.</p> <p>5. Қағазды бүктеудің, целлофан пакеттерінің дыбыстық эффектілері ұнайды.</p> <p>6. Ол үнемі дыбыстық эффектісі бар ойыншықтардан (музыкалық қорап, телефон, кітап), музыкалық аспаптардан (дал, құбыр және т.б.) дыбыстарды шығарады.</p>	

<p>7. Музыка ұнайды, оның ішінде белгілі бір жанр (танымал, классикалық) немесе белгілі бір орындаушының әндері.</p> <p>8. Шулы, қатты ырғақты музыка естілетін жерлерде болғанды ұнатады.</p>	
II	
<p>1. Баяу, қоршаған ортаның дыбыстарына бірден жауап бермейді. Ол жақсы естиді және тыңдайды, бірақ өте баяу, ол сөйлеген сөзді бірден қабылдамайды, мысалы, «шыныаяқ алып, ас үйге апарыңыз» сияқты ауызша нұсқауларды баяу орындайды</p> <p>2. Не айтылғанына қызғушылық біолдірмейді және назар аудармайды, айтылған сөзді аңғармайды.</p> <p>3. Ол кеңістіктегі дыбыс көзін бірден таба алмайды (ол оны тапқанша басын әртүрлі бағытта бұрады). Ол өзіне таныс дыбыстарды, мысалы, жақындарының дауыстарын немесе тұрмыстық заттар мен ойыншықтардың дыбыстарын танып, ажырата алмайды.</p> <p>4. Ересектен кейін ол қиын болса да, буындарды, сөздерді, сөз тіркестерін қайталайды. Сөздің дыбыстық-буындық құрылымын бұрмалайды.</p> <p>5. Ол сөздерді, сөз тіркестерін тез арада (қысқа мерзімді жады) және кейінірек (ұзақ мерзімді жады) есте сақтайды.</p> <p>6. Ол қысқа уақыт ішінде сөйлеуді қабылдай алады, бірақ ол тез шаршайды, қызығушылықты жоғалтады, тыңдауды тоқтатады, алаңдайды. Ересек адам мен баланың өзі сөйлеуді қабылдауға көп күш жұмсауды қажет етеді.</p> <p>7. Дыбыстарға ұқсас дыбыстар мен сөздерді дыбыстардың заттармен немесе әріптермен үйлесуін ажырату қиын.</p> <p>8. Бала соққы топ аспаптарында шапалақтағанда, серуендегенде, секіргенде немесе ойнағанда ырғақты нашар сезінеді.</p>	

Рахмет!

Сауалнаманы түсіндіру

Сезімталдықтың дисфункциясы

1. Тактильдік аса сезімтал бала (сенсорлық қабылдаудан аулақ болу – селкос және белсенді жанасу арқылы тактильді қорғаныс).
2. Сезімталдықтың төмендеуі, жеткіліксіздігі бар бала (сезімталдыққа бей-жай қарайтын бала).
3. Тактильдік сезімдерді іздейтін бала.

Вестибулярлық жүйенің дисфункциясы

1. Вестибулярлық жүйенің сезімталдығы жоғары бала: кез келген қозғалысқа төзбеушілік (1-4пп.және гравитациялық сенімсіздікпен (5-8пп)
2. Вестибулярлық сезімдерге сезімталдығы төмен бала (сенсорлық немқұрайлы бала).
3. Қозғалыс қажеттілігі жоғары вестибулярлық сезімдерді іздейтін бала.

Проприоцептивті сезімталдықтың дисфункциясы

1. Проприоцептивті жоғары сезімталдығы бар бала
  2. Проприоцептивті сезгіштігі жеткіліксіз (1-3пп), проприоцептивті сезімдерінің нашар айырмашылығы және диспраксиясы (3-4пп), қозғалысты градуустауда қиындықтары бар (5-7пп), постуральді бұзылулары бар (8п)
  3. Проприоцептивті сезімдерді іздейтін бала
- Көрнекі дисфункция
1. Негізгі көру дағдылары (1-4пп) және көру ынтасына жоғары сезімталдық (5-8пп) проблемалары бар бала)
  2. Көру сезімдерін модуляциялау проблемалары бар бала (1-3) және көру сезімдерін іздеу (4-8)
  3. Көру және мотор үйлесімдігі нашар бала

Есту функциясының бұзылуы

1. Дыбыстық ынталандыруларға сезімталдығы жоғары бала (1-4пп) және дыбыстық ынталандыруды іздейді (5-8пп).
2. Есту және сөйлеу ақпаратын қабылдау және өңдеу қиындықтары бар бала.

Баланың мінез-құлқы мен әрекеттерін бақылау хаттамасы

Мінез-құлық параметрлері	Бақылау (мінез-құлықтың мүмкін нұсқалары)
Бейтаныс жерге, адамға реакция Жалпы көңіл-күй аясы	<ul style="list-style-type: none"> - қоршаған ортаға назар мен қызығушылықтың көрінісі - немқұрайлылық, елемей - үрей, шырғу, қашу - қорқыныш, наразылық (айқайлау, жылау, озбырлық) Сабырлы көңіл-күй; эмоциялардың көрінерлік көріністері жоқ
Ата-анаға ынтызарлық	<ul style="list-style-type: none"> - ол жақын жерде, тізеде болуды жөн көреді, олардан кетпейді; - олардан кетеді және алыстайды, бірақ сонымен бірге: олардың қатысуын көзбен бақылайды немесе мезгіл-мезгіл оралады, құшақтайды және денесіне басады, ата-аналарға бір нәрсе әкеледі, көрсетеді, олардан көмек сұрайды (оларды қажетті тақырыпқа тартады) - ол бірден ата-анасынан кетеді, оларға жақындамайды, көмек сұрамайды, олардың өтініштерін елемейді
Атын атағандағы реакция, бірлескен назарға реакция	<ul style="list-style-type: none"> Атын айтқанда бірден жауап береді, бірден емес (бірнеше өтініштерден кейін) Көрсетілген ойыншыққа, содан кейін ересек адамның бетіне қарайды немесе қарамайды - ересек адамның қайда қарастықанына қарамайды
Бөлмеде қозғалу	<ul style="list-style-type: none"> Бөлмеде үнемі қозғалмайды, еш жерде тоқтамайды - қарқынды қозғалыстан кейін еденге біраз уақыт жатып қалады - үнемі бұрышта отырады, терезе жанында, қозғалыссыз тұрады
Қозғалыс	<ul style="list-style-type: none"> Ол шеңберде, қабырғадан қабырғаға қарай жүгіреді, осьтің айналасында айналады; - жұмсақ модульдерге шығады және дөңестен түседі, тар саңылауға кіреді және онда отырады. - жүру кезінде аяқпен жүреді немесе секіреді; аяқтар мен қолдардың бұлшық еттерін қатайтады және т. б.; - қолды сілкіп, саусақтарын жыбырлатады;
Бейрет ым-шара, вокализация	<ul style="list-style-type: none"> Бет-әлпеті амимикалық» қатып қалған « бет әлпет; кейде күлімсірөйді, бірақ бағдарсыз Вокализация (дауысты дыбыстарды созып айтады) — үнемі дерлік
Таңдаулы сабақтар Олардың ұзақтығы мен сіңуі.	<ul style="list-style-type: none"> мен жұмыртқада айналғанды ұнатады, айналғанда, тербелгенде... Жақсы көреді:
Заттармен әрекеттер Ол қандай заттарға сәйкес келеді, қабылдайды; олармен не істейді	<ul style="list-style-type: none"> - көпіршіктер, фортепиано» дыбысталатын « кітап, мозаика - шағын өлшемді заттар немесе заттардың бөліктері - заттарға қарамайды, айналып өтеді немесе заттарға келеді, қолына ештеңе алмайды - ойыншықтармен әлеуметтік ойын әрекеттерін орындамайды

Баланың психологиялық-педагогикалық сипаттамасының нысаны

Мінездеме параметрлері	Қысқаша сипаттама	Балл-мен баға-лау
<p>1.Әлеуметтік өзара әрекеттесу және байланыс.</p> <p>1) есімге, сөз тіркестеріне, көзқарасқа, нұсқауға және т. б. ым-ишара, ымдау, екпінге реакция; сөздер, фразалар, суреттер, белгілер, символдар, суреттер (ПЕКС) арқылы берілетін хабарларды түсінеді</p> <p>2) өтініштерді, талаптарды, тыйым салуларды орындау</p> <p>3). Пайдалану көзбен түйісу, ымдау, вокализация, екпін, сілтеу және т. б. қимылдар, қозғалыстар, сөздер, фразалар, белгілер, символдар, суреттер (ПЕКС);</p> <p>4) бастамашылық (ниет), байланысты қолдау.</p> <p>5) қарым-қатынас: эмоционалды және/немесе ойын, іскерлік (өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін), ата-аналармен, басқа ересектермен (психологпен) сөйлесу</p> <p>6) ересектерге оның мінез-құлқын еліктеуге қалай әсер етеді: оң, неғұрлым, теріс.</p> <p>7) бірлескен ойын: мүмкіндік береді, қатысады, ойын әрекеттерін, дыбыстарды, ересектердің сөздеріне еліктейді.</p>	<p>Атын атауға сирек жауап береді.</p> <p>Көзге қысқа уақыт қарауға болады</p> <p>Индикативті қимылды және т. б. түсінбейді.</p> <p>Күлімдейді, егер сізге ойын ұнаса күледі</p> <p>Ол ашулы екпінге және «Токта! Болмайды» деген сөздерге тоқтайды</p> <p>«Тамақ ішуге барамыз», «Серуендейміз» сөз тіркестеріне назар аударады</p> <p>«Бер», «Тііспе» дегенді орындай алады</p>	<p>1</p> <p>1</p> <p>0</p> <p>1</p> <p>2</p> <p>3</p> <p>0 - жоқ</p> <p>1 – шектеулі және сирек болады</p> <p>2- кезеңмен болады</p> <p>3 – үнемі болады</p>
<p>2. Мінез-құлық, мотор белсенділігі сенсорлық және ойын артықшылықтары</p> <p>1) психикалық тонус өздігінен және берілген әрекетте қанша уақытқа созылады, қалжырау, қанықтыру қаншалықты тез жүреді? Қалжырау кезінде:</p> <ul style="list-style-type: none"> - селкөс күтім (мұздату, еденге демалу); - анасына барады, оған кеудесін басады; - тамақ, сусын сұрайды; - қозғалады, қозғалыс стереотиптері пайда болады; - озбырлық, өзіне-өзі озбырлық. <p>2) Қалай сергітеді, өзін ынталандырады? Ауто стимуляциялар: көру, есту, вестибулярлық, тактильді және т. б</p> <p>3) заттармен жасалатын қолайлы іс-әрекеттер, сабақтар, ойындар; олардың ұзақтығы және олардың сіңірілуі</p>		<p>0 - жоқ</p> <p>1 – шектеулі және сирек болады</p> <p>2- кезеңмен болады</p> <p>3 – үнемі болады</p>

<p>4) Жеке сенсорлық әсерлерге (дыбыстар, жанасу және т. б.) төзбеушілік.</p> <p>4) қорқыныш, үрей.</p> <p>Не тудырады? Қалай көрінеді</p> <p>5) Теріс қылық, озбырлық, өзін-өзі озбырлық.</p> <p>Неге арандатады? Бұл қалай көрінеді?</p>		
<p>3. Танымдық іс-әрекет пен сөйлеуді дамыту.</p> <p>1) пішіндердің, шамалардың, түстердің арақатынасына көрнекі-практикалық тапсырмаларды қабылдау және орындау тәсілдері (сортерлер, ішпектер, текшелер, пирамидалар)</p> <p>2) үлгі бойынша таяқшалардан немесе текшелерден құрастыру</p> <p>3) өтініш бойынша көрсету және заттардың атауын көрсету және айту, сұрақтарға жауап беру</p>		<p>Баллмен бағаланбайды</p>
<p>Қорытындылар:</p> <p>1. Қарым-қатынас пен әлеуметтік өзара әрекеттестіктің даму деңгейі, қол жетімді байланыс құралдары (түсіну және қолдану)</p> <p>2. Стереотиптік әрекеттер мен мінез-құлықтың ерекшеліктері, сипаты мен функциялары</p> <p>3. Ақыл-ой және сөйлеу дамуының деңгейі</p> <p>4. Аутизмдік бұзылымның айқындылық дәрежесі және сипаты.</p> <p>5. Психологиялық-педагогикалық жұмыстың стратегияларын, әдістерін анықтау</p>		

**Сенсорлық ойындарды қолданатын сабақтарға арналған
жабдықтар мен заттардың ең аз тізбесі**

1. еден төсеніші-4 дана;
2. үлкен сенсорлық доп (фитмяч) - 1 дана;
3. жұмсақ модульдер-1 жиынтығы;
4. батут -1 дана;
5. "Қаңбақ сияқты домалау" жабдығы-1 дана;
6. вестибулярлық диск (конустық) - 1 дана;
7. туннель-2-4 дана;
8. қосымша құрылғылары бар алмалы-салмалы әткеншек (әткеншек-
бөрене, әткеншек-платформа) -1 дана;
9. гамак-1 дана;
10. қол мен аяққа ауырлатқыштар (0,5 кг– нан) - 1 жиынтық;
11. қол мен аяққа ауырлатқыштар– 1 кг-нан) - 1 жиынтық;
12. "Үкі жұмыртқасы", үлкен - 1 дана;
13. "Үкі жұмыртқасы", кішкентай - 1 дана;
14. салмағы әртүрлі салмақты доптар-3 дана;
15. швед баспалдақтары-1 дана;
16. сенсорлық жол-1 жиынтық;
17. "үкі" шұлықтары, балалар-1 дана;
18. "үкі" шұлықтары, ересек адам-1 дана;
19. салмақты көрпе – 1 дана.;
20. жармасы бар ыдыс (қарақұмық, бұршақ және т. б.), үлкен - 1 жинақ;
21. массажға арналған түрлі беті бар щеткалар-5-10 дана;
22. көрпе / жұқа көрпе-1 дана –
23. кішкентай жастықтар, вафли сүлгі, арқан, қораптар.

**Аутистік бұзылымдары бар балалармен
психологиялық-педагогикалық жұмыс алгоритмі**

Сатылар	Мақсаты мен міндеттері	Стратегиялар, жұмыстың тактикалары, әдістері мен тәсілдері	Сатының нәтижелері және одан әрі әрекеттерді анықтау
<p>Диагностикалық – таныстыру сатысы</p>	<p>1. Эмоционалды, әлеуметтік-коммуникативті, ақыл-ой және сөйлеу дамуының деңгейі мен ерекшеліктерін бағалау. 2. Стратегияны, тактиканы және жұмыс әдістерін таңдау үшін бала мен отбасының мүмкіндіктерін, ресурстарын анықтау.</p>	<p>1. ХҚЖ шеңберінде ата-аналармен әңгіме. 2. Анамнестикалық және басқа да мәліметтерді жинау. 3. Сенсорлық саланы нақтылауға арналған сауалнама. 4. Бақылау. 5. Эксперименттік зерттеу.</p>	<p>1. Бақылау хаттамасы және баланың сипаттамасы 2. Балалар санатын анықтау 1-санат-байланыс орнатуға және қолдауға, ересектермен бірлескен іс-әрекеттерге қатысуға, еліктеуге қабілетті. 2-санат - тұрақты немқұрайлылық және байланыс орнату әрекеттерін елемей; еліктеудің болмауы және ересектермен бірлескен әрекеттерден селқос кету. 3 санат-тұрақты теріс эмоционалды-мінез-құлық көріністері: алаңдаушылық, қор-қыныш, жылау, жылау, озбырлық және өзін-өзі озбырлық, байланыс орнатуға, бірлескен ойынға қатысуға белсенді қарсылық.</p>
<p>Бастапқы саты</p>	<p>1. Байланыс орнату және өзара әрекеттесудің бастапқы нысандары 2. Ересектерге еліктеуге және іс-қимылға ынталандыру. 3. Сенсорлық және эмоционалды ыңғайсыздықты жұмсарту. 5. Психофизикалық тонустың жоғарылауы 6. Проблемалық мінез-құлықты төмендету.</p>	<p>1-ші санаттағы балалар - еліктеу стратегиясы және/немесе бірлескен ойынға қатысатын баланың қызығушылығы мен ойынына қосылу стратегиясы. Балалардың 2 және 3 санаттары - тікелей және артта қалған еліктеу стратегиялары. Әдіс-тәсілдері: - сенсорлық интеграция - прелингвистикалық дағдыларды қалыптастыру (ПДҚ) - эмоционалды-деңгейлік терапия.</p>	<p>1. Оң динамика: байланыс орнату, бірлескен ойынға қатысу, әрекеттерге еліктеу, жеке қарым - қатынас құралдарын пайдалану-жеңіл және орташа аутизмдік бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарлама ұсынылады. 2. Байланыс пен өзара әрекеттесудің болмауы немесе ең аз қарқынды; проблемалық мінез - құлық (тұрақты байланыс, теріс қылық, озбырлық) - аутизмнің ауыр аурулары бар балаларға арналған бағдарлама ұсынылады.</p>

<p>А у ы р РАСБ бар балалар- ға арнал- ғ а н бағдар- лама I-саты</p>	<p>Қарапайым қарым- қатынас дағдыларын қалыптастыру: - көзбен түйісу; - қарапайым нұсқауларды орындау; - ересек адамның әрекеттеріне еліктеу.</p>	<p>Мыналарға негізделген әдістер мен тәсілдер: - мінез-құлықты қолданбалы талдау - ТЕАССН бағдарла- масы - баламалы байланыс (PECS) - сенсорлық біріктіру - арнайы педагогика әдістемелері</p>	<p>Нәтижелері. Бала: - орындықта белгілі бір уақыт отырады; - атын атағанда жауап береді және ересек адаммен бірнеше секунд бойы көз байланысын қолдайды; -» осылай жаса» нұсқауын орындайды: ересектер үшін әртүрлі әрекеттерді қайталай отырып»; - мақтауға және мақұлдауға оң жауап береді; - әлеуметтік ынталандыру баланы тап- сырманы орындауға ынтал- ландырады.</p>
<p>II саты</p>	<p>1.Ересектермен қарым- қатынас және өзара іс-қимыл тәсілдерін, құралдарын, оның ішінде «PECS» бала- малы коммуникация жүйесін пайдалана отырып кеңейту 2.Түрлі дағдыларға үйрету: мотор, сөйлеу, танымдық және әлеуметтік-тұрмыстық. 3.Проблемалық мінез- құлықты төмендету және жеңу.</p>		<p>Нәтижелері. Бала: - ұсынылған тапсырмаларға назар аударады және оларды мақсатты түрде орындайды; - ересек адамға қарап, оның қажеттіліктері мен тілектерін, соның ішінде PECS кар- таларын қолдана отырып білдіреді; - ересектердің әртүрлі әрекеттеріне еліктейді; - түрлі дағдыларға үйренеді және оларды сабақтарда, үйде және түрлі жағдайларда қолданады; -әлеуметтік қолайлы мінез-құлықты көрсетеді, проблемалық мінез-құлық жоқ немесе сирек кездеседі. Жаксы оң қарқынмен – жеңіл және орташа аутизмдік бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарламаның стратегиялары, әдістері мен тәсілдері ұсынылады</p>

<p>Жеңіл және орташа аутизмді бар бұзылымдары бар балаларға арналған бағдарлама</p> <p>II саты (I саты – бастапқы – жоғарыдан қара)</p> <p>III саты</p>	<p>1. I. Баланың стереотиптік әрекеттерін мақсатты ойын әрекеттеріне айналдыру.</p> <p>2. Қарым-қатынас және өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту және қиындату.</p> <p>3. I. Шінара құрылымдалған іс-әрекет режимінде баланың мінез-құлқын ұйымдастыру.</p> <p>1. Әр түрлі дағдылармен өзара әрекеттесуді игеру.</p> <p>2. Пәндік және сюжеттік ойын әрекеттерін игеру.</p> <p>3. Баланың жақын ортасы туралы түсінік қалыптастыру.</p> <p>4. Белгілі бір мінез-құлық ережелерін игеру және орындау.</p> <p>5. Әр түрлі дағдыларды қалыптастыру: мотор, перцептивті, ақыл-ой, сөйлеу.</p>	<p>Әдіс-тәсілдері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - эмоциялық-мағыналық терапия - сенсорлық интеграция - психологиялық жұмыс тәжірибесінде және мектепке дейінгі тәрбие әдістемелерінде пайдаланылатын (жылжымалы, музыкалық-қозғалыс ойындары және әлеуметтік-коммуникативтік ойындар) <p>Әдіс-тәсілдері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - эмоциялық-мағыналық терапия - сенсорлық интеграция - психологиялық жұмыс тәжірибесінде және мектепке дейінгі тәрбие әдістемелерінде пайдаланылатын (жылжымалы, музыкалық-қозғалыс ойындары және әлеуметтік-коммуникативтік ойындар) - сөйлеуді қалыптастыру, жаһандық оқу әдістері. 	<p>Нәтижелері. Бала:</p> <ul style="list-style-type: none"> - көз байланысын қолдайды және іске қосады, ишара, вокализация, жеке сөздер, ым-ишараларды түсінеді және қолданады; - жеке ауызша өтініштерді орындайды; - бірлескен ойынға қатысады, ересектердің іс-әрекеттеріне еліктейді; - шарттарға сәйкес мақсатты әрекеттерді орындайды (өзі немесе ересек адамның көмегімен); - сабақ рәсімін ұстанады, бір қызмет түрінен екіншісіне тыныш ауысады. <p>Нәтижелері. Бала:</p> <ul style="list-style-type: none"> - көзқарас, ишара, ым, сөздер, фразаларды пайдалана отырып, және бастамашылық етеді; - ересектермен ойын қарым-қатынасын жүзеге асырады; - пәндік және ойын әрекеттерін орындайды, сюжеттік ойынға қосылады; - сабақ кестесін ұстанады, ережелерді, ересектердің талаптарын орындайды; - қоршаған тұрмыстық заттар туралы хабардарлықты көрсетеді.
<p>IV саты</p>	<p>1. Құрдастарын байқау қабілетін дамыту, онымен эмоционалды және практикалық өзара әрекеттесуді ынталандыру.</p> <p>2. Құрдастарымен оның қажеттіліктері мен мүдделерін ескере отырып қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастыру.</p> <p>3. Өзгелердің сезімдерін түсіну, бөлісу қабілетін дамыту (эмпатия).</p> <p>4. Қарым-қатынас құралдарын кеңейту, құрдастарын мінез-құлық ережелерін игеру.</p>	<p>Қолданылатын әдістер мен тәсілдер:</p> <ul style="list-style-type: none"> - мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру бойынша психологиялық-педагогикалық практикада; - балалардағы коммуникация проблемаларын еңсеру бойынша денеге бағытталған терапия; - мектепке дейінгі тәрбие бағдарламаларымен әдістемелерінде (жылжымалы, музыкалық-қозғалыс және әлеуметтік-коммуникативтік ойындар). 	<ul style="list-style-type: none"> - әр түрлі қарым-қатынас құралдарын қолдана отырып, құрдастарымен байланыс орнатады: көзқарас, ишара, ым-ишара, сөздер, тіркестер; - құрдастарымен бірлескен ойынға қосылады; - басқа баланың мүмкіндіктері, мүдделері мен мінез-құлқын ескере отырып әрекет ете алады; - түсінеді, басқаның сезімімен бөліседі, белгілі бір жағдайларда басқасына жанашырлық танытады; - құрдастарымен және балалар ұжымымен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің әртүрлі жағдайларда мінез-құлық нормаларын орындайды.

<p>Мектеп-алды және мектеп жасындағы балаларға арналған бағдарлама</p>	<p>1. Коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру. 2. Мұғаліммен, құрдастарымен әлеуметтік қарым-қатынас орнату және қолдау қабілетін дамыту. 3. Әлеуметтік құзыреттілікті арттыру, баланы мектепке дайындау.</p>	<p>1.Топтық жұмыс әдісі 2. «Әлеуметтік әңгімелер» әдісі. 3.Денеге бағытталған терапия, кинезотерапия, сенсомоторлы және нейропсихологиялық түзету әдістері мен әдістері</p>	<p>Нәтижелері. Бала: - сөйлеу және басқа да қарым-қатынас құралдары арқылы сезімдерді түсінеді және барабар түрде білдіреді: ишара, екпін, ым-ишара; - диалогты қолдайды, таныс қарым-қатынас жағдайында сұрақтарға жауап береді; - құрдастарымен бірлескен қызметтің белгілі бір дағдыларын көрсетеді; - жақындарымен, ересектермен және балалармен қарым-қатынаста жалпы қабылданған мінез-құлық ережелерін, әлеуметтік рәсімдерді сақтайды; - мектепке бейімделудің және мектепте оқитудың табыстылығының жеткілікті деңгейін көрсетеді (оның ішінде жеке қолдау көрсете отырып).</p>
<p>Аутизмді бар баланы дамыту жұмысына ата-аналарды тарту бағдарламасы</p>	<p>1.Ата-аналарды даму процесіне тарту арқылы балаға көмек көрсету. 2. Ата-аналарды баланы отбасында дамыту және тәрбиелеу дағдыларына үйрету. 1.Әңгімелесу, байқау, сауалнама жүргізу.</p>	<p>1.Әңгімелесу, байқау, сауалнама жүргізу. 2.Кеңес беру, түсіндіру, ағарту. 3. Оқыту-ата-аналарға баланың дағдыларын қалыптастыру туралы қадамдық нұсқаулық. 4. Психотерапиялық әдістер. 5. Топтық жұмыс әдістері.</p>	<p>Баламен белсенді жұмыс істеуге деген ықыласы мен дайындығын білдіретін бірінші топтың ата – аналары үшін даму процесіне белсенді қатысу стратегиясы қолданылады, оларды баламен жұмыс істеу әдістері мен тәсілдеріне үйретеді. Екінші топтың ата - аналары үшін - баламен жұмыс істеуге белсенді қатысу мүмкіндігі жоқ-кеңес беру, ағарту және үй тапсырмаларын орындау арқылы дамыту жұмыстарына шектеулі және біртіндеп тарту стратегиясы қолданылады.</p>

Ерсарина А.К., Джангельдинова З.Б., Айтжанова Р.К.
Аутизмі балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы

Редакторы *А.К. Ерсарина.*
Техникалық редакторы *Д. Токтарбекова.*
Компьютерлік қалыптауы *А. Қабанбаев.*

Форматы 60x84\16. Қағазы офсеттік. 10,75 шартты баспа табак.

ТП ҰҒПО, 050008, Алматы қаласы, Байзақов көшесі, 273 А,
тел\факс 394-45-17, 394-45-07.

